

Оріон

Тамара Бакка,
Любов Марголіна,
Тетяна Мелешенко

Тромадзянська освіта

Рівень стандарту

ЛЮДИНА

культура

співпраця

ЛІЦІВІ ЛЮДИНИ

демократія

грамадзянін

10

УДК 316.61/.66*кл.10(075.3)
Б19

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 31.05.2018 № 551)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Навчальне видання

БАККА Тамара Володимирівна
МАРГОЛІНА Любов Валеріївна
МЕЛЕЩЕНКО Тетяна Володимирівна

Інтегрований курс «ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА»

Рівень стандарту
Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Головний редактор *І. В. Красуцька*
Головний художник *І. П. Медведовська*
Технічний редактор *Е. А. Авраменко*
Коректор *С. В. Войтенко*

Використано світлини
С. Клименка, В. Соловйова,
на с. 40 репродукція картини *Е. Делакруа*;
ілюстрації з вільних джерел Інтернет
(с. 22, 31, 39, 40, 45, 65, 67, 71, 73, 74, 78, 82,
97, 107, 112, 121, 132, 134, 139, 145, 166, 178,
179, 189, 190, 196, 198, 203, 213, 218, 219,
227, 228, 229, 230, 231, 236, 239).

Бакка Т. В.

Б19 Інтегрований курс «Громадянська освіта» (рівень стандарту):
підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти /
Бакка Т. В., Марголіна Л. В., Мелещенко Т. В. — К. : УОВЦ
«Оріон», 2018. — 240 с. : іл.

ISBN 978-617-7485-78-9.

Формат 70x100 ¹/₁₆.

Ум. друк. арк. 19,44 + 0,324 форзац.

Обл.-вид. арк. 19,00 + 0,3 форзац.

Зам. №

Наклад 107 000 пр.

**ТОВ «Український освітянський
видавничий центр «Оріон»»**

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції.

Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061 м. Київ,
вул. Миколи Шепелева, 2.

www.orioncentr.com.ua

Віддруковано ТОВ «ДП МОНОЛІТ»

Вул. Т. Шамрила, 5-А, м. Київ, 04112
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
Серія ДК № 4996 від 19.10.2015 р.

УДК 316.61/.66*кл.10(075.3)

© Т. В. Бакка, Л. В. Марголіна,
Т. В. Мелещенко, 2018
© УОВЦ «Оріон», 2018

ISBN 978-617-7485-78-9

Дорогі громадяни і громадянки нашої країни!

Підручник «Громадянська освіта», який ви щойно розгорнули, спрямований на те, щоб ви могли усвідомити себе громадянами України, знати свої права, бути вільнішими й успішними! Громадянська освіта є узагальненням суспільствознавчих предметів, які ви вивчали, починаючи з початкової школи. Однак він спрямований на глибше розуміння таких понять, як демократія, права людини, верховенство права, економіка для громадянина. У результаті опанування курсу ви здобудете не лише знання, а й навички, життєво необхідні кожному громадянину.

Тут ви зрозумієте, що свобода, рівність, відповідальність, соціальна згуртованість, різноманітність, повага, діалог є безперечними демократичними цінностями. Дізнаєтеся про вплив стереотипів і конфліктів на людину, про протидію дискримінації, про толерантність як універсальну умову мирного співіснування. Ви зможете зрозуміти свою роль у школі, громаді й отримати поради, як проявити активну участь у їх житті та діяльності, і не тільки. Курс «Громадянська освіта» спрямовано на формування компетентностей, що включають знання та їх критичне розуміння, практичні навички й уміння, цінності й ставлення та поведінкові установки.

Підручник побудовано відповідно до чинної державної програми, його структура складається із семи розділів, поділених на окремі теми та параграфи. На початку розділу ви ознайомитеся з державними вимогами до вашої підготовки. Кожна тема починається з мотивації до її вивчення. Рубрики підручника: *«Питання для обміркування»*, *«Ідеї для дослідження»*, *«Мовою документів»*, *«Яскрава особистість»*, *«Бюро корисної інформації»*, *«Прокоментуйте філософську думку»*, *«Рефлексія»*, *«Знаємо. Розуміємо. Діємо»* — побудовані за діяльнісним принципом, містять практичні завдання, передбачають розвиток критичного й логічного мислення, передбачають роботу в парах, групах, проведення дискусій та обговорення. Питання рубрик спонукають до формування власної оцінки складних суспільних подій і явищ, розуміння зв'язку навчального матеріалу з життям. Важливим складником є робота з візуальним матеріалом, статистичними даними, документами, джерелами. Автори намагалися добирати для роботи нові актуальні дані.

Багато додаткової корисної і потрібної інформації ви знайдете в електронному додатку до підручника, який розміщено на сайті Українського освітянського видавничого центру «Оріон» у розділі «Методична підтримка»: **orioncentre.com.ua**

Отже, перед вами підручник, який має надати впевненості у власних силах, допоможе сформуванню світоглядних орієнтацій, сприятиме виробленню власної життєвої філософії та самореалізації в кожній зі сфер суспільного життя.

Авторський колектив

щиро бажає вам успіхів у навчанні й оволодінні якостями справжніх громадян — відповідальних за себе і свою країну!

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ОСОБИСТІСТЬ І ЇЇ ІДЕНТИЧНІСТЬ

*У кожній людині Сонце. Тільки дайте йому світити.
Сократ*

ТЕМА 1. Я — ЛЮДИНА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ	8
§ 1. Індивід. Особа. Особистість. Громадянин	9
§ 2. Ідентичність. Формування самоідентичності. Особиста гідність і совість	11
ТЕМА 2. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ	15
§ 3. Поняття соціалізації. Етапи соціалізації	15
§ 4. Сім'я. Соціалізація в сім'ї	17
§ 5. Соціалізація серед однолітків. Молодіжні субкультури	21
ТЕМА 3. САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ЛЮДИНИ.	25
§ 6. Розвиток особистості. Життєві цінності й пріоритети.	26
§ 7. Особистісний розвиток: мобільність, адаптивність, креативність	30
ЗНАЄМО. РОЗУМІЄМО. ДІЄМО	32

РОЗДІЛ II. ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ

*Людина робить сама себе людиною,
по-перше, поважаючи в собі людину в іншій особі.
Іммануїл Кант, німецький філософ*

ТЕМА 1. ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ І ПРАВА ЛЮДИНИ	34
§ 8. Людська гідність. Охорона й захист людської гідності	35
ТЕМА 2. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ	38
§ 9. Права і свободи людини. Покоління прав людини.	38
§ 10. Класифікація прав людини. Майбутнє прав людини	43
ТЕМА 3. ЛЮДИНА І ДЕРЖАВА	48
§ 11. Верховенство права. Відповідальність держави за дотримання, гарантування та захист прав і свобод людини	49
ТЕМА 4. ПРАВА ДИТИНИ	52
§ 12. Поняття прав дитини. Захист прав дитини	52
ТЕМА 5. МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ	58
§ 13. Порушення прав людини. Національні та міжнародні механізми захисту прав людини	58
ЗНАЄМО. РОЗУМІЄМО. ДІЄМО	64

РОЗДІЛ ІІІ. ЛЮДИНА В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

**Ми — це народу одвічне лоно,
 Ми — океанна вселюдська сім'я.
 І тільки тих поважають мільйони,
 Хто поважає мільйони «я».**
Василь Симоненко

ТЕМА 1. СОЦІОКУЛЬТУРНА БАГАТОМАНІТНІСТЬ	65
§ 14. Суспільство. Соціальна згуртованість і соціальні цінності	66
§ 15. Етнічна, конфесійна, гендерна різноманітність. Рівність	70
ТЕМА 2. ЕФЕКТИВНА КОМУНІКАЦІЯ	75
§ 16. Роль спілкування в житті людини й суспільства	76
ТЕМА 3. СТЕРЕОТИПИ ТА УПЕРЕДЖЕННЯ. ДИСКРИМІНАЦІЯ. КОНФЛІКТИ.	80
§ 17. Стереотипи, упередження, забобони. Шляхи подолання стереотипів	80
§ 18. Основні форми та прояви дискримінації. Засоби захисту від дискримінації	84
§ 19. Конфлікти та способи їх подолання	90
ЗНАЄМО. РОЗУМІЄМО. ДІЄМО	96

РОЗДІЛ ІV. ДЕМОКРАТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ЦІННОСТІ

Демократія — це не влада більшості, а захист меншості.
Альбер Камю

ТЕМА 1. ДЕМОКРАТИЧНА ДЕРЖАВА	97
§ 20. Демократія. Демократичні інститути. Цінності демократії	98
§ 21. Вибори. Принципи виборчого права. Референдум	102
§ 22. Політичні партії. Громадські організації і їх вплив на демократію	105
ТЕМА 2. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	108
§ 23. Громадянське суспільство та правова держава	108
ТЕМА 3. ГРОМАДА	112
§ 24. Поняття громади. Роль громади в житті людини, суспільства, держави.	113
§ 25. Захист громадою своїх прав. Громадське врядування	115
ТЕМА 4. ГРОМАДЯНСЬКА УЧАСТЬ У ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА	117
§ 26. Роль громадянина в демократизації суспільства. Культура громадянськості	118
ТЕМА 5. ШКОЛА — ПРОСТІР ДЕМОКРАТІЇ	121
§ 27. Шкільна громада. Шкільне самоврядування	122
ТЕМА 6. ДИТЯЧІ Й МОЛОДІЖНІ ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ	126
§ 28. Свобода асоціацій. Дитячі й молодіжні об'єднання та рухи	126
ЗНАЄМО. РОЗУМІЄМО. ДІЄМО	129

РОЗДІЛ V. СВІТ ІНФОРМАЦІЇ ТА МАС-МЕДІА

Колись [...] інформація була нашою здобиччю.
Тепер ми — здобич інформації.
Ліна Костенко

ТЕМА 1. КОМУНІКАЦІЯ, ІНФОРМАЦІЯ, МЕДІА	130
§ 29. Мас-медіа (медіа). Роль інформації та медіа в сучасному світі	130
§ 30. Різновиди медіа та їх розвиток. Вплив мас-медіа на формування громадської думки	134
ТЕМА 2. МЕДІА І ДЕМОКРАТІЯ. СВОБОДА, ЕТИКА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	139
§ 31. Свобода слова і свобода мас-медіа	139
§ 32. Замовні матеріали («джинса»). Суспільні медіа. Шкільні медіа	142
ТЕМА 3. МАНІПУЛЯТИВНИЙ ВПЛИВ МЕДІА	145
§ 33. Маніпуляції в медіапросторі. Фейкова інформація	146
§ 34. Пропаганда. «Мова ворожнечі»	149
ТЕМА 4. КРИТИЧНЕ СПРИЙНЯТТЯ ТА ПРОТИДІЯ МАНІПУЛЯЦІЯМ МАС-МЕДІА	154
§ 35. Достовірність інформації в мас-медіа. Критичний аналіз медіатекстів	154
ТЕМА 5. ІНТЕРНЕТ	160
§ 36. Цифрова ідентичність. Соціальні мережі. Права людини в Інтернеті	160
ЗНАЄМО. РОЗУМІЄМО. ДІЄМО	166

РОЗДІЛ VI. ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДЯН І ДЕРЖАВИ В ДОСЯГНЕННІ СУСПІЛЬНОГО ДОБРОБУТУ

Без економічної свободи ніякої іншої свободи бути не може.
Маргарет Тетчер

ТЕМА 1. СОЦІАЛЬНІ ЦІЛІ ЕКОНОМІКИ	167
§ 37. Економіка як сфера життя людей	167
ТЕМА 2. СТАЛІЙ РОЗВИТОК	171
§ 38. Раціональне й ефективне використання ресурсів	171
§ 39. Сталій розвиток як спосіб збереження довкілля	174
ТЕМА 3. РИНКОВА ЕКОНОМІКА	178
§ 40. Принципи ринкової економіки. Конкуренція. Попит і пропозиція. Ринкова ціна	178
ТЕМА 4. ЕКОНОМІКА ДОМОГОСПОДАРСТВА	186
§ 41. Домашнє господарство. Бюджет домогосподарств	186
§ 42. Поняття про раціональне споживання. Права споживачів	189

ТЕМА 5. ПІДПРИЄМНИЦТВО	194
§ 43. Підприємницька діяльність. Правовий захист бізнесу	194
ТЕМА 6. РИНОК ПРАЦІ	200
§ 44. Учасники ринку праці. Професії. Заробітна плата	200
ТЕМА 7. ЛОБІЮВАННЯ ІНТЕРЕСІВ ТА КОРУПЦІЯ	206
§ 45. Поняття лобізму. Сутність корупції	206
§ 46. Корупційгенні ризики. Причини та наслідки корупції в економіці та політиці. Шляхи подолання корупції	209
ЗНАЄМО. РОЗУМІЄМО. ДІЄМО	211

РОЗДІЛ VII. УКРАЇНА, ЄВРОПА, СВІТ

**Хочу до вас звертатися словами Йосипа Сліпого:
«Бажайте великого. Треба бажати цього, щоб робити самого себе».
Ми повинні показати свій намір і свою віру в те, що ми хочемо цього.
Кожне покоління має своє революцію, і ви маєте щастя зробити це сьогодні.
Не відступайтеся від своїх бажань, і тоді будемо жити добре!**
Тарас Прохасько

ТЕМА 1. ІНТЕГРАЦІЯ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ	213
§ 47. Інтеграція та глобалізація. Витоки й процес європейської інтеграції	214
§ 48. Міграція. Європейська політика сусідства. Східне партнерство	217
ТЕМА 2. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО.	221
§ 49. Міжнародні відносини. Міжнародне право	221
§ 50. Система безпеки. Урядові й неурядові міжнародні організації	226
ТЕМА 3. УКРАЇНА — ЧЛЕН ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА СВІТОВОГО СПІВТОВАРИСТВА	231
§ 51. Світове співробітництво України	232
§ 52. Європейський вибір України	235
ЗНАЄМО. РОЗУМІЄМО. ДІЄМО	240

Матеріали
електронного додатка (ЕД) до підручника вміщено на сайті
Українського освітянського видавничого центру «ОРІОН»
у розділі «Методична підтримка»:
orioncentre.com.ua

Розділ 1.

ОСОБИСТІТЬ І ЇЇ ІДЕНТИЧНІСТЬ

Тема 1.

Я — людина. Самоідентифікація

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Складіть коротеньку власну характеристику, даючи відповіді на питання:

Хто я?

У чому моя унікальність?

Що мені не подобається робити?

Що я роблю добре?

Який/яка я?

Питання для обміркування:

- ♦ Які відповіді схожі між собою?
- ♦ Які відповіді різняться?
- ♦ Про що говорять ваші характеристики?
- ♦ Що для вас означає — бути людиною?
- ♦ На яких уроках ви вже вивчали сутність людини: біологічну, соціальну, економічну, політичну, історичну?

§ 1 ІНДИВІД. ОСОБА. ОСОБИСТІСТЬ. ГРОМАДЯНИН

У всі часи людство хвилювало питання про сутність людини: що робить людину людиною? Якою є її природа? Що відрізняє її від тварин? Якщо людина є особливою істотою, то в чому ця особливість полягає? Попри те, що протягом усієї історії в науці інтенсивно обговорюють проблему людини, досі не існує вичерпного наукового тлумачення людської сутності. Безліч визначень поняття людина розкривають її різнобічність. Це показує, що людина є складною й має багато різних характеристик.

Однією з основних характеристик людини є її біологічна сутність — **індивід** — це біологічна істота, що народилася, кожний окремо існуючий живий організм. Природою в людині закладені певні біологічні потреби, задоволення яких є життєвою необхідністю: їжа, праця, відпочинок. Біологічне залишається в людині завжди. Коли описуємо людину як індивіда, ми вказуємо такі ознаки, як зріст, вагу, вік, колір волосся, очей. (Докладніше *див.* електронний додаток (ЕД).

Незважаючи на безліч спільних рис, у всесвіті немає двох однакових людей.

Унікальне втілення загального та особливого в людині називається індивідуальністю. Вона є наслідком біологічних характеристик організму та впливу соціального середовища. Сформована індивідуальність — це людина, яка активно й творчо виявляє себе в житті, має власну життєву позицію. Вона не просто частина суспільства, а його повноправний партнер. На означення людини як учасника суспільних відносин і свідомої діяльності використовується термін *особа*.

Бюро корисної інформації

Поняття особа ідентичне поняттю персона, що походить від латинського слова *persona*, яке можна перекласти як личина, або машкара. У Стародавній Греції воно мало значення маски, яку вдягали актори під час вистав. Пізніше слово «персона» асоціювалося з громадянським станом людини. Персона — це особистість індивіда в тому вигляді, у якому вона представлена іншим.

Невіддільним від поняття людина є поняття **особистість** — людина, вихована суспільством. Якісні характеристики особистості залежать від родини, у якій вона виховується, оточення, шкільного колективу, від рівня освіченості, сфери професійної діяльності. Отже, формування людини здійснюється через спадковість і середовище, де вона живе.

Ідеї для дослідження

Об'єднавшись у четвірки, обговоріть і визначте три відомі особистості. Назвіть три аргументи, чому саме кожна з особистостей є відомою. Обговоріть із класом запропоновані кандидатури та складіть перелік рис успішної особистості.

Розуміння людини як повноправного партнера суспільства, а не як його частини — «гвинтика», з'явилося внаслідок розвитку інституту громадянства в демократичних суспільствах. **Громадянин** — це людина, яка ототожнює себе з певною країною, де вона має відповідний юридичний статус, певні права та відповідні обов'язки. Поняття громадянин визначає місце людини в державі, формує громадянську позицію та ставлення до різних суспільних явищ і процесів.

Прокоментуйте філософські думки

Громадянами можна й слід вважати тих, хто бере участь у суді й народних зборах.
Аристотель, давньогрецький вчений-енциклопедист, філософ і логік

Носієм громадянськості є лише той, хто не змушений добувати засоби для існування, служачи комусь іншому, крім держави. Той, хто слугує панові, є його підданим, не може бути громадянином. Громадянином є тільки та людина, яка не має над собою іншого суверена, крім держави.

Іммануїл Кант, німецький філософ XVIII ст.

Громадянськість — це свідоме й активне виконання громадянських обов'язків, розумне використання своїх громадянських прав. Громадянськість розглядають також і як сукупність якостей громадянина, що передбачає зрілість політичної та правової свідомості, почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу; усвідомлення себе повноправним членом спільноти, громадянином своєї країни.

Громадянська позиція людини пов'язана з почуттям гордості за свою країну, її традиції, звичаї, обряди, з повагою до прав й обов'язків громадянина, до конституції держави. Проявом громадянської позиції є активні дії як на місцевому рівні, так і на загальнодержавному. Це може бути акція озеленення свого двора, вулиці, парку, прибирання території від сміття, допомога людям, що цього потребують, патрулювання вулиць, боротьба проти агресора та відстоювання цілісності держави.

Ідеї для дослідження

Наведіть 1–2 приклади проявів громадянськості. Як ви проявляєте свою громадянську позицію? Що ви можете зробити вже сьогодні у своїй школі, своєму дворі, населеному пункті, що розкриє вашу громадянськість?

Отже, у понятійному апараті громадянської освіти людина розглядається як складна, багатоаспектна система, яка розкривається значеннями таких термінів і понять: людина, індивід, індивідуальність, особистість, особа, персона, громадянин.

Ці терміни й поняття досліджують філософія, право, психологія, соціологія та інші науки. Різноманітність термінології щодо людини є підтвердженням складності розуміння поняття людини та відображення багатьох аспектів її сутності.

Рефлексія до засвоєного*

- Осмисліть матеріал параграфу, продовжуючи речення:
  - ◆ «Я запам'ятав / запам'ятала...»;
  - ◆ «Я зрозумів / зрозуміла...»;
  - ◆ «Я навчився / навчилася...»;
  - ◆ «Для мене було новим...»;
  - ◆ «Для мене не дуже зрозуміло...»;
  - ◆ «Мені це корисно...»;
  - ◆ «Мої емоції та почуття:...».

* Надалі рефлексії після кожного уроку можуть проводитися за такою самою формою.

§ 2 ІДЕНТИЧНІСТЬ. ФОРМУВАННЯ САМОІДЕНТИЧНОСТІ. ОСОБИСТА ГІДНІСТЬ І СОВІСТЬ

Питання для обміркування

Як ви розумієте термін «ідентичність»?

Одноєю з найсуттєвіших характеристик людини є **ідентичність**, що розглядається як ядро особистості, пов'язана з усвідомленням власного «Я», власної унікальності, індивідуальності та неповторності.

Ідентичність людини ґрунтується на її самосвідомості. Розрізняють *особистісну* і *соціальну ідентичності*. Особистісна ідентичність складається із зовнішньої індивідуальності, темпераменту, задатків, індивідуальної неповторності, що формуються життєвим досвідом, розумовими здібностями та можливостями. Також вона залежить від власних мотивів і переконань, цінностей та інтересів, потреб, почуттів, бажань, бачення майбутнього. Соціальна ідентичність визначається як отождення себе з іншими членами суспільства й суспільними групами, прийняття на себе певних соціальних ролей. Соціальна ідентичність формується під впливом мовної, культурної, етнічної, релігійної, расової приналежності.

Кожна людина водночас має низку соціальних ідентичностей. Наприклад: *українка/українець, учень/учениця, син/донька, брат/сестра, онук/онучка, хлопець/дівчина, мати/батько, футбольний фанат/фанатка* тощо.

Бюро корисної інформації

Американський соціолог Чед Гордон запропонував п'ять видів ідентичності:

1) *статевая ідентичність* — гендерна ідентифікація людини; 2) *етнічна ідентичність* — ідентифікація людини як члена расової, релігійної, національної спільноти або мовної групи, субкультури тощо; 3) *ідентичність членства*, яка базується на участі людини в різних суспільних групах та організаціях — формальних і неформальних; 4) *політична ідентичність* — ідентифікація людини з певною політичною групою (ліберал, демократ, радикал тощо); 5) *ідентичність за родом занять* — ідентифікація людини з певними видами трудової діяльності як у домашньому господарстві, так і поза ним.

Джерело: *Gordon Ch. Development of evaluated role identities // Annual Review of Sociology. — 1976. — V. 2. — P. 405–433. // http://www.cufef.univ-avignon.fr/documents/txt/gordon_DERI.pdf*

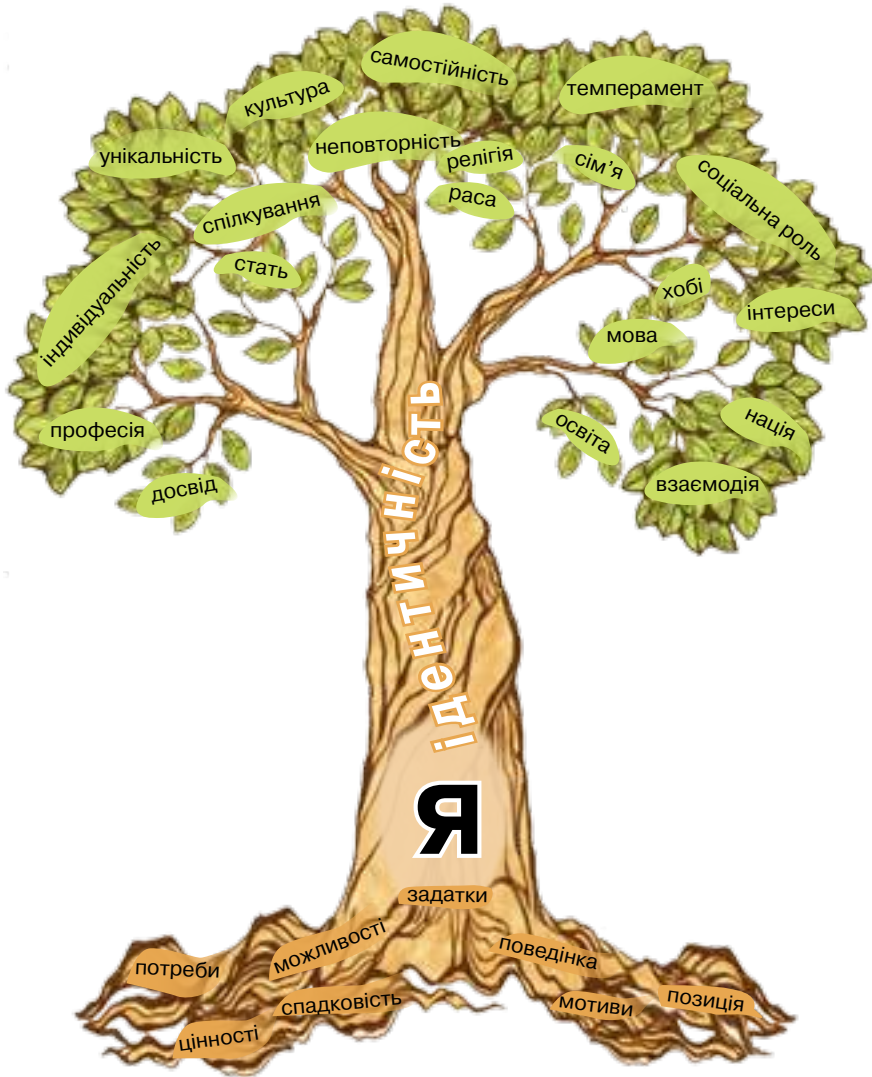
• Поясніть, як ви розумієте кожну із запропонованих ідентичностей. Який зміст ви в них укладаєте?

Ідеї для дослідження

Працюємо в парах: кожен/кожна учасник/учасниця пари описує одне одного, зазначаючи риси його/її ідентичності. Далі обговоріть, які ваші характеристики розкриті, а які — ні. Чому вам вдалося розкрити не всі характеристики?

Стало зрозуміло, що не всі наші ідентичності є відкритими. Часто ми сприймаємо інших й інші сприймають нас через припущення, які базуються на особистому досвіді та системі цінностей або на основі спостережень одні за одними. Таким чином ми характеризуємо людину на основі рис і якостей, які ми бачимо. Це є *явні ідентичності*. Але кожна особистість також має *приховані ідентичності*, які розкриваються у процесі зближення та спілкування. Пізнання прихованих ідентичностей сприяє розвитку довіри і взаєморозуміння між людьми.

Психолог Ерік Еріксон вважає, що процеси формування ідентичності особистості залежать від того, як ти судиш про інших та як інші судять про тебе. Щоб виробити цілісне відчуття ідентичності, треба одночасно враховувати свої судження та судження інших людей.

Розуміння власної ідентичності допомагає людині краще розібратися в собі, у своїх вподобаннях та приналежності до певної групи. Наша ідентичність є основою розуміння світу, формує принципи поведінки, визначає наші мету та цілі, впливає на прийняття рішень. Розуміння самоідентичності є основою для особистісного розвитку. Основними принципами самоідентичності є свобода

особистості, взаємотолерантність і відповідальність, яка надає можливість кожній людині розвивати власну особистість незалежно від походження.

Формування самоідентичності починається з визначення власної позиції, — відповідаючи на запитання: «Хто я насправді?», «Що я маю робити, чого — не маю?», «Що правильно, а що неправильно?», «Як я можу прийняти рішення?», «Якими засадами я маю керуватися?». Для того щоб визначити власну позицію, необхідно розвивати здатність робити вибір.

Ідеї для дослідження

Прочитайте ситуацію: Оксана — учениця 10 класу, капітан команди з волейболу, найкращий гравець збірної. Вона все життя мріяла відвідати Диснейленд у Парижі. Одного дня батьки дівчини прийшли з роботи й повідомили радісну новину. Вони їдуть у відрядження до Парижа й мають можливість взяти її із собою. Поїздку заплановано через тиждень з понеділка по четвер. Оксана зразу дуже зраділа, але швидко радість змінилася переживаннями. Саме в ці дні проходять фінальні ігри міського волейбольного турніру, де її команда змагається за перше місце. Оксана стоїть перед вибором: здійснити свою давню мрію чи підтримати команду?

Уявіть себе на місці Оксани. Як би вчинили ви? Що спонукало вас зробити саме такий вибір? На які аргументи ви спиралися? Як може вплинути ваш вибір на життя інших людей і навпаки? Хто може впливати на ваш вибір?

Отже, ми переконалися, що самоідентичність характеризується цілями, цінностями, здібностями, ідеалами, потребами й іншими індивідуальними особливостями людини та сприяє розвитку самоповаги. Усвідомлення самоідентичності може стати джерелом конфліктів, непорозумінь або ж сприяти діалогу та досягненню компромісу.

Наша ідентичність має змінний характер, вона не є сталою, а розвивається протягом усього життя в процесі спілкування, навчання, взаємовідносин. Ідентичність залежить від особистого вибору. Ми робимо свій вибір, спираючись на власний досвід, особисту гідність і совість.

Прокоментуйте філософські думки

Для мене совість означає більше, ніж розмови всіх!

Цицерон, давньоримський політичний діяч, філософ

Совість — це закон, який живе в нас самих.

Іммануїл Кант, німецький філософ XVIII ст.

Совість — це наш внутрішній суддя.

Поль Анрі Гольбах, французький філософ XVIII ст.

Наша совість — суддя непогрішний, поки ми не вбили її.

Оноре де Бальзак, французький письменник XVIII ст.

- Від яких факторів залежить формування совісті?

Гідність і совість — це моральні якості людини, які стали загальнолюдськими цінностями. Людина сама регулює свої дії та вчинки, незалежно від зовнішніх факторів впливу, керуючись внутрішніми установками. Така людина глибоко усвідомлює саму себе, а свої вчинки свідомо підпорядковує нормам моралі та вимогам людяності, вона співпереживає, співчуває, співрадіє.

Совість — характерне для людини психологічне явище. Це усвідомлення особистістю своїх обов'язків і відповідальності перед людьми. Це самооцінка й самоконтроль власної поведінки. Совість є внутрішнім регулятором людських вчинків.

Совісті обов'язково притаманний вольовий момент. Совість велить, змушує робити певним чином і тим самим надає певну цінність судженням і почуттям. Совість регулює всі напрями поведінки, особливо в суперечливих людських ситуаціях, у процесі внутрішньої боротьби між добрими і злими намірами, мотивами, цілями. Совість не виникає раптово й не зникає безслідно, а поступово формується в процесі життя й діяльності людини, прогресуючи чи деградуєючи.

Питання для обміркування

Що означає для вас поняття «бути гідним»?

Гідність належить людині від народження, вона не відчужується й не передається, не залежить від матеріального та психічного стану, це як свого роду «кредит довіри», який дає людині можливість розвиватися і вдосконалюватися. Особиста гідність вимірюється позитивними характеристиками, як-от щирість, відданість, хоробрість, відповідальність, доброзичливість, помірність, уважність тощо. Вона визначає статус людини у суспільстві, соціальний авторитет, що формується з роками у процесі співжиття й спілкування. Останнє може бути втрачене дуже легко, а зароблено неймовірними зусиллями та конкретними вчинками.

Ідеї для дослідження

Аби зерно гідності плодоносило в наших душах, треба обрати правильну життєву дорогу. Людина має зрозуміти, що прийшла в цей світ робити не все, що їй заманеться, а творити добро, й за кожен свій вчинок ми маємо відповідати. Лише за таких умов розквітатиме людська гідність.

Блаженніший Любомир Гузар, український релігійний діяч, патріарх-предстоятель Української греко-католицької церкви

- Як ви розумієте цей вислів? Чи погоджуєтеся з думкою автора? Відповідь аргументуйте.

Особиста гідність є суспільно-моральною цінністю. Це те, що людина має, поважає й цінує в собі, вона є потребою позитивної самооцінки своїх вчинків, самоповаги та гордості за себе.

Поняття гідності дуже тісно взаємопов'язане з поняттям честі. За допомогою честі й гідності визначається моральність і окремої людини, і колективу, і суспільства загалом. **Гідність** — це моральне ставлення до самого/самої себе, внутрішнє визнання, самоповага, а **честь** — зовнішнє визнання, оцінка дій, діяльності людини з боку інших.

Значимість людини піднімається або зменшується залежно від того, наскільки моральні цінності стали для неї правилами, увійшли в її внутрішній світ. Людина, що володіє позитивними моральними якостями, стає цінністю в очах інших людей та своїх власних очей. На цих оцінках ґрунтується самосвідомість людини й визначається її ідентичність.

Тема 2.

Соціалізація особистості

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

соціалізація

етапи соціалізації

соціалізація в сім'ї

значення сім'ї в суспільстві та житті людини

партнерські стосунки в сім'ї

соціалізація серед однолітків

трансформація моделей сім'ї

молодіжні субкультури

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Позначте від 1 до 5, що з перерахованого має найбільший вплив на ваше формування як особистості. Аргументуйте чому. Відповіді порівняйте та прокоментуйте результат.

СІМ'Я

ОДНОЛІТКИ

ДРУЗІ

ШКОЛА

НАВКОЛИШНЄ ОТОЧЕННЯ

§ 3 ПОНЯТТЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ. ЕТАПИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У своєму житті людина перебуває в постійних зв'язках і комунікації. Хтось більше впливає на неї, хтось менше, але кожен залишає свій певний відбиток. За статистикою, людина віком до тридцяти років знайома з понад 700 особами. Склавши перелік своїх знайомих, ви напевно здивуєтеся, адже кількість людей, яким ви потискали руку хоча б раз у житті, сягне більш як декілька сотень. У кожної людини ви чогось постійно навчаєтесь, навіть не усвідомлюючи цього. Таке навчання й визначає входження людини в культуру, тобто її соціалізацію.

Соціалізація — це процес засвоєння людиною певної системи знань, норм і цінностей, що дозволяють їй бути повноправним членом суспільства. Цей процес відзначається становленням особистості, поступовим засвоєнням нею вимог суспільства. Соціалізацією називають становлення власного «Я» шляхом набуття нею навичок адекватно реагувати на вимоги соціального середовища, навчання виконувати соціальні ролі й соціально взаємодіяти. Тобто саме соціалізація перетворює біологічного індивіда на соціальну істоту.

Бюро корисної інформації

Французький філософ **Жан-Поль Сартр** стверджував, що людина сама творить себе, сама конструює свою «сутність», тобто те, ким вона є, ким має бути й ким стане. Людина проектує та формує саму себе, тобто створює свою сутність, формує власне «Я». Процес і результат вибору особистістю своєї позиції, цілей і способів самоздійснення в конкретних обставинах життя є її самовизначенням. Людина вільна в самовизначенні, проте не може уникнути самого вибору. Це насамперед вироблення чи прийняття переконань, спираючись на які, людина укладає програму свого життя, свій життєвий проект. Вибір життєвої позиції людини залежить від того, у якому середовищі відбувається її розвиток, від ідеалів і цінностей, що панують у цьому середовищі.

Іспанський філософ **Хосе Ортега-і-Гассет** характеризує життя як наш діалог з обставинами. Основними елементами життя є обставини, у яких ми перебуваємо, і рішення, які ми ухвалюємо. Отже, сутність людини не дається їй, вона створює її сама.

- Думка якого філософа є для вас найближчою? Аргументуйте чому.

Люди пов'язані між собою не лише природними та родинними зв'язками, а й соціальними відносинами, зокрема такими, як виробничі, економічні, політичні, правові, моральні, релігійні, соціально-групові тощо. Соціальність є виявом людини і становить сукупність якостей, що постійно розвиваються та поступово перетворюють біологічну істоту на культурну людину. Поняття соціальності означає початок розуму, мислення, самопізнання й самосвідомості. Соціальність дозволяє людині виявляти індивідуальну творчість, еволюціонувати.

Соціалізація життя людини має етапи, або фази. Психолог Ерік Еріксон запропонував такий умовний поділ періодів соціалізації людини: немовля, раннє дитинство, вік гри, шкільний вік, юність, молодість, дорослість, зрілий вік або старість.

Сальвадор Далі. Три віки людини

Федір Кричевський. Три віки

Ідеї для дослідження

- Чи погоджуєтеся ви з класифікацією етапів людського життя, що визначив Е. Еріксон? Запропонуйте власну систему.
- Прокоментуйте репродукції картини (с. 16), й доберіть інші схожі за змістом витвори світового та вітчизняного мистецтва. Спробуйте зробити візуалізацію для класифікації Е. Еріксона.

Зрозуміло, що кожному вікові відповідають свої інститути соціалізації. У різні періоди життя це можуть бути сім'я, дитячий садок, школа, інші освітні заклади, трудовий колектив. Соціологія визнає, що люди невдало виконують здебільшого ті соціальні ролі, змісту яких не приймають або які не хочуть виконувати.

Питання для обміркування

Назвіть, хто для вас є успішною людиною. Чому ви вважаєте її успішною? Які риси успішної людини ви виділяєте й що потрібно для того, щоб їх сформувати?

Тож якби людина *«була сама собою»*, то виконувати неприйнятні ролі їй би не доводилося, тим більше — прилаштовуватися до них. Вона *«сиділа б тоді у своїх снях»* і *«почувалася у своїй тарілці»*. Життєвого успіху досягає той, хто використовує свій потенціал, постійно розвивається та вдосконалюється.

Рефлексія до засвоєного

§ 4 СІМ'Я. СОЦІАЛІЗАЦІЯ В СІМ'І

Сім'я є першою ланкою соціалізації особистості. Світ сімейного співіснування включає в себе духовний, економічний, соціальний і культурний розвиток. У процесі історичного прогресу суспільства сім'я набула статусу основного соціального інституту.

Бюро корисної інформації

У системі Організації Об'єднаних Націй щорічно 15 травня відзначається День сім'ї відповідно до рішення Генеральної Асамблеї ООН A/RES/47/237 від 20.09.1993 р.

Координатор системи ООН в Україні Френсіс М. О'Доннелл зазначив, що саме з родини постає наше майбутнє. Саме родина виховує з дитини відповідального члена людської спільноти. Саме родина є першоджерелом людської гідності, самоусвідомлення, чесності та зрілості. Саме родина дає почуття спільності, співпереживання, доброзичливості та мудрості...

Джерело: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiyni-tsentri/news/2081-2006-05-12-09-31-13-frensis-m-odonnell-berezhit-ci>

- Як ви вважаєте, чи є слушною думка О'Донелла? Поясніть чому. Наведіть приклади.

Процес формування сучасної сім'ї проходить у складних, суперечливих умовах. Під впливом економічних, соціальних, демографічних факторів втрачається традиційна роль сім'ї. Але незважаючи на це, сім'я в українській традиції базується на пріоритетах взаємності, повазі до особистості кожного члена родини, спільних інтересах та спільній діяльності. З родинних стосунків починаються відносини із сусідами, суспільством, державою. Саме в сім'ї дітям прищеплюються найкращі якості: доброта, гідність, толерантність, ввічливість, повага, освіченість, виховується почуття любові до Батьківщини.

Турботливе ставлення до дітей у сім'ї, любов — це і є результат історичного утвердження сім'ї як соціального інституту.

Питання для обміркування

Як ви розумієте визначення «щаслива сім'я»? Наведіть приклад щасливої сім'ї. Запропонуйте три поради для того, щоб зберегти сім'ю щасливою.

Тож, безсумнівно, сім'я займає особливе місце в людському суспільстві. Саме на неї покладено суспільством важливі функції, що дозволяють йому відтворюватися й розвиватися.

Серед найважливіших можна назвати такі:

- *репродуктивна функція* — народження дітей, продовження людського роду (завдяки суспільним нормам, що врегульовують сімейні стосунки, піклування про дітей покладається на конкретних дорослих, чим забезпечується їх виживання);
- *функція соціалізації*, тобто формування особистості дитини, її виховання;
- *економічна функція*, що включає забезпечення певного рівня життя родини, організацію її побуту тощо;
- *функція психологічної підтримки* членами сім'ї одне одного.

Гармонійні стосунки в родині дозволяють її членам долати перешкоди, переживати складні моменти життя. Саме на родину покладається формування в дитини усвідомлення важливості існування сім'ї як соціального інституту. Сім'я є мікроколективом, який відіграє найважливішу роль у становленні та вихованні особистості. Сім'я робить життя повнокровним. Сім'я дає щастя. Сім'я передає молодій особистості, яка перебуває в процесі становлення, досвід попередніх поколінь. Саме в тісному родинному спілкуванні відбувається первинна соціалізація індивіда. Батьки в ранньому віці мають виховувати дитину не словами й наріканнями, яких вона не розуміє, а засвоєнням певних навичок із власної поведінки, що стануть основою характеру дитини. У цей період дитина пізнає світ, але за відсутності знань і досвіду вона сприймає його через призму батьківського світогляду. Діти вбирають у себе насамперед те, що чують від батьків і що ті демонструють власним прикладом.

Ідеї для дослідження

Уважно розгляньте фотографії.

Порівняйте й обговоріть, яка їх основна ідея та яку основну думку в них висловлено.

У процесі родинної соціалізації діти переймають як позитивні, так і негативні якості поведінки батьків. Тому суперечки між батьками погано впливають на дітей. У дошкільному віці діти особливо прив'язані до батьків, і саме в цей період закладаються основні риси їхньої поведінки та характеру. З початком шкільного життя розширюється простір спілкування дитини, вона переходить від ігор до організованої діяльності. Це супроводжується новими відчуттями та життєвими ситуаціями, у яких дитині не завжди легко розібратися без батьківської допомоги. Батьки допомагають дитині порадами, власним прикладом формують манеру поведінки.

Питання для обміркування

Поміркуйте над словами Августина Аврелія: «*Дайте мені інших матерів, і я дам вам інший світ*». Як ви вважаєте, що мав на увазі філософ?

Особливу увагу становленню особистості дитини батькам слід приділяти в юнацькому віці, коли відбувається процес дозрівання та дорослішання й дитина шукає свої пріоритети. Завдання батьків — ненав'язливо спрямувати її у правильне русло розвитку. У сім'ї дитина отримує досвід спілкування з людьми різного віку та різної статі. З віком для молодшої людини центр соціалізації зміщується із сім'ї до групи однолітків, а емоційні зв'язки зі своєю сім'єю дещо слабшають.

Побудова взаємовідносин у сім'ї впливає на манеру поведінки дітей. Найкращою для соціалізації дитини є сім'я, що функціонує на основі партнерських відносин. У ній немає вертикалі влади, тут відносини будуються принципово на рівних умовах. Синонім партнерських відносин у родині — демократія, іноді таку конструкцію називають *горизонтальною сім'єю*. Партнерські відносини можуть будувати тільки люди, які готові розмовляти за правилами й уміти домовлятися, контролювати свої емоції, проявляти високу внутрішню дисципліну.

У такій сім'ї переважають такі персональні функції, як почуття, взаємна єдність, партнерство, дружба, тісний особистісний зв'язок, а сталість родини ґрунтується на цінностях. У родині з партнерськими відносинами діти, незалежно від віку, є повноправними учасниками, і їхня думка вважається дуже важливою.

Однак варто розуміти, що сімейне життя не завжди відповідає описаному вище ідеалу. Сімейні відносини можуть відрізнятись залежно від традицій, характеру її членів, світоглядних і духовних орієнтирів тощо. Люди самі мають право обирати, як їм будувати своє співжиття, незалежно від суспільної думки.

Існують різноманітні види сучасної сім'ї. Зокрема в підручниках соціології натрапляємо на таку класифікацію:

- **За кількістю спільно проживаючих поколінь:** однопоколінна — сім'я без дітей; двопоколінна (нуклеарна) — батьки і діти; розширена — багатопокілінна, проживають разом три й більше поколінь.
- **За наявністю батьків:** повна сім'я — батько і мати; неповна — сім'я, що має одну дитину чи кілька дітей, які проживають з одним із батьків.
- **Змішана сім'я** — сім'я повторного шлюбу, внаслідок розлучення батьків вона включає нерідних батьків і нерідних дітей. До змішаної сім'ї належить і такий тип, де батьки беруть дитину на виховання.
- **За кількістю дітей** — бездітні, одnodітні, малодітні та багатодітні.
- **За типом розподілу сімейних ролей** — авторитарна, демократична, автономна (батьки не втручаються у сферу впливу одне одного).
- **За ознакою юридичного оформлення шлюбних відносин:** офіційно зареєстрована, громадянська.

У процесі глобалізації, з огляду на різні обставини, дедалі частіше з'являються нові типи сімей, зокрема:

- **крос-культурна** — сім'я з представників різних етнічних і расових груп;
- **сім'я з представників різних релігійних конфесій;**
- **батьки-одинаки**, які виховують дітей поза партнерством тощо.

Також нині ми спостерігаємо такі явища, як відкладання строку створення сімей, уникнення шлюбів, зниження рівня народжуваності дітей. Зростає кількість неповних сімей, і зменшується середня кількість родин. Водночас високим залишається рівень старіння поколінь. Усе це негативно впливає на соціалізацію дітей. Тому розбудова інституту сім'ї є важливим питанням.

Питання для обміркування

Які ви бачите кроки до збереження та розбудови інституту сім'ї?

Сім'я незалежно від типу і складу є особистою справою кожної людини. Розмаїття моделей сучасної сім'ї сприяє тому, що кожна особистість обирає комфортний для себе тип відносин відповідно до своєї системи цінностей.

§ 5 СОЦІАЛІЗАЦІЯ СЕРЕД ОДНОЛІТКІВ. МОЛОДІЖНІ СУБКУЛЬТУРИ

Питання для обміркування

Пригадайте, яка діяльність, які відносини й спілкування та з ким для вас були важливими у дитячому садку чи початковій школі: Що є важливим зараз, як змінилися пріоритети?

Незаперечним фактором впливу на соціалізацію дитини є її взаємодія з однолітками. Велике значення у формуванні особистості відіграють ровесники, саме серед них особи спілкуються на рівних і намагаються знайти взаєморозуміння. Серед ровесників особистість учиться самостійно налагоджувати стосунки з іншими, долучається до колективної діяльності, утворює групи за інтересами. Групи можуть бути і *формальні*, і *неформальні*.

Формальні групи можуть бути спортивними, творчими, екологічними тощо. Такими групами, наприклад, є спортивні секції, художньо-мистецькі гуртки, шкільне самоврядування, клуби (туристичні, шахові, книголюби...) тощо. Такі групи створюються в рамках чинного законодавства, мають чітко визначені права й обов'язки, структури та функції. Вони керуються внутрішніми документами (статут, положення, тощо), мають високий рівень дисципліни, організованості, здійснення контролю за поведінкою учасників згідно з визначеними нормами і правилами. Формальні групи створюються для реалізації потенціалу, талантів, набуття досвіду відстоювання своїх прав та інтересів, входження в активне суспільне життя. Будучи членом певної групи, особистість відчуває свою корисність, вагомість, учиться бути відповідальною.

Питання для обміркування

Чи входите ви до певних груп за інтересами і до яких? Які вигоди дає вам участь у цих групах? До яких груп вам хотілося б увійти, які кроки для цього потрібно зробити?

Для реалізації потреб вільного самовираження й неформального спілкування з однолітками формуються *неформальні групи*. Діяльність таких груп залежить від рівня згуртованості учасників і дотримання ними встановлених традицій. Такі організації зазвичай відрізняються від загальної культури, що панує в суспільстві, і називаються субкультурою.

Субкультура — культура окремої соціальної групи, що відрізняється від загальної культури. Це результат постійної взаємодії людей, яка відбувається в особливих умовах. Свій внесок у культуру роблять різні спільноти та окремі особистості, які є носіями різних субкультур. Субкультури виникають саме всередині традиційних культур, деякі з них зникають, інші набувають стійкості та входять до загальнолюдської культури. Тому традиції, новаторство й наступність є необхідними для збереження, оновлення, передання культурного досвіду наступним поколінням.

Причиною виникнення молодіжних субкультур є спроба самореалізації молоді, бажання привернути до себе увагу оточення. Молодь бажає належати до якоїсь соціальної групи, водночас протиставляючи себе суспільству. Субкульту-

тура дає їй можливість висловити свій протест дорослому світові й водночас готує до життя в ньому. Представники цієї частини молоді мають свою ідеологію, стиль і спосіб життя. Вони виділяються своїм зовнішнім виглядом: зачіскою, одягом; слухають специфічну музику. Іноді способи відстоювання власних світоглядних і життєвих позицій носять агресивний характер. Інколи на основі різних типів молодіжної субкультури створюються неформальні організації.

Ідеї для дослідження

Розгляньте ілюстрації. До яких субкультур ви могли б віднести зображених на них тваринок? За якими ознаками ви їх ідентифікували?

Молодіжна культура, а точніше субкультура, виокремилася у специфічну соціокультурну сферу в першій половині ХХ ст., тоді, коли виникла індустрія молодіжної моди, розваг, міжнародного молодіжного туризму, набирає обертів шоу-бізнес, орієнтований на людей віком від 15 до 30 років. Для молодіжної субкультури характерні такі явища, як сленг, що швидко змінюється, прагнення до освоєння нових форм комунікації (мобільний зв'язок та Інтернет), а також нові сфери діяльності, що виникають завдяки суспільним змінам. Саме можливість спілкуватися з подібними до себе та зовнішня атрибутика, що дає можливість продемонструвати свою позицію в соціумі, приваблюють підлітків у неформальних молодіжних об'єднаннях, субкультурах.

ХХ століття можна відзначити як найщедріше на молодіжні субкультури: хіпі, панки, рокери, металісти, футбольні фанати тощо. У ХХІ — розвиваються нові субкультури, що залежить від зміни суспільства, світогляду й інформаційного прогресу.

Зазвичай підґрунтям для формування молодіжної субкультури стає музика. Так, загальновідомі такі субкультури: рейвери, рокери, хіп-хоп.

Хіп-хоп — субкультура, яка наразі перебуває на стадії свого найактивнішого розвитку та масового впливу на молодь усього світу. Історія хіп-хопу — це приклад того, як протягом одного покоління босяцький фольклор американського гетто перетворився на світовий мейнстрім, а дворові хулігани — на суперзірок. Легенда свідчить, що започаткував цей рух приблизно в 1969 р. ді-джей Кул Херк, який мешкав у районі Південний Бронкс у Нью-Йорку. Під час одного зі своїх виступів Кул Херк почав розмовляти з глядачами в такт музиці, привівши до виникнення музичного стилю реп, завдяки якому хіп-хоп здійснив справжній прорив. За репом закріпилася слава політичної музики. Але якщо спершу це був протест афроамериканців проти расизму, то згодом на передній план виходить суто протест.

Любов до швидкої та енергійної рок-музики є характерною особливістю субкультури панків, їм притаманні свобода, протест проти істеблішменту, консерватизму, авторитаризму, націоналізму, радикального капіталізму, а також наближення до ідеалів антирасизму й антифашизму. Ця субкультура виникла в середині 1960-х років у США й Великій Британії, коли під впливом «Beatles» і «Rolling Stones» з'явилося багато молодіжних гуртів, які грали рок-н-рол. Молоді панки люблять шокувати суспільство антиконсервативним зовнішнім виглядом. Деякі з них віддають перевагу ірокезам — зачіскам з різнокольоровим волоссям, піднятим догори. До аксесуарів панків належать ланцюги, шиповані напульсники, значки й нашивки з назвами улюблених груп чи політичними гаслами. В одязі вони дотримуються зручності: носять футболки, куртки, кеди, рвані й потерті джинси, кросівки. Деякі дівчата-панки наносять яскравий макіяж, одягають короткі спідниці та рвані панчохи. Ідеологія оригінального панку полягає в невизнанні будь-якого насилля.

Такі малюнки надихають готів

До естетики готичного роману, музики, фільмів, символіки смерті тяжіють представники готичної субкультури (готи). Перші готи з'явилися на початку 1980-х років на хвилі пост-панку. Панківський епатаж готи спрямували в русло пристрасної до вампірської естетики, темного погляду на світ. Елегантний готичний аристократ — чоловічий образ, що культивується субкультурою готів. Вирізняється стилізація під образ джентльмена вікторіанської епохи з елементами вампіризму й постпанківської екстравагантності: довге волосся, бліде обличчя, нафарбовані очі. У готів є навіть свої лінії одягу. Готичні символи вирізняються різноманітністю — це пентаграми, перевернуті хрести, восьмипроменеві зірки (символ хаосу), прикраси зі скелетами та черепами, а також кажани. Основна музика — готик-рок, що супроводжується моторошними текстами про життя, любов, смерть.

Питання для обміркування

Які сучасні субкультури знаєте ви чи, можливо, до них належите? Які субкультури вам найбільше імпонують, чому? Як ви думаєте, якою є їх роль у суспільстві? Чи є субкультури дорослих? Розпитайте ваших рідних: до якої субкультури вони належали в молодості?

Розвиток комп'ютерних технологій привів до виникнення таких субкультур, як геймери та блогери. Геймер — людина, що захоплюється комп'ютерними іграми. На жаль, надмірне захоплення іграми призводить до того, що деякі геймери плутають реальне життя з віртуальним. Проте більшість із них нормально почуваються в соціумі й навіть беруть участь у спеціальних змаганнях. Так, з 2000 р. проводиться всесвітній чемпіонат з комп'ютерних ігор WorldCyberGames, що дає змогу молодим

Команда українських геймерів, яка виграла світову першість у 2011 р.

людям різних країн, незважаючи на будь-які мовні чи національні бар'єри, позмагатися у віртуальному просторі.

Питання для обміркування

Обговоріть у малих групах, які є плюси й мінуси захоплення комп'ютерними іграми, та виробіть правила використання комп'ютерних ігор.

Блогери — це люди, які ведуть свої щоденники (так звані блоги) у Всесвітній мережі Інтернет. Відмінність такого щоденника від звичайного полягає в його доступності багатьом людям. Блогери дуже часто посилаються один на одного, читають і коментують один одного. Саме це динамічне спілкування дозволяє вважати їх окремою субкультурою. Ведення власних блогів, як потужний засіб самореклами, набуває надзвичайної популярності серед публічних людей, зокрема політиків і зірок шоу-бізнесу.

Питання для обміркування

Чи читаєте ви сучасних блогерів і кого саме? Чи ведете свій блог або чи хотіли б його вести?

Корисні поради для успішного блогера

- Пишіть коротко, зрозуміло, грамотно, невеликими блоками.
- Пишіть цікаво, творчо, живою мовою.
- Пишіть на одну тематику й робіть аналітичні висновки.

Нині розмаїття субкультур є дуже широким. Наприклад, ми знаємо такі субкультури, як хіпстери, анімешники, нормкор, ванільки, гламур, толкієністи, фріки та багато інших. Наявність широкого спектра субкультур дає можливість молоді самореалізуватися.

Питання для обміркування

Як у широкому світі субкультур зберегти власну індивідуальність?

Вплив субкультур може бути і позитивним, і негативним, молодь може набувати навичок взаємодії та комунікації, а може виявляти негативні якості, наприклад такі, як агресія. Тому, перш за все, важливо керуватися системою загальнолюдських цінностей, які є регулятором спілкування в колі однолітків й у формальних, і в неформальних групах.

Тема 3.

Самореалізація людини

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

розвиток
особистості

індивідуальність
і автономія особистості

здоров'я
як цінність

життєві цінності
й пріоритети

прогнозування й моделювання
особистого розвитку

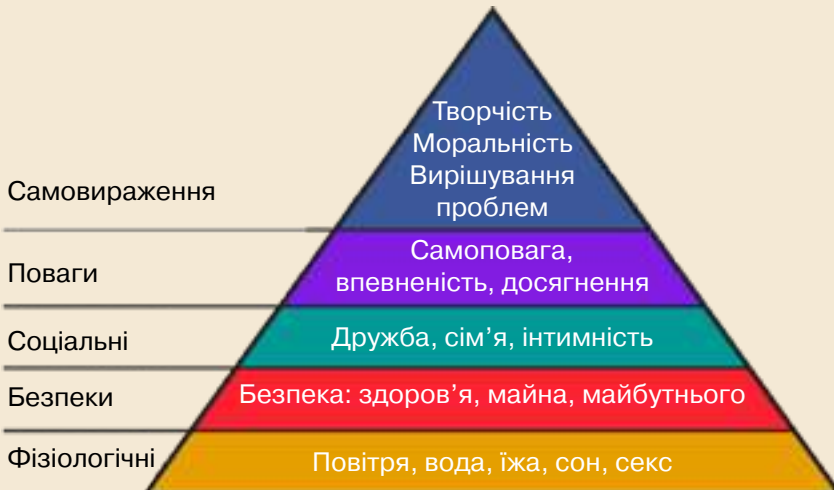
мобільність
і адаптивність людини

креативність

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Попрацюйте в малих групах.

Ознайомтеся з пірамідою потреб Абрагама Маслоу.

Обговоріть у групах:

- ♦ Як потреби впливають на розвиток особистості?
- ♦ Яка взаємозалежність між потребами?
- ♦ Чи можна задовольнити потреби поваги й самовираження, якщо всі інші потреби не забезпечені?
- ♦ Презентуйте роботу груп.

§ 6 РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ. ЖИТТЄВІ ЦІННОСТІ Й ПРІОРИТЕТИ

Розвиток особистості, або її самореалізація, залежить від потреб, мотивів, мрій, прагнень, переконань, можливостей і дій.

Потреби особистості поділяють на:

- **біологічні** — потреби в їжі, праці, відпочинку;
- **соціальні** — спілкування, суспільна діяльність, існування особистості в групі й суспільстві;
- **матеріальні** — одяг, житло, побутові предмети тощо;
- **духовні** — виконання морального обов'язку, пізнання світу, дружба, кохання тощо.

Самореалізація особистості — це потреба в тому, щоб бути почутим, зрозумілим і прийнятим суспільством, відшукати своє місце в житті, досягти значного успіху.

Важливим елементом розвитку особистості є мотивація, яка формує усвідомлення, чого ми прагнемо, для чого воно і як до нього рухатися. **Мотивація** — це процес спонукання себе до діяльності для досягнення особистих цілей. Людина самостійно обирає собі напрям і ставить мету. Наявність мети допомагає розвиватися таким особистим якостям, як амбіційність, наполегливість, упевненість у собі, ініціативність, що змушує людину всебічно розвиватися й удосконалюватися.

Ідеї для дослідження

Працюючи в малих групах, виробіть основні кроки розвитку мотивації.

Своєрідним фундаментом, що сприяє самореалізації людини, є її *індивідуальність*, на яку впливає спадковість і середовище, у якому вона живе. Індивідуальність виявляється в задатках і здібностях. Задатки — це вроджені в людині фізичні та психічні властивості, як-от точна пам'ять, музичний слух, відмінні фізичні дані. Задатки визначають базу для розвитку природних здібностей. Здібності людини формуються в навчальній, трудовій, культурній, науковій та інших видах діяльності. Людина розвиває свої задатки і здібності лише в процесі постійної праці й самовдосконалення.

Розвиток особистості також залежить від *автономії особистості*, здатності приймати свідомі рішення щодо себе незалежно від навколишнього впливу. Автономія особистості передбачає рівень володіння собою, визначення власної долі, прийняття відповідальності за свої дії та почуття, вчинки й свободу вибору.

Часто люди думають, що вони є автономними й діють відповідно до власних рішень, насправді ж перебувають під впливом думки батьків, друзів, громади тощо. Автономність передбачає самоусвідомлення, самопізнання й самооцінку. Це вміння відчувати свій внутрішній світ, усвідомлювати самого/саму себе, обирати можливий спосіб своєї поведінки, діяти гнучко за ситуацією, бути відкритим/відкритою бути собою та бути в гармонії із собою.

Кожна людина щодня у процесі спілкування та співпраці опиняється перед вибором, як їй діяти, якими принципами керуватися, чому надати перевагу. Здійснюючи вибір, людина керується певними життєвими цінностями, які слу-

жать своєрідними маркерами й дороговказами життєвого шляху. Життя людини є гармонійним і змістовним, якщо воно відповідає набору цінностей особистості.

Життєві цінності поділяють на *матеріальні* й *духовні*. Матеріальні цінності, іноді ще їх називають благами, задовольняють повсякденне життя й потреби людини. До них належать їжа, житло, техніка, засоби пересування, засоби праці й творчості тощо. Духовні цінності включають моральні вимоги, норми та принципи, ідеали, а також естетичні почуття прекрасного. Вони містять поняття добра, любові, справедливості, честі, гідності, обов'язку, краси, гармонії.

Ідеї для дослідження

Попрацюйте в малих групах. Ознайомтеся з переліком цінностей. Виберіть з них спочатку десять, потім п'ять найважливіших цінностей і пронумеруйте їх за ступенем значущості від 5 до 1. Далі на трьох окремих аркушах паперу напишіть по одній цінності з цих п'яти, які ви обрали як найважливіші. Потім оберіть одну цінність, яка є найбільш значимою. Ознайомте інші групи зі своїми результатами. Аргументуйте, чому ви не надали переваги певним цінностям, чому найважливішу цінність обрали саме таку і що ця цінність значить для вас.

№	Цінність	Виберіть 10 цінностей, особливо важливих для вас	З вибраних цінностей виберіть п'ять	Пронумеруйте їх за ступенем значимості
1	Свобода			
2	Самоповага			
3	Довіра			
4	Терпимість			
5	Сила			
6	Вірність			
7	Любов			
8	Здоровий глузд			
9	Надія			
10	Чесць			
11	Гідність			
12	Незалежність			
13	Розум			
14	Совість			
15	Дружба			
16	Чесність			
17	Здоров'я			
18	Гармонія в сім'ї			
19	Воля			
20	Ризик			
21	Краса			
22	Віра			
23	Добро			
24	Багатство			
25	Гуманізм			
26	Добробут			
27	Відповідальність			

28	Досягнення мети			
29	Освіта			
30	Толерантність			

Кожна людина, обираючи для себе життєві цінності, керується власними мотивами, внутрішніми установками, які залежать від середовища існування, системи виховання та світогляду. Дуже важливо, щоб людина визначилася, що є найголовнішим для неї, які в неї бажання і прагнення, і відповідно до цього розставила свої пріоритети. Залежно від пріоритетів людини змінюється і набір її цінностей. Отже, цінності й пріоритети людини взаємопов'язані, але вони мають змінний характер.

Визначення пріоритетів допомагає реалізувати себе, ставити цілі й завдання власного життя, визначати кроки їх досягнення. Для цього необхідно поставити собі питання: «Чого я хочу від життя?», «Ким я хочу стати?», «Чого я хочу досягнути?». Відповіді на ці питання допоможуть правильно розставити короткочасні та довгострокові пріоритети. Головне — прислухатися до себе, приймати власні рішення, не піддаватися впливу інших — вибір людини має залежати лише від неї. Однак існують ризики у виборі пріоритетів: якщо їх буде забагато, то вони можуть бути недосяжними. Потрібно чітко формулювати мету, зосереджуватися на головному та відкидати другорядне.

Прокоментуйте філософські думки

Вітайте зміни, але не втрачайте свої цінності.

Далай-лама 14

Пам'ятник
Маленькому принцу
в Дніпрі

- Прибрався сам — прибери свою планету.
- Наповнюй душу світлом, а серце — теплом.
- Тримай в чистоті свою душу.
- Будь вірним у дружбі й любові.
- Не залишайся осторонь того, що відбувається у світі.
- Не будь байдужим до зла.
- Ти назавжди береш на себе відповідальність за того, кого приручив.

Антуан де Сент-Екзюпері

Згідно з дослідженнями соціологічної науки, цінність здоров'я є в пріоритеті абсолютної більшості людей у всіх вікових групах. Саме стан здоров'я визначає рівень можливостей людини до пошуку сенсу життя, повноцінного розвитку особистості, розкриття її духовно-творчого потенціалу. Відсутність здоров'я, його втрата знижує якість життя особистості, погіршує її гармонійне існування.

У преамбулі статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я записано: «Здоров'я — це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад». Таке визначення є найбільш чітким, зрозумілим, повним, оскільки воно пов'язане з біологічними, соціальними та психологічними аспектами даної проблеми.

Яскрава особистість

Микола АМОСОВ (1913–2002) — український лікар, учений у галузі медицини та біокібернетики, громадський діяч, видатний хірург, який одним з перших почав проводити операції на серці. На його рахунок — тисячі врятованих життів. Він першим здійснив протезування мітрального клапана серця. Нині діє Національний інститут серцево-судинної хірургії ім. М. Амосова, заснований ним ще в 1955 р. Завдяки власним науковим розробкам Інститут входить до п'ятірки провідних Європейських центрів серцево-судинної хірургії.

Цитати Миколи Амосова про здоров'я:

- Добути і зберегти своє здоров'я може тільки сама людина.
- Поведінка є таким самим джерелом патології, як гени й середовище... Неправильна поведінка людей є більш частою причиною їхніх захворювань, аніж зовнішні дії чи слабкість природи людини.
- Щоб бути здоровим, потрібні власні зусилля, постійні й значні. Замінити їх не можна нічим.
- Яка основна думка наведених вище цитат М. Амосова? Чи погоджуєтеся ви з нею?

Здоров'я людини визначається як благо, позитивна цінність, суспільне багатство, фізичне, духовне, соціальне благополуччя, вид гармонії, закон існування та розвитку людини. Здоров'я є однією з умов досягнення людиною максимальних успіхів у галузі освіти, професійної діяльності, ефективності праці, позитивного ставлення до тих, хто поруч, і навколишнього середовища.

Рефлексія до засвоєного

§ 7

ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК: МОБІЛЬНІСТЬ, АДАПТИВНІСТЬ, КРЕАТИВНІСТЬ

Розвиток потенціалу особистості залежить від того, як вона моделює свою поведінку, планує саморозвиток, використовуючи та перетворюючи набутий досвід. Однак людина має бути готовою до зміни планів, формулювати нові завдання залежно від життєвих обставин, професійних досягнень, стосунків, статусів. Ефективність саморозвитку залежить від механізму самопрогнозування, який допомагає передбачати результати власної діяльності, поведінки й свого місця в нових духовно-моральних і соціальних координатах. Самопрогнозування визначає можливість особистісного розвитку, виокремлює вимоги, на які потрібно орієнтуватися, і залежить від внутрішніх переконань та зовнішнього середовища.

Особистісний саморозвиток — це особистісне зростання й самовдосконалення, що полягає в саморефлексії, саморозумінні та самокритичності. Самовдосконалення сприяє розвитку інтелектуальних, емоційно-вольових, морально-психологічних якостей, необхідних особистості для самостійної і творчої побудови свого життя, що є запорукою самореалізації особистості.

Питання для обміркування

Які дві власні якості ви хотіли б удосконалити насамперед? Які ресурси вам для цього потрібні?

Самопізнання, самокритичність, відкритість до змін є підґрунтям мобільності особистості. У сучасному світі, що швидко змінюється з розвитком нанотехнологій, коли з'являються нові професії для успішної самореалізації, людина має бути гнучкою, креативною, здатною робити вибір і самовдосконалюватись.

Дослідники виокремлюють такі типи мобільності: *соціальна, професійна, академічна, інтелектуальна, культурна* тощо. Термін «мобільність» у перекладі означає рухливість, мінливість, здатність до швидкої дії та зміни станів. Мобільність формується й розвивається у процесі практичної, навчальної, соціальної, культурної діяльності людини та сприяє реалізації задатків і здібностей. Мобільність передбачає здатність спостерігати, аналізувати й оцінювати власні дії та вчинки, моделювати та змінювати свою життєдіяльність.

Мобільність дає змогу особистості здійснювати рух з одного соціального становища в інше, з одного соціально-економічного рівня на інший, що включає різні рівні добробуту, престижу та влади. Процес переміщення особи між елементами соціальної структури (класами, верствами, групами та категоріями населення, позиціями) називають *соціальною мобільністю*.

Соціальна мобільність сучасної особистості залежить від її професіоналізму, освіченості, амбітності та кар'єрного росту. Перед людиною постають два очевидні наслідки мобільної поведінки. Той, хто здійснив її успішно, переконується у справедливості соціального устрою й готовий демонструвати прихильність до наявних цінностей. А коли спроба соціального сходження не вдалася, а через певні обставини людина опинилася на соціальному дні, то й результатом радше буде соціальна апатія.

Питання для обміркування

Які є причини вимушеної соціальної мобільності в сучасній Україні?

Поряд із вимушеною мобільністю в сучасному українському суспільстві спостерігається й добровільна соціальна мобільність, особливо в молодіжному інтелектуальному середовищі. Спрямована вона на досягнення вищого сукупного соціально-економічного статусу в умовах конкурентного середовища.

Необхідними якостями для реалізації мобільності є *адаптивність* і *креативність*. Адаптивність допомагає ефективно функціонувати в невизначених умовах сучасного середовища та пристосовуватися до них. Вона розглядається як здатність особистості до внутрішніх і зовнішніх перетворень, які спрямовані на збереження врівноважених взаємин з навколишнім середовищем. Адаптивність виступає чинником, що визначає інноваційний потенціал особистості та особливості його прояву.

Особистості з високим рівнем адаптивності впевнені у власних силах і майбутньому, не відчувають страху перед змінами. Їм притаманні винахідливість, кмітливність, швидкість реакції, підприємливість, оптимізм. Вони здатні до відкритої інноваційної діяльності, відкриті до нового досвіду.

Яскрава особистість

Богдан ГАВРИЛИШИН (1926–2016) — один з найвпливовіших українців світу — геніальний економіст, почесний доктор права п'яти університетів, член Римського клубу, меценат, учасник ініціативної групи «Першого грудня», «хрещений батько» економічного форуму в Давосі. Він визначив такі **характеристики успішної людини**: • **Креативність**. Щоб бути креативним, потрібно зберегти в собі трохи

дитинства, дитячих мрій і фантазій. Починати потрібно з мрії, а не з якогось бізнес-плану. Виходити за рамки звичайного, дивитись на ситуації та проблеми з іншої, незвичної точки зору. • **Постійно вчитися, дізнаватися щось нове, займатися самовдосконаленням у всіх напрямках**, будувати основу для перспективного майбутнього. Успішна, ефективна людина все життя вчиться. Є гарне китайське прислів'я: досвід — це ніби ліхтар на твоїх плечах, він освічує шлях уже пройдений, а не той, що треба пройти. Тож важливіше вчитися, ніж покладатися на свій досвід. • **Сильна воля і самодисципліна**. Робити те, що ти повинен робити, що корисно робити, радше, ніж тільки те, що хочеться робити. • **Вірити у свої сили і свою мрію**. • **Мріяти про великі й навіть недосяжні на перший погляд речі**.

Джерело: <http://m-ukraine.com/771-bogdan-gavrylyshyn-5-harakterystyk-uspishnoyi-lyudyny-vid-nayvplyvovishogo-ukrayintsya-v-sviti.htm>

Ідеї для дослідження

Визначте, якими, на вашу думку, є риси успішної людини.

Важливою рисою, притаманною адаптивним особистостям, є креативність — творча новаторська діяльність, здатність продукування нових ідей, нових підходів, нестандартних рішень. Їм притаманне нешаблонне критичне мислення, бажання творити й насолоджуватися процесом творчості як у повсякденному житті, так і в професійній діяльності. Вони здатні до фантазування й уяви, моделювання нових образів, генерування ідей, творчого ставлення до діяльності, що дає отримання задоволення від роботи.

Рефлексія до засвоєного

ЗНАЄМО. РОЗУМІЄМО. ДІЄМО

Перевірте себе

1. Дайте визначення поняття «*особистість*».
2. Назвіть основні терміни, що відображають сутність людини.
3. Схарактеризуйте складники ідентичності.
4. Визначте умовні етапи життя людини.
5. Розкрийте основні функції сім'ї.

Поміркуйте

1. Нам часто трапляється вислів «*життєві плани*». Що ви вкладаєте в це поняття, чи можливо спланувати життя? Як потрібно діяти, якщо життєвий план не реалізується?
2. Об'єднавшись у групи, обговоріть і заповніть таблицю:

Основні складові частини самореалізації особистості		
Чинники, що сприяють розвитку особистості		
Чинники, що заважають, і як їх усунути		

3. Поміркуйте над рядками поезії Василя Симоненка.

*Ти знаєш, що ти — людина.
Ти знаєш про це чи ні?*

*Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні.*

Яку думку висловлює автор? Як ви визначаєте поняття «*індивідуальність людини*»?

4. Спілкування з однолітками може мати позитивні й негативні наслідки соціалізації. Визначте, у чому вони виявляються.

5. Розкрийте, які є критерії здорового способу життя, як їх можна рекламувати.
6. Прокоментуйте «хмару слів», присвячену руху хіпі, подану в електронному додатку. Укладіть «хмару», присвячену тому молодіжному руху, якому ви симпатизуєте.

Творчо застосуйте

1. Ознайомтеся з теорією шести рукостискань, яка говорить, що будь-які дві людини на Землі розділені всього шістьма рівнями знайомих.

Уперше теорія шести рукостискань була представлена в оповіданні «Ланки ланцюга» угорського письменника-фантаста Фрідеша Карінтія в 1929 р. Він написав, що кожна людина може зв'язатися з будь-яким мешканцем планети через знайомих одне одному людей і при цьому їх кількість не перевищить шести.

У 1969 р. теорію рукостискань підтвердили американські соціологи Джеффри Треверс і Стенлі Мілгрем. Вони роздали мешканцям одного невеликого американського містечка 300 конвертів, які ті мали переслати до конкретного адресата через своїх знайомих. Було доставлено всього 60 листів, кожен з яких пройшов у середньому через п'ять осіб.

Учені Колумбійського університету повторили експеримент Мілгрема за допомогою електронної пошти. Було створено двадцять секретних адресатів. Учасникам відкрили їхні імена, прізвища, місця проживання, освіту, рід занять. Тисячам добровольців було запропоновано знайти їх через друзів і знайомих. Першим, хто вповрався успішно, став житель Австралії, який знайшов засекречену адресу в Сибіру через чотирьох знайомих.

Усесвітньо відома корпорація Microsoft також перевірила цю теорію. За два роки було проаналізовано 242 720 596 повідомлень від користувачів. Унаслідок встановлено, що будь-хто з 240 мільйонів користувачів даного сервісу може знайти іншого в середньому через 6,6 особи.

Одна з найбільших соціальних мереж Facebook також провела дослідження цієї теорії серед своїх користувачів. Урешті-решт було встановлено, що двох будь-яких людей, зареєстрованих на Facebook, відділяють 3,57 кроку.

Д ж е р е л о : <http://reshebnik.rv.ua/samovdoskonalennya/teoriya-shesty-rukostyskan/>

Про що свідчить ця теорія? Як, на вашу думку, описана ситуація впливає на розвиток особистості? Як вона може сприяти мобільності й адаптивності особистості? Спробуйте перевірити дієвість такого ланцюжка на практиці.

2. **Об'єднавшись у трійки**, оберіть одну сучасну субкультуру, підготуйте креативну міні-презентацію про неї та продемонструйте її.
3. Прослухайте курс онлайн-лекцій Богдана Гаврилишина, записаних Фондом Богдана Гаврилишина в останній рік його життя. Їх ви можете знайти в Інтернеті за такою адресою:

https://courses.prometheus.org.ua/courses/coursev1:BHFoundation+HAWRYLYSHYN+2017_T1/about.

Які думки цього видатного українця вам запам'яталися? Які здивували? З якими ви не можете погодитися? Які візьмете на озброєння, формуючи себе як особистість?

Розділ II. ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ

Тема 1.

Людська гідність і права людини

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

1. Які почуття викликають у вас наведені нижче рядки? Що підкреслює поет, уживаючи прикметник «гідний»?

Народе мій,
Яких пісень ти гідний,
Якої слави гідний на землі!
(Микола Гірник, український поет і перекладач)

2. Як ви гадаєте, чому події зими 2013–2014 років називають «Революцією гідності»?

§ 8 ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ. ОХОРОНА Й ЗАХИСТ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ

У першому розділі цього підручника ви вже розмірковували над тим, що таке гідність. Переконаємося ще раз, що гідність належить до основних загальнолюдських цінностей.

Академічний тлумачний словник української мови так визначає поняття *гідність*:

- сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості;
- усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку.

Гідність нерозривно пов'язана з такими поняттями моралі, як справедливість, повага до свого життя й до життя інших людей, доброзичливість, порядність. Саме гідність дає змогу людині відчувати самоповагу, усвідомлювати власну суспільну цінність.

Людська гідність є найвищою фундаментальною цінністю та невід'ємним правом людини. Поняття «людська гідність» не тотожне поняттю «особиста гідність». **Людська гідність є невід'ємним особистим немайновим правом кожної людини, а особиста гідність — станом усвідомлення особою власної цінності в суспільстві.** Не дивно, що з розвитком людства, розширенням поняття гідності й поширенням її дії на різні верстви населення зростає перелік й обсяг основних прав і свобод, що охоплюють нові сфери життя людини. Так виникали політичні, економічні, культурні, соціальні права. Так само зараз ми спостерігаємо виникнення нових груп прав — колективних, таких як право на мир і право на розвиток, а також прав, пов'язаних із соціо-біологічною сутністю людини, гендерними стосунками та медико-біологічними науками тощо.

Усі міжнародні документи з питань прав людини ґрунтуються на понятті людської гідності, проголошеному в преамбулі Загальної декларації прав людини.

Мовою документів

Загальна декларація прав людини, Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 року (витяг)

Преамбула.

Беручи до уваги, що визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їхніх прав є основою свободи, справедливості та загального миру; беручи до уваги, що зневажання та нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, у якому люди матимуть свободу слова й переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей;

беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав та свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання...

Стаття 1. Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти стосовно один одного в дусі братерства.

- Як ви гадаєте, чому, відповідно до Преамбули Декларації, саме гідність є основою свободи, справедливості та загального миру?
- Чому Декларація підкреслює значення загального розуміння прав і свобод країнами, що до неї приєдналися?

На формулювання цього видатного документа справило неабиякий вплив те, що він ухвалювався після Другої світової війни, коли «зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства», і тому в ньому гарантією забезпечення права на повагу до гідності є заборона тортур або жорстокого, нелюдського поводження чи покарання.

Право на захист людської гідності та її зміст продовжували розвиватись і знайшли відображення в низці пізніших міжнародних документів. Так, Конвенція Ради Європи про захист прав людини й основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. розглядає реалізацію прав людини й основних свобод як один із засобів досягнення більшої єдності між народами Європи. Конвенція забороняє піддавати будь-кого катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню. Як основа прав людини, людська гідність вперше згадується в Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. де, зокрема в статті 7, зазначено: «*Держави-учасниці] будуть заохочувати та розвивати ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, які всі витікають з гідності, притаманної людській особистості, і є істотними для її вільного та повного розвитку*».

Демократичні держави законодавчо встановлюють і гарантують виконання норм, що дозволяють людині бути впевненою у своїй суспільній цінності. Ці норми передбачають забезпечення поваги і від інших людей, і від державних органів та посадовців.

Для захисту людської гідності чинне законодавство України забороняє фізичне покарання. Кримінальне право України не містить покарань, які б передбачали мордування, нанесення тілесних ушкоджень чи завдання фізичного болю або були спрямовані на приниження честі й гідності людини. Також забороняються будь-які сумнівні твердження щодо моральних якостей людини без надання доказів у разі таких звинувачень. Українське законодавство встановлює відповідальність за наклеп, тобто поширення неправдивих вигадок, що ганьблять іншу людину, а також за образу людської гідності.

Ідеї для дослідження

Уважно прочитайте і проаналізуйте.

В Україні кримінальна відповідальність за наклеп була вперше передбачена у статті 125 Кримінального кодексу 1960 р., однак із прийняттям у 2001 р. нового Кримінального кодексу Україна відмовилася від криміналізації цього діяння. Громадяни України, щоб захистити від поширення неправдивих відомостей свою честь, гідність і ділову репутацію, звертаються до цивільного судочинства (ст. 277 ЦК).

Приписи, які встановлюють відповідальність за наклеп, містяться у кримінальних кодексах Бельгії, Австрії, Великої Британії, Данії, Іспанії, Литви, Німеччини, Норвегії, Польщі, Швеції, Швейцарії тощо. Відповідальність за наклеп діє також у 19 штатах США. Разом з тим низка основоположних документів, таких як Загальна декларація прав людини (ст. 19), Європейська конвенція прав людини (ст. 10), Американська конвенція про права людини (ст. 13), а також рішення Верховних та Конституційних судів багатьох країн наголошують на тому, що кримінальна відповідальність за наклеп є невинуватим засобом, що обмежує свободу думки і слова.

Джерело: <https://www.pravoconsult.com.ua/naklep-i-kriminalna-vidpovidalnist-chomunesumisni-rechi-v-ukrayini/>

- Обговоріть у загальному колі, чи погоджуєтеся ви з твердженням: «кримінальна відповідальність за наклеп є невинуватим засобом, що обмежує свободу думки і слова». Відповідь аргументуйте.

В основі захисту людської гідності лежать принцип гуманізму. **Гуманізм** — це система ідей і поглядів на людину як на найбільшу соціальну цінність, створення умов для її повноцінного життя і фізичного та духовного розвитку. У сучасному розумінні на означення певної системи поглядів його вперше використав данський філософ Габріель Сібберн у своїй в роботі

«Про гуманізм» у 1858 р. Гуманістичний світогляд розглядає людину як найвищу цінність, формує переконаність у безмежних можливостях людини та її здатності до удосконалення, вимагає свободи й захисту гідності особистості, пропагує ідею про право людини на щастя і про те, що задоволення її потреб та інтересів має бути метою суспільства. Ідеї гуманізму набувають особливого значення після Другої світової війни. Вони надихають демократичні реформи, висувають на передній план цінності прав людини, соціального прогресу, добробуту. Новій трансформації проблема гуманізму зазнала на початку ХХІ століття. Відбувся радикальний перегляд людських цінностей. Ідеали гуманізму стали базуватися на принципах більш об'єктивного й реалістичного пристосування сучасної людини до економічного, політичного, культурного та соціального світу.

Прокоментуйте філософські думки

...неогуманісти підтримують верховенство права, як і дотримання принципів соціальної справедливості і рівності перед законом.

...неогуманісти підтримують прогресивний гуманізм, тобто точку зору, згідно з якою необхідно гарантувати, наскільки це можливо, рівні можливості для всіх членів суспільства. До цих гарантій відносять право на освіту, загальну охорону здоров'я, право, там, де це можливо, на оплачувану роботу й отримання достатнього доходу, з тим, щоб могли бути задоволені основні потреби людини.

...неогуманісти підтримують систему справедливого оподаткування та соціального забезпечення для тих, хто через обмежені можливості не в змозі сам себе забезпечити.

Пол Куртц, американський гуманіст, автор Декларації неогуманізму 2010 р.

- Прокоментуйте текст. Як ви зрозуміли, у чому полягає рівність усіх членів суспільства? Як її можна забезпечити?

Гуманізм висуває на передній план людину, розглядаючи її як вільну особистість, заради якої створені державні інституції, що захищають особисту гідність людини, при цьому не завдаючи шкоди гідності інших людей. Саме принципи гуманізму змушують державу дбати про своїх громадян, забезпечуючи їх гармонійний розвиток.

Принципи гуманізму покладено в основу державної політики, зокрема в галузі освіти й соціального захисту населення. Вона є основою благодійності, надання медичної допомоги, захисту тварин та довілля тощо.

Серед найголовніших ідей сучасного гуманізму можна назвати *визнання людської гідності як головної соціальної цінності*, а також *визнання за людиною свободи вибору, зокрема свободи слова і свободи совісті*. При цьому людина має усвідомлювати свою відповідальність щодо інших осіб, а отже, набуває особливого значення толерантне ставлення до поглядів, відмінних від власних, а також вирішення суперечностей шляхом розумного діалогу.

Питання для обміркування

Як ви вважаєте, наскільки ідеї гуманізму, закладені в теорії, відповідають реальності? Що потрібно зробити, щоб ці ідеї були втілені в життя?

Тема 2.

Еволюція прав людини

§ 9 ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ. ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Не існує єдиного розуміння і тлумачення прав людини.

Права людини визначають як:

- можливості, необхідні для існування й розвитку людини в певних історичних умовах;
- вимоги людини, адресовані державі й суспільству;
- певні блага, потреби та інтереси людини;
- правила, котрі повинні виконувати державні органи у стосунках з людиною;
- основні стандарти, без яких люди не можуть повноцінно жити, що пов'язані з базовими людськими потребами.

Уся історія розвитку людського суспільства — це історія боротьби за створення кращих умов для існування людини, за визнання та забезпечення безперешкодної реалізації її прав і свобод. Ідеї права й справедливого суспільного устрою ми знаходимо ще в давньогрецьких філософів, які, вбачаючи у правах людини божественне начало, вважали природним станом речей свободу й рівність. Результатом стала концепція природної сутності прав людини, коли за-

кон і держава розглядалися як категорії, похідні від природних прав людини, зумовлені розвитком людини й суспільства.

Прокоментуйте філософські думки

Природним правом є будь-яке право, що діє скрізь і не залежить від того, вважають його люди чинним чи ні.

Аристотель, давньогрецький учений-енциклопедист, філософ і логік

Божество створило всіх вільними, і ніхто не є рабом від природи.

Алкідамант Елейський, давньогрецький філософ і ритор

За природними обдаруваннями всі люди рівні, чи вони греки, чи варвари... Усі ми вдихаємо повітря ротом і носом.

Антифонт, стародавній грецький філософ і математик

- Порівняйте вислови античних учених. Яка їх основна ідея? Чому всі ці філософи замислювалися над схожими проблемами?

Бюро корисної інформації

Поняття прав людини знаходимо в «Руській правді», міжнародних договорах та інших юридичних актах Давньої Русі. Так, у договорі між Візантією й Руссю 912 р. зафіксоване право людини, яку звинувачено в злочині, на розгляд її справи судом: «Злочин нехай настільки певно буде доведений, щоб судді мали віру до цих доказів».

- Про що свідчить цитата з документа? За коментування зверніть особливу увагу на рік його укладення.

На початку ХХ ст., з появою Ліги Націй та створенням Міжнародної організації праці, *права людини починають входити до предмета міжнародно-правового регулювання*. Після Другої світової війни відбулася активізація формування стандартів у галузі прав людини. У другій половині ХХ ст. права людини значно розширюються. Їх сучасне бачення зафіксовано в документі, який мав величезний вплив на розвиток гуманізації суспільних відносин. Це Загальна декларація прав людини, ухвалена 10 грудня 1948 р. на Генеральній Асамблеї ООН. Невипадково цей день щороку святкують як Міжнародний день прав людини.

Питання для обміркування

Роздивіться логотип прав людини, який був оприлюднений у Нью-Йорку 23 вересня 2011 р. Спробуйте пояснити його ідею. Запропонуйте свою. Організуйте конкурс на кращий логотип прав здобувача освіти.

Декларація — це міжнародно-правовий документ, який закріплює основні положення або принципи в конкретній галузі міжнародних відносин. Декларації не несуть обов'язкового характеру, є лише рекомендаціями, але вони мають величезну морально-політичну силу. Вони не лише проголошують певні принципи, а й передують практичному втіленню відповідної політики та стають основою відповідних міжнародних договорів.

У літературі та міжнародних документах часто вживають вислів «права і свободи», ці два поняття здаються невіддільними одне від одного. То що в них спільного, а чим вони відрізняються? Свобода є визначальною для розуміння прав людини, оскільки лише вільна людина може в повному обсязі користуватися своїми правами. **Свобода** — це індивідуальний чи колективний стан, який передбачає можливість і здатність обирати на свій розсуд різні варіанти дій. Межі свободи визначає лише закон, тобто дозволено все, що не заборонено законом. Окрім того, свобода завжди обмежена правами й свободами інших, суспільними інтересами, моральними принципами. **Громадянські свободи** — це індивідуальні свободи, які є необхідною умовою життєдіяльності людини в демократичному суспільстві. Вони входять до переліку прав людини, що забезпечуються міжнародно-правовими документами, а отже, права людини є категорією ширшою.

Ідеї для дослідження

Уважно роздивіться алегорії свободи й права. Порівняйте, як зображено свободу та право, прокоментуйте, чому саме так.

Сучасне розуміння свободи ґрунтується на таких основних принципах:

1. Усі люди вільні від народження.
2. Свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншим і суспільству, тобто свобода завжди обмежена правами й свободами інших, суспільними інтересами, моральними принципами.
3. Межі свободи визначає лише закон, тобто дозволено все, що не заборонено законом.

Питання для обміркування

З курсу правознавства пригадайте, які ви знаєте свободи людини. Поясніть, як ви зрозуміли, чим подібні й чим відрізняються права і свободи.

Основоположні права і свободи людини належать людині від народження, випливають із самої людської природи, не даровані державою, не є наслідком встановлених нею норм. Ці права не купують, не заробляють і не отримують у спадок. Вони невідчужувані, обов'язок держави — визнавати, створювати умови для реалізації та охороняти ці права. Можна сказати, що основні права — конституційні. *Рівень демократичності держави визначається рівнем поваги до прав і свобод своїх громадян.*

У переліку основоположних прав особливе місце належить праву на життя. Решта прав об'єднані навколо цього стрижневого поняття. За його відсутності людину не можуть цікавити її особисті, політичні, економічні та інші права. Держава зобов'язується створювати сприятливі умови для життя людини всіма можливими засобами, проте ніхто не може гарантувати безпеку людині від війни, злочинності, інших причин, що забирають людське життя. Окрема проблема — застосування смертної кари як виняткового засобу покарання. У нашій країні смертну кару скасовано. Це не лише форма реалізації права на життя навіть для особливо небезпечних злочинців, а й можливість запобігти судовій помилці, котру в подальшому неможливо буде виправити.

Ідеї для дослідження

Прочитайте твердження щодо смертної кари й займіть позицію «за», «проти» або «не визначилися» до кожного з варіантів. Аргументуйте свій вибір.

- Страта — це захист суспільства від найбільш небезпечних злочинців.
- Смертна кара дозволяє економити державні кошти на утримання ув'язнених. Платники податків і, зокрема, родичі й близькі жертви не повинні забезпечувати довічне утримання злочинця.
- Страта — це потужний стримуючий фактор для самих злочинців.
- Вирок не виключає можливість судової помилки.
- Смертна кара суперечить праву людини на життя.
- Убиваючи злочинця, держава бореться з наслідками, а не з причинами, через які людина скоїла злочин.
- Економічна сторона (стратити дешевше, ніж утримувати) — аморальна. Оскільки немає нічого важливішого за життя людини.
- Якщо ми забираємо життя у вбивці, тоді чим ми кращі? Смертна кара принижує членів суспільства до рівня тих, хто вбиває.

Крім права на життя, до фундаментальних прав належать права на продовольство, житло, охорону здоров'я, освіту, свободу думки, свободу зборів, свободу слова, свободу віросповідання, свободу пересування, свободу на участь в управлінні державою.

Права людини:

- вроджені, надаються людям тому, що вони є людьми;
- універсальні й належать кожному;
- невід'ємні, не можуть бути відібраними;
- вразливі, можуть бути порушені, але не припинені;
- є життєво необхідними для забезпечення свободи, справедливості й миру.

Питання для обміркування

На вашу думку, чи гарантує наша держава забезпечення прав людини? Наведіть приклади для обґрунтування своєї відповіді.

Права людини охоплюють різноманітні сфери життєдіяльності: *особисту, політичну, соціальну, економічну, культурну*. Оскільки ці права різняться не лише змістом, а й часом законодавчого закріплення, говорять про *покоління прав людини*.

Покоління прав людини — це історичний етап в еволюції уявлень про права людини, визначений хронологічними межами, доповненими нормативно-правовими актами, у яких закріплені права людини.

Сучасне міжнародне співтовариство визнає три покоління прав, які стосуються різних сфер людської діяльності.

Перше покоління прав людини було сформоване наприкінці XVIII — на початку XIX ст. До нього належать громадянські й політичні права, зокрема право на свободу думки, слова, совісті, віросповідання, асоціацій, на рівність усіх перед законом, на справедливе судочинство, на участь у політичному житті суспільства тощо. Ці права були сформульовані у процесі здійснення буржуазних революцій, а потім конкретизувалися й розширилися у практиці та законодавстві демократичних держав. Вони дають людям можливість реалізовувати свою свободу від втручань з боку держави у сфери, що регулюються цими правами, тобто дають негативну свободу.

Друге покоління прав людини охоплює соціальні, економічні та культурні права. Вони формувалися з кінця XVIII ст. до закінчення Другої світової війни в 1945 р. в процесі боротьби за поліпшення економічного та соціального становища. До прав другого покоління належать права на працю й вільний вибір роботи, соціальне забезпечення й відпочинок, захист материнства та дитинства, освіту, участь у культурному житті суспільства. Як бачимо, усі ці права можна загалом назвати «правами на...», тобто позитивними правами.

Права та свободи людини, що належать до першого й другого поколінь, знайшли своє конституційне відображення в багатьох країнах світу.

Питання для обміркування

Яка різниця між правами першого і другого покоління?

Після Другої світової війни людське співтовариство усвідомило необхідність створення міжнародних організацій та механізмів для захисту прав і свобод не лише окремої людини, а й етнічних спільнот і країн. Так відбулося формування третього покоління прав людини, до якого відносять колективні права, які ще називають правами солідарності. До них належать: право на вільний розвиток, незалежність, на мир в усьому світі, безпеку, на здорове довкілля, на спільну спадщину людства, на гуманітарну допомогу, соціальний і економічний розвиток, а також право на комунікацію та інформаційний простір, що особливо актуально в умовах нового міжнародного інформаційного порядку.

Рефлексія до засвоєного

§ 10 КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ. МАЙБУТНЄ ПРАВ ЛЮДИНИ

Виникнення й розширення сфери захисту прав людини зумовило необхідність їх систематизації за групами (категоріями). Існує кілька підходів до такої класифікації. Усі вони умовні: оскільки права людини взаємозалежні й взаємопов'язані, їх не можна розглядати окремо одне від одного. Один з таких підходів, що розрізняє права людини за часом їх виникнення, ми розглянули — це покоління прав людини. Інший підхід розрізняє права людини за сферами життєдіяльності.

Ця класифікація виділяє такі основні групи прав і свобод людини й громадянина: *особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні*.

Особисті (громадянські) права й свободи включають право на життя, на повагу до гідності, свободу й особисту недоторканність, свободу думки та віросповідання, свободу пересування тощо. На відміну від фундаментальних прав, громадянські права й свободи не надані людині природою; люди виборюють, здобувають ці права, висуваючи відповідні вимоги до влади й домагаючись законодавчого закріплення їх у конституціях і законах.

Політичні права й свободи — це забезпечена законом і публічною владою можливість участі в суспільно-політичному житті держави та здійсненні державної влади. Це, зокрема, права на свободу слова, зборів, мітингів; на участь в управлінні державними й громадськими справами; на інформацію; право об'єднуватись у політичні партії тощо.

Економічні права забезпечують людині вільне користування основними чинниками господарської діяльності. До економічних прав належать право на працю, право на вільний вибір професії, право на приватну власність тощо. Ці права мають забезпечити незалежність людини, її економічну свободу. Надання цих прав характеризує державу як соціальну, тобто таку, що забезпечує досить високий рівень життя своїх громадян.

Соціальні права покликані забезпечити достатній рівень життя та соціальну захищеність. До них належить право на соціальне забезпечення, право на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування та ін.

Мовою документів

Згідно з результатами національного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та організацією Пакт (Pact) Грудень 2017 р.

Відчуття соціальної несправедливості є дуже поширеним в українському суспільстві, що призводить до ворожнечі між різними соціальними групами.

...Приблизно кожен другий (47 %) вважає, що він не зможе отримати гарантованого доступу до медичної допомоги або вищої освіти, не сплативши за них хабаря.

...Половина населення вважає, що держава повинна гарантувати добробут кожного громадянина, зайнятість і соціальне забезпечення, хоча частка людей, які так думають, протягом останніх двох років зменшилась (із 62 % у 2015 р. до 50 % у 2017 р.). Водночас, кількість тих, хто вважає, що головна роль держави — тільки гарантувати соціальні, політичні та економічні правила гри подвоїлась (з 12 % у 2015 р. до 24 % у 2017 р.).

Джерело: <http://dif.org.ua/article/neobkhdnist-zabezpechennya-potreb-simi-motivue-ukraintsiv-do-bilshoi-suspilnoi-aktivnosti>

- Про які тенденції свідчить наведена статистика? Проаналізувавши ці дані, чи можна говорити про забезпечення соціальних прав людини в Україні?

Екологічні права належать до соціальних прав і становлять окрему групу прав людини і громадянина. Вони пов'язані з охороною, використанням і відтворенням природних ресурсів, забезпеченням екологічної безпеки і включають право на безпечне для життя та здоров'я довкілля, право на відшкодування збитків від природних і техногенних катаклізмів тощо.

Культурні права гарантують духовний розвиток кожної особи, допомагають їй стати учасником культурного процесу. Вони гарантують можливість доступу до духовних здобутків свого народу й усього людства, свободу художньої, наукової й технічної творчості, участі в культурному житті. Особливе місце серед цих прав посідає право на освіту. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права визначає, що освіта має бути спрямована на повний розвиток людської особистості, усвідомлення її гідності, надання можливості кожному бути корисним учасником вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню й терпимості.

Економічні, соціальні та культурні права покликані забезпечити належний життєвий рівень людини. Перелік цих прав закріплений у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, прийнятому 16 грудня 1966 р., який Українська РСР ратифікувала 1973 року.

Утвердження прав і свобод людини відбувалося протягом тривалого історичного періоду. Потрібно було докласти великих зусиль для обмеження всевладдя держави й поширення принципу рівноправності на все більше коло осіб. Часто саме боротьба за права людини, за нові й нові ступені свободи ставала каталізатором широкомасштабних змін у суспільно-політичному житті тієї чи тієї країни, вела до нового осмислення ролі людини в її відносинах з суспільством та державою. Можна перераховувати багато яскравих особистостей, які боролися за права людини. Найвідомішими з них є Махатма Ганді, Мартін Лютер-Кінг, Альберт Швейцер, Андрій Сахаров, Мати Тереза, Іоанн Павло II, Вацлав Гавел, Нельсон Мандела.

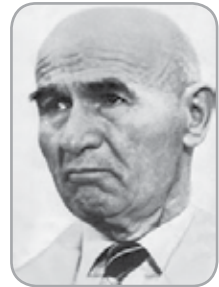
Прокоментуйте філософські думки

Протягом свого життя я повністю присвятив себе боротьбі за африканське населення. Я боровся як проти панування «білих», так і проти панування «чорношкірих». Я шанував ідеал демократичного і вільного суспільства, в якому всі громадяни живуть в гармонії і мають рівні можливості. Це той ідеал, заради якого я готовий жити і до якого я прагну. Але якщо буде потрібно, то заради цього ідеалу я готовий померти.

Нельсон Мандела, південноафриканський правозахисник, політик і юрист, президент Південно-Африканської республіки (з 1994 по 1999 р.). Національний герой країни

- Обговоріть, які цінності лежать в основі філософії Нельсона Мандели — видатного борця за права людини.

До цього списку борців за права людини також необхідно додати імена наших співвітчизників. Серед них — відома українська правозахисниця **Оксана Мешко (1905–1991)**, співзасновниця Української Гельсінської групи 1976 р. За політичні переконання відбувала покарання у сталінських таборах у 1947–1954 рр. Через свою діяльність О. Мешко неодноразово зазнала переслідувань та утисків з боку радянської влади. Її ув'язнювали, відправляли на заслання й навіть деякий час примусово утримували у психіатричній лікарні. У 1985 р., повернувшись в Україну, приєдналася до відновленої Української Гельсінської групи на чолі з В'ячеславом Чорноволом. Виступила з ініціативою продовжити гелсінкський правозахисний рух у формі Українського комітету «Гельсінкі-90» (створений 16 червня 1990 р.) і була його рушійною силою.

Одним з найактивніших борців за права людини був **Петро Григоренко (1907–1987)**, радянський генерал, що став дисидентом. Він поєднав відстоювання прав людини в СРСР з боротьбою за національне визволення. Будучи українцем, став на захист усіх пригноблених національностей: євреїв, кримських татар, месхів, вірмен, німців Поволжя, чеченців. Григоренко також був співзасновником Московської Гельсінської групи за дотримання прав людини та ініціатором створення Української Гельсінської групи.

Яскрава особистість

Мустафа ДЖЕМІЛЄВ (нар. 1943) — лідер кримськотатарського народу, радянський дисидент, людина, що послідовно бореться за права своїх співвітчизників, послідовно захищає універсальні ідеали свободи, демократії та прав людини у світі. Це людина, що пережила 15 років радянських в'язниць і таборів, його незламність і моральність ставлять його в один ряд з такими світовими

діячами, як Лех Валенса і Вацлав Гавел. Він боровся за право кримськотатарського народу повернутись до Криму; за створення демократичної України, був активістом у протестному русі на Майдані 2013–2014 рр.; виступає проти російської окупації Криму та агресії проти України.

- На вашу думку, що спонукає людину до боротьби за свої права та права свого народу? Якими моральними якостями має володіти лідер боротьби за права людини?

З розвитком інформаційного суспільства, науковим прогресом, зокрема в галузі комп'ютерних і біомедичних наук, до нашого життя увійшли такі явища, як клонування людини, трансплантація органів, використання «віртуальної реальності», штучне запліднення, зміна статі, «генна інженерія». Унаслідок цього нині виникає необхідність говорити про *«нові» права людини*. Ці відкриття та винаходи поставили перед людством багато питань у галузі етики й прав людини. Скажімо, хто може стати донором органа для людини, життя якої може врятувати лише трансплантація? Чи має право людина змінити фізичну стать, якщо почувається неприродно в тілі, даному їй від народження? Чи можна вносити зміни до людського геному? І чи можна допомогти піти з життя людині, що нестерпно страждає від важкої невиліковної хвороби?

Усі ці нові можливості та пошуки відповідей на пов'язані з ними питання привели до виникнення нових прав, які сьогодні умовно включають до четвертого покоління прав людини. Це нова категорія прав, щодо якої вчені ще не дійшли єдиної узгодженої думки. Визначення таких прав повинно, перш за все, ґрунтуватись на визнанні гідності людини, її високого статусу, на визнанні унікальності кожної людини, а отже, її несхожості на інших, а також на встановленні суверенності людини щодо держави.

Бюро корисної інформації

Слово «евтаназія» увів в обіг у XVI ст. англійський філософ і політик Френсіс Бекон на означення «легкої смерті». Цим терміном означають практику навмисного припинення життя невиліковно хворої людини з метою її звільнення від нестерпних страждань та болю. Сьогодні евтаназію дозволено в Нідерландах, Швейцарії, Бельгії, Люксембурзі та деяких штатах США. Ще декілька країн розглядають можливість прийняття відповідного законодавства.

Прихильник права на смерть, американець Джек Кеворкян популяризував евтаназію й допоміг піти з життя більш як 130 тяжкохворим пацієнтам. Ці ідеї були рішуче засуджені лікарською спільнотою і владою, в американському суспільстві почався діалог щодо доцільності та правових наслідків евтаназії. У 1998 р. у прямому телефілімі Кеворкян запропонував відеоплівку, де він сам зробив ін'єкцію смертельних препаратів хворому, який уже був нездатний це зробити й підтвердив своє бажання вмерти. Дії Кеворкяна розцінили як навмисне вбивство, і його засудили до ув'язнення строком від 10 до 25 років у виправній установі штату Мічиган.

Оцініть дії доктора Кеворкяна та висловте власну точку зору щодо евтаназії.

До біомедичних прав людини відносять такі права, як право на повагу до анатомії людської особистості, право на отримання інформації про діагноз і прогноз власного стану, право брати участь у прийнятті рішень про вибір методів

лікування, аж до відмови від лікування взагалі тощо. Важливими міжнародними документами, що регулюють біомедичні права людини, є Конвенція Ради Європи про захист прав і гідності людини у зв'язку з використанням досягнень біології та медицини 1997 р. Стаття 5 цієї конвенції проголошує, що будь-яке втручання у сферу здоров'я може здійснюватися тільки після добровільної та свідомої згоди на нього відповідної особи. Україна також підписала, але не ратифікувала Конвенцію. Конвенція підкреслює пріоритет інтересів і благополуччя окремої людини, повагу до її недоторканості та інших прав й основних свобод щодо застосування біології та медицини.

У 1997 р. була також прийнята Загальна декларація про людський геном та права людини ЮНЕСКО, яка визнала, що наукові дослідження геному людини і практичне застосування їх результатів відкривають великі перспективи для покращення здоров'я окремих людей та всього людства. Проте такі дослідження повинні ґрунтуватися на всебічній повазі гідності, свобод і прав людини.

Ідеї для дослідження

Прогрес у цій сфері генної інженерії викликав активні дискусії з приводу багатьох етичних проблем та питань прав людини: наприклад, чи слід дозволяти клонування організму з окремого гена людини, якщо це дозволено на мишах і вівцях.

- Яке ваше ставлення до клонування? На вашу думку, чи повинні існувати обмеження на те, що можуть досліджувати науковці?

Наше суспільство є динамічним, воно постійно розвивається, змінюючи своє ставлення до себе й до світу навколо. Сьогодні зростає розуміння того, що головним суб'єктом прав є саме людина, розширюється перелік цих прав. Водночас ми бачимо, що люди страждають від злочинів війни, вимушеного переселення, переслідувань на етнічному ґрунті, гендерного насильства, а самі правозахисники потерпають від переслідувань. Тому по всьому світові люди використовують права людини, щоб захищати справедливість і рятувати життя. Тож права людини — це динамічна політична практика, що перебуває в постійному розвитку, намагаючись дати відповідь різноманітним посяганням і загрозам для людської гідності.

Майбутнє прав людини залежить від кожного з нас. Права людини — це можливість вільного й рівного розвитку, і саме від нас залежить, як ми скористаємося цією можливістю.

Права людини є фундаментом досягнення миру, а отже, їх реалізація в сучасному світі неможлива без розуміння принципів примирення та мирного співіснування. Маємо розуміти, що без поваги й толерантності наше майбутнє неможливе — це наш спільний світ, і, хочемо ми того чи ні, ми всі відповідальні за нього.

Рефлексія до засвоєного

Тема 3.

Людина і держава

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

рівноправність

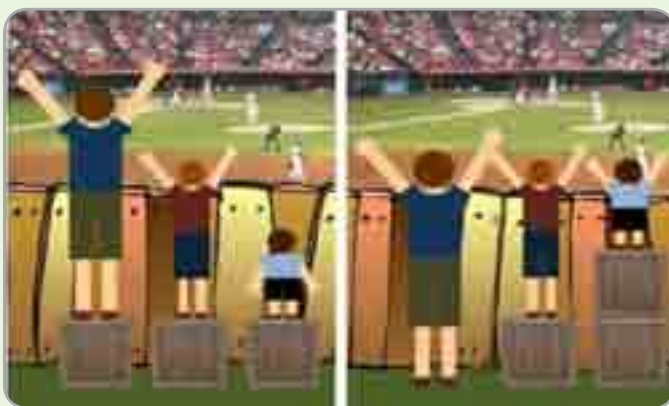
верховенство права

позитивні й негативні зобов'язання держави

гарантії

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Американський філософ Джон Ролз підкреслював що держава повинна забезпечувати справедливість, підтримувати порядок, водночас держава не повинна нав'язувати громадянам якийсь кращий спосіб життя чи якусь систему цінностей. Розгляньте ілюстрацію. Прокоментуйте, як ілюстрація співвідноситься з думкою філософа Дж. Ролза і яка, на вашу думку, має бути роль держави в забезпеченні рівності кожній людині.

РІВНІСТЬ

СПРАВЕДЛИВІСТЬ

§ 11 ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЗА ДОТРИМАННЯ, ГАРАНТУВАННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Сучасна демократична держава має на меті не підкорення людей, їх пригнічення, а насамперед — допомогу людині, розв’язання її проблем. Держава й людина мають співіснувати як рівноправні партнери. Держава зобов’язана діяти так, щоб не порушувати межу особистого, індивідуального, людського. Цим держава гарантує свободу самовизначення людини.

Демократична держава забезпечує вирішення конфліктів, конструктивний діалог і мирне обговорення проблем. Вона сприяє гармонізації суспільних відносин, гарантуючи участь громадян у розподілі ресурсів та формуванні державної політики. Найповніше свою демократичну сутність держава може реалізувати, якщо вона водночас є *соціальною* та *правовою*.

Сучасна правова держава покликана суворо регламентувати вплив влади на суспільство через досконалу нормативно-правову базу, насамперед через конституцію та закони. Це держава, де забезпечуються панування права, верховенство закону, рівність усіх перед законом і незалежним судом, де визнаються й гарантуються права і свободи людини, а в основу організації державної влади покладено принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Принцип верховенства права є найважливішим принципом існування правових демократичних країн у сучасному світі й означає, що всі люди в державі є рівними перед законом, ніхто не може бути вищим за закон.

Питання для обміркування

Як ви вважаєте, чи не суперечить явище депутатської недоторканості принципу верховенства права? Відповідь аргументуйте.

Сьогодні принцип верховенства права згадується в багатьох міжнародних документах і прописаний у конституціях усіх демократичних країн. Наприклад, у Швейцарії «діяльність держави ґрунтується на верховенстві права та є обмеженою ним». Цей принцип знайшов своє відображення і в Конституції незалежної України, зокрема в статті 8 йдеться, що в Україні визнається й діє принцип верховенства права.

Прокоментуйте філософські думки

У 2011 р. Венеціанською комісією була підготовлена доповідь, присвячена змісту поняття верховенства права. Комісія дійшла висновку, що найкращим визначенням верховенства права є визначення, яке належить англійському вченому Тому Бінгему:

Усі особи та владні інститути в рамках держави — публічні чи приватні — повинні підкорятись публічно створеним законам, які набувають чинності наперед і на основі яких публічно здійснюється правосуддя, вони також повинні мати змогу користуватися благами цих законів.

- Прокоментуйте вислів Т. Бінгема. Наведіть на підтвердження вашої думки приклади з реального життя.

Елементами верховенства права є:

- 1) законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права;
- 2) юридична визначеність;
- 3) заборона свавілля;
- 4) доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю;
- 5) дотримання прав людини;
- 6) заборона дискримінації та рівність перед законом.

Ідеї для дослідження

Організація World Justice Project («Всесвітній проект справедливості») починаючи з 2008 р. досліджує стан верховенства права у країнах світу. За Індексом верховенства права у 2016 р. Україна посіла 78 місце серед 113 країн, охоплених дослідженням. Це краще, ніж показники Росії (92 місце), але набагато гірше, ніж у Грузії, яка посідає 34 місце в усьвітньому рейтингу. Однак ситуація в Україні почала в останні роки покращуватися, у 2016 р. наша держава піднялась на три сходинки, порівняно з 2015 р. В основу рейтингу покладено вісім ключових показників:

- 1) обмеження повноважень інститутів влади; 2) відсутність корупції; 3) порядок і безпека;
- 4) захист основних прав; 5) прозорість інститутів влади; 6) дотримання законів; 7) громадське правосуддя; 8) кримінальне правосуддя.

• Обговоріть у парах, про що свідчить статистика. Складіть дерево рішень, що може зробити Україна для покращення своїх показників.

Отже, побудова демократичного суспільства і правової держави неможлива без забезпечення прав людини. Як бачимо, зображення одних прав вимагає від держави утриматись від будь-яких дій (свобод від тортур або свобода слова), тоді як інші права вимагають для свого забезпечення активних заходів (наприклад, право на житло). Говорять, що у першому випадку у держави виникають негативні зобов'язання перед своїми громадянами, а у другому — позитивні. Водночас, сьогодні дуже небагато прав здійснюються автоматично, і державам доводиться вдаватися до різноманітних позитивних заходів і програм для їх забезпечення.

Держава повинна не лише проголосити й закріпити права людини у своєму законодавстві, а й гарантувати їх різноманітними засобами. **Гарантії** — це система норм, принципів та вимог, які забезпечують дотримання прав і законних інтересів людини. Завдяки гарантіям стає можливим перехід від можливостей, проголошених у конституції, до їх втілення в життя. Найвищою гарантією прав і свобод людини є неухильне дотримання Конституції та законів України.

Ефективність національних гарантії залежить від багатьох чинників. Так, забезпечення економічних гарантії залежить від стану економіки держави, політичних — від розвиненості демократичних інститутів, юридичних — від досконалості законодавчої бази, наявності справедливого законодавства та ефективної судової

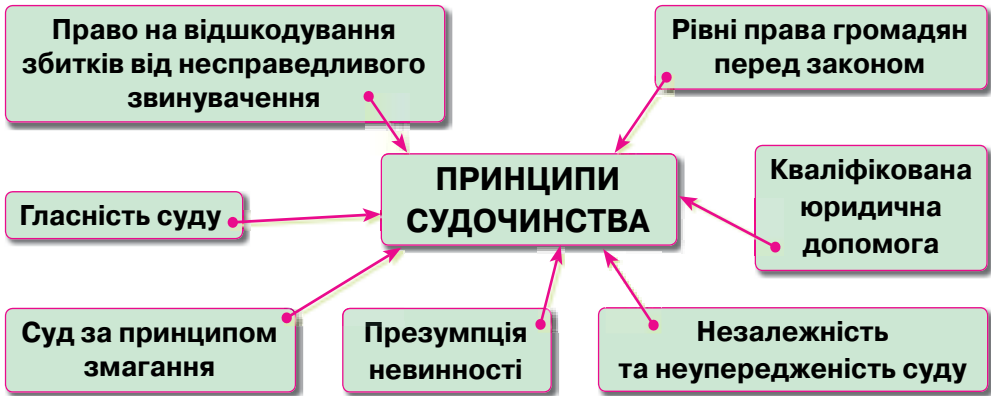

системи. Багато чого залежить і від самих громадян, їх здатності користуватися тими гарантіями, які нам надає Конституція й законодавство, демократичної культури та свідомості населення.

Конституція України проголосила утвердження прав і свобод людини головним обов'язком держави. Гарантом дотримання Конституції, прав і свобод людини є Президент України. Кабінет Міністрів України як найвищий орган у системі органів виконавчої влади вживає заходів для забезпечення прав і свобод людини й громадянина. Захистом прав і свобод людини й громадянина опікуються також місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування.

ПРИНЦИПИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Забезпеченню й дотриманню справедливості в суспільстві та права в державі слугує суд. Він діє від імені держави. Рішення, які ухвалюють суди, є обов'язковими до виконання на всій території України будь-якими фізичними та юридичними особами, державними органами. Відповідно до Конституції України, вони мають право розглядати будь-які справи. Здійснюючи правосуддя, суди зобов'язані гарантувати верховенство права, забезпечувати права й свободи людини. Незалежність суду — необхідна умова охорони прав людини, фундаментальний принцип здійснення правосуддя, що прямо впливає із права кожного мати об'єктивного й неупередженого арбітра. Права людини можуть бути правовою основою для винесення юридично значущих рішень органами правосуддя, а потім такі рішення стають достатніми правовими підставами для відповідних дій виконавчих органів.

Зобов'язання держави стосовно поваги та захисту прав людини не зникають в умовах збройних конфліктів навіть у випадку втрати контролю над частиною власної території, хоча, звичайно, в разі надзвичайної ситуації зміст й обсяг таких зобов'язань може змінюватися.

Рефлексія до засвоєного

Тема 4.

Права дитини

Конвенція
ООН про права
дитини

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

дитячий фонд
ООН (ЮНІСЕФ)

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

«Немає дітей — є люди!» — проголосив Януш Корчак, видатний педагог ХХ ст. На вашу думку, який зміст закладено в ці слова? Як ви вважаєте, чому права дитини виділені в окрему категорію прав?

§ 12 ПОНЯТТЯ ПРАВ ДИТИНИ. ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ

Протягом історичного розвитку суспільства ставлення до дітей змінювалося. Наприклад, у Давній Греції або Римі дитину, що народилася з певними вадами або була небажаною, могли просто вбити чи викинути. Пізніше дітей розглядали лише як додаткові робочі руки. Найжорсткіша експлуатація дитячої праці припадає на часи ранньої індустріалізації, коли використання машин дозволило виконувати певні види робіт навіть фізично слабким особам. Дітям мало платили, але часто й жорстоко карали.

Питання для обміркування

1910 р., США. Ця маленька дівчинка працює на панчішній фабриці. Вона сказала, що вже не пам'ятає, як довго там працює.

Джерело: <http://nevsedoma.com.ua/index.php?newsid=148763>

- Роздивіться зображення. Які ваші враження? Що ви думаєте з приводу використання дитячої праці тоді й нині?

Починаючи із середини XIX ст. виникає розуміння того, що діти — це не «маленькі дорослі», вони потребують особливого ставлення та захисту. Першою країною, яка визнала це на законодавчому рівні, стала Франція, де в 1841 р. був прийнятий закон, що захищає дитину на робочому місці, а в 1881 р. французьке законодавство визнало право дитини на освіту. На початку XX ст. у Франції починають виникати й інші засоби захисту дитини, які згодом поширилися на всю Європу, включаючи захист у медичній, соціальній та правовій сферах. Нарешті, у 1924 р. Ліга Націй, міжнародна організація, що існувала в 1919–1946 рр., прийняла так звану Женевську декларацію прав дитини. Хоча в цьому документі не згадується слово «права», вона простими словами говорить про обов'язок дорослих щодо дітей. Вона містить усього п'ять принципів, які ґрунтуються на визнанні того, що людство має дати дітям усе найкраще.

1. Дитині мають бути надані засоби, необхідні для її нормального розвитку, — і фізичного, і духовного.
2. Голодну дитину необхідно нагодувати, хвору — доглядати, недорозвиненій — допомогти, ту, що скоїла правопорушення, — виправити, а сироті або безпритульній дитині — надати притулок і підтримку.
3. У часи страждань дитина повинна отримувати допомогу насамперед.
4. Дитина повинна мати можливість заробити собі на існування, її необхідно захистити від будь-якої форми експлуатації.
5. Дитину необхідно виховувати в усвідомленні, що всі її таланти слід присвятити слугуванню іншим людям.

І хоча Декларація не була обов'язковою для країн, що її підписали, вона стала значним кроком до визнання й формулювання прав дитини.

Питання для обміркування

У чому прогресивне значення Женевської декларації?

Права людини починаються з прав дитини. Стаття 1 Конвенції про права дитини визначає, що дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше. В Україні, як і здебільшого в міжнародній практиці, дитиною вважається особа у віці до 18 років, причому до 14 років вона вважається малолітньою, а з 14 до 18 — неповнолітньою. Права дитини можна визначити як права людини стосовно дітей, причому особлива увага приділяється захисту та турботі, необхідним маленькій людині. Права дитини витікають з гідності та неповторності дитини як особистості. Вони не тотожні основним потребам дитини, оскільки не існує права на любов чи виховання в щасливій сім'ї, це потреби, які держава не може гарантувати.

Права дитини, як і права людини, розглядаються у взаємовідносинах влада–особистість. Наприклад: учитель–учень. Порушити права дитини, як і права людини можуть лише органи влади та їх представники. Оскільки діти підлягають батьківській владі, перш за все батьки вирішують, як їх виховувати і як формувати їхній світогляд. Також батьки представляють дітей у питанні захисту їх прав, бо діти мають обмежену правоздатність. Не можна

позбавити дитину прав чи призупинити їх дію, якщо діти не виконують обов'язків. Їх можна покарати, позбавити привілеїв, але не прав.

Закріплення прав людини в міжнародних документах стало визнанням людської гідності дитини як основи цих прав. Це перехід на новий, вищий рівень регулювання прав людини, включаючи особисті, економічні, культурні та інші права дитини.

Одним з перших кроків Генеральної Асамблеї ООН у сфері захисту прав дитини стало створення в 1946 р. Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ). Наступний крок міжнародної спільноти з формального визнання існування прав дитини — це стаття 25 Загальної декларації прав людини, прийнятої в 1948 р.

Мовою документів

Загальна декларація прав людини, стаття 25:

Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом.

- Прочитайте й проаналізуйте: яке основне твердження цієї статті? Чому, на вашу думку, це важливо?

У 1959 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальний документ, де нарешті були сформульовані права дитини — Декларацію прав дитини. Метою її проголошення, як зазначено в Преамбулі, стало «забезпечити дітям щасливе дитинство та користування передбаченими нею правами і свободами для їхнього особистого блага та блага суспільства». Декларація складається з десяти принципів, що стосуються захисту й добробуту дитини, дій усіх, причетних до здійснення прав дитини, — її батьків, держави, різноманітних організацій. Вона визнає людську гідність кожної дитини, захищає дитину від дискримінації «за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігійних, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження або іншими обставинами, що стосуються самої дитини чи її сім'ї» та проголошує, що «людство зобов'язане надати дитині все найкраще, що воно має».

У 1979 р. міжнародне співтовариство відзначало 20-річчя прийняття Декларації прав дитини. ООН проголосила цей рік Міжнародним роком дитини. Серед ініціатив, присвячених річниці, була й пропозиція, висунута Польщею: розглянути проект нової Конвенції про права дитини в Комісії з прав людини ООН. Робота над остаточним документом тривала цілих десять років. Нарешті, 20 листопада 1989 р. — року на 30-річчя Декларації прав дитини — Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята Конвенція про права дитини. У перший же день її підписання до Конвенції приєдналася 61 держава, що є своєрідним рекордом. Після того як Конвенцію ратифікували 20 держав, 2 вересня 1990 р. вона нарешті набула чинності. Україна ратифікувала Конвенцію 27 лютого 1991 р. Сьогодні Конвенцію ратифікували 196 країн світу. Єдиною країною, що й досі не ратифікувала Конвенцію, залишаються Сполучені Штати Америки.

Питання для обміркування

Чому, на вашу думку, така прогресивна країна, як США, не ратифікувала Конвенцію про права дитини? Які можливі причини такого факту?

Конвенція складається з Преамбули, трьох частин і 54 статей. У першій частині визначається поняття «дитина» та розкривається зміст її прав. Друга частина присвячена Комітету з прав дитини, вона визначає його структуру, функції, права та обов'язки. Ця частина також містить зобов'язання держав подавати Комітету доповіді про вжиті ними заходи щодо закріплення визнаних у Конвенції прав і прогрес, досягнутий у здійсненні цих прав, а також забезпечувати широку гласність своїм доповідям у власних країнах. Остання, третя частина, присвячена процедурно-правовим питанням дотримання державами положень Конвенції. На відміну від багатьох конвенцій ООН, Конвенція з прав дитини відкрита для підписання всіма державами, навіть тими, що не є членами ООН. Конвенція стала новаторським документом з огляду на обсяг прав, що визнаються за дитиною, причому деякі з цих прав уперше зафіксовані саме в Конвенції. Вона є головним юридичним актом, який стосується дітей, своєрідною дитячою конституцією світу.

Конвенція забезпечує пріоритетність інтересів дитини, зобов'язує держави поважати й забезпечувати всі права, що містяться в конвенції, без жодної дискримінації за будь-якою ознакою. Вона визначає такі дитячі права людини, як право на життя, ім'я, громадянство, право знати своїх батьків, право на піклування батьків, на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки. За дітьми визнаються такі «дорослі» права, як право вільно висловлювати своєї думки, свобода думки, совісті та релігії, свобода асоціацій і мирних зборів.

Ідеї для дослідження

Прочитайте уривок зі статті «У дітей немає обов'язків, тільки права».

Україна ратифікувала Конвенцію, але не можна сказати, що дитина є для держави цінністю і що вона робить все, щоб її захистити. Зараз в інтернатах перебуває 106 тисяч українських дітей. Найпарадоксальніше те, що в інтернатах у 90 % дітей є мами і тата. Інтернати — потужна система несвободи. Коли дорослі доводять, що інтернат потрібен, в основному вони керуються інтересами дорослих. А в Конвенції інтереси дітей — вищі за інтереси дорослих. Не може бути так, щоб за рахунок одного права порушували інше. Право на сім'ю, наприклад.

Обговоріть у малих групах, чим держава може сприяти тому, щоб кожній дитині забезпечити родину.

Конвенція також конкретизує певні права людини у зв'язку з дитячим віком та особливою вразливістю дітей. Це право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку дитини; право на освіту, на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку, та вільно брати участь у культурному житті й займатися мистецтвом. За дитиною визнається право на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я.

Загальні принципи Дитячої конвенції

1. Свобода від дискримінації (Стаття 2):
2. Якнайкраще забезпечення інтересів дитини (Стаття 3):
3. Право на життя, виживання і розвиток (Стаття 6):
4. Повага до поглядів дитини (Стаття 12):

Ідеї для дослідження

Візьміть стікери чи аркуші паперу, напишіть приклад, коли з вашою думкою не рахувалися, не сприймали її чи не питали, а вирішували справу, яка вас стосувалася, не питаючи вас про це. На одному аркуші — один приклад і хто порушив (удома, у школі тощо). Проаналізуйте ці ситуації й визначте рівень забезпечення принципу поваги до поглядів дитини у вашому класі. Чому цей принцип порушується? Чи замислювалися ви про це раніше? Як забезпечити дотримання цього принципу?

Конвенція встановлює спеціальні обов'язки держав щодо захисту дитини, визначаючи, що *«жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємниці кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність»* (Стаття 16).

Конвенція визнає право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може становити небезпеку для здоров'я, перешкодити одержанню нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю та розвитку. Держави повинні вжити всі необхідні заходи, щоб захистити дитину від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень, усіх форм експлуатації, що завдають шкоди будь-якому аспекту добробуту дитини, а також щодо запобігання викрадень дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди, захисту дітей від жорстокого поводження з боку осіб, що піклуються про них.

Особливу увагу Конвенція приділяє правам дітей, що скоїли злочини. Хоча захист від тортур, принизливого покарання належить до загальних прав людини, Конвенція особливо на ньому наголошує, забороняючи також застосування смертної кари та довічного ув'язнення без можливості звільнення до таких осіб.

Нарешті, Конвенція вимагає гідних заходів для сприяння фізичному й психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або тих, що принижують гідність, видів поводження, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення й реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу та гідність дитини.

З моменту прийняття Конвенції пройшло вже багато часу. Світ не стоїть на місці, нові реалії життя відкривають нове бачення прав дитини, диктують нові потреби. Тому у 2000 р. були прийняті два факультативні протоколи до Конвенції — щодо участі дітей у збройних конфліктах і щодо торгівлі дітьми. У 2011 р. був прийнятий ще один факультативний протокол — протокол щодо процедури повідомлень, який забезпечує можливість дітям або їх представникам подавати до Комітету ООН з прав дитини індивідуальні заяви щодо порушення державою їхніх прав, гарантованих міжнародними документами. Україна ратифікувала всі три протоколи у 2016 р.

Ідеї для дослідження

Прочитайте уривок зі статті «Діти Донбасу і війна».

За даними ЮНІСЕФ, 1 мільйон 700 тисяч дітей постраждали внаслідок війни на Сході України — через брак належного харчування, медичного забезпечення та житла. Батьки

ж і лікарі найбільше переймаються про психологічний стан цілого покоління, яке виростає під свист ракет і ревіння танків. Діти із села Чермалик, що під Волновахою, граються у «війнушки», ховаючись у воронках, залишених від ударів справжніх «градів». «Бам-бам-бам» (стріляє малий)... «Ми граємо у “війнушки”». Всією бандою проти ДНР-івців. Вони стріляють, а ми їм відповідаємо». І хоч замість рушниці у нього — дерев'яна палиця, Толік на власні очі бачив справжні бої. А під час одного з обстрілів сам ледь не загинув від осколка. Він каже: «Ось сюди. Мені куртку порвала і пролетіла далі. Словом, як то кажуть — народився у сорочці».

Джерело: <https://ukrainian.voanews.com/a/donbas-children/2679201.html>

- Проаналізуйте й обговоріть у групах, які права дитини порушено. Які наслідки можуть бути у зв'язку з порушенням цих прав? Чому закони із захисту прав дитини не діють? Що ми, як громадяни країни, можемо зробити в цьому разі, щоб допомогти тим, чий права порушені? Як ми можемо сприяти дотриманню прав людини переселенцям із зони окупації?

Ратифікувавши Конвенцію про права дитини, наша держава, як і все світове співтовариство, визнала, що *«дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння»*. Але що робити, якщо права дитини порушуються?

Охорона дитинства в Україні є стратегічним загальнонаціональним пріоритетом. Гарантії захисту прав дитини закріплені в українському законодавстві, основою якого є Конституція. За реалізацію загальнодержавних програм захисту прав дитини відповідають центральні та місцеві органи виконавчої влади. З боку держави захист прав дитини забезпечують:

Президент України, народні депутати України, Кабінет Міністрів України, суди загальної юрисдикції, прокуратура, адвокатура й нотаріат, структурні підрозділи різноманітних міністерств і відомств, органів місцевого самоврядування. Забезпечення належних умов для реалізації прав дітей в Україні здійснюється Уповноваженим Президента України з прав дитини.

Шляхи захисту прав дитини:

- самозахист дитини;
- захист із боку батьків;
- звернення до органів опіки та піклування;
- звернення до суду;
- звернення до органів державної влади або місцевого самоврядування;
- звернення до громадських організацій.
- звернення до міжнародних органів захисту прав людини і дитини.

На жаль, у певних випадках виникає потреба захищати дітей від власних батьків.

Оскільки Україна є членом міжнародного співтовариства, вона дотримується міжнародних норм і стандартів захисту прав дитини.

Рефлексія до засвоєного

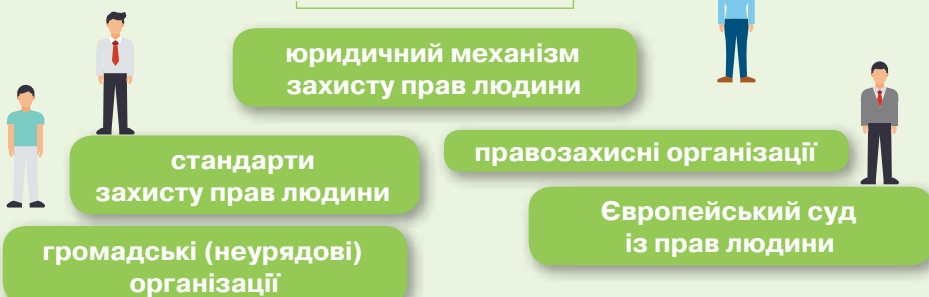

Тема 5.

Механізми захисту прав людини

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Уявіть ситуацію: у класі один однокласник у процесі суперечки називав іншого образливими словами, а потім ударив. Чи було це порушенням прав людини? Що робити в такій ситуації? На вашу думку, хто може порушити права людини? Висловіте припущення.

§ 13 ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ. НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Права людини стосуються тільки відносин між державою (владою) і громадянином. Лише держава (влада), а точніше її представник, може порушити права людини. Цього не може зробити інший громадянин. Коли ми говоримо про права людини, ми маємо розуміти їх вертикальний характер. Представником держави виступає директор школи, службова особа, суддя, міліціонер тощо. Важливо розуміти, що злочин одного громадянина проти іншого, складні стосунки між дітьми і батьками не пов'язані з порушенням прав людини.

Ідеї для дослідження

Розгляньте ситуації. Обговоріть і визначте, у яких з них порушено права людини й чому.

1. Двоє хлопців побилися в школі. Через цю бійку один із них зламав руку.
2. Дирекція школи заблокувала учнівську сторінку зворотнього зв'язку на сайті школи, тому що там учні публікували інформацію, де критикували вчителів.

3. Мама відкривала листи, які приходили до її 14-річної дочки Ганни, і читала їх, бажаючи дізнатися, з ким і про що переписується її дочка.
4. Учителька перехопила записку, яку учень передав однокласниці, і голосно прочитала її перед усім класом.
5. Молодий чоловік прийшов до суду для того, щоб подати позов про відшкодування збитків. Але він не знав, як це правильно зробити, і звернувся до співробітника, який приймає документи, щоб він подивився правильність оформлення документів. Співробітник розірвав заяву і сказав прийти іншим разом із правильно заповненим документом.
6. Продавчиня в кіоску випадково неправильно дала решту клієнтці. Клієнтка виявила цей факт і назвала продавчиню злочинницею.
7. Слідчий поліції побив підозрілого, щоб отримати від нього правдиві свідчення.
8. Батько 12-річного хлопця заборонив йому користуватись Інтернетом, оскільки він грав у агресивні онлайн-ігри.

Перевірте свої відповіді.

Якщо розглядати вище означені ситуації, то права людини були порушені в ситуаціях № 2, 4, 5 і 7. Оскільки в них однією зі сторін були державні службові особи (учитель, поліцейський, робітниця суду, директор школи). Вони як держава (влада) можуть порушити права людини. У ситуаціях № 1 і 6 також були порушені права, однак це не було порушенням прав людини, бо з обох сторін виступали громадяни. У ситуаціях № 3 і 8 також не було порушення прав людини, оскільки батьки можуть виховувати дітей згідно з власними переконаннями.

Отже, права людини має гарантувати держава. Для забезпечення захисту прав і свобод людини міжнародне й вітчизняне законодавство передбачає можливість здійснення громадянами певних дій та утворення системи органів держави, яка допомагає громадянам у реалізації й захисті їх прав. Можливості здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав і свобод та система органів, які захищають і забезпечують ці права та свободи, *утворюють юридичний механізм захисту прав людини*. **Юридичний механізм захисту прав людини** — це можливості здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав і свобод, зокрема це: захист свого життя і здоров'я, проведення зборів, мітингів, письмові звернення, захист у суді та міжнародних органах тощо.

До системи національних органів, які захищають і гарантують права людини й громадянина, входять:

- Верховна Рада України;
- Президент України;
- Конституційний Суд України;
- Кабінет Міністрів України;
- центральні та місцеві органи державної виконавчої влади;
- органи місцевого самоврядування;
- Служба безпеки України;
- прокуратура;
- суд;
- політичні партії та громадські організації, профспілки.

Парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Уповноважений подає Верховній Раді України щорічну доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини й громадянина в Україні.

До цих органів можна звертатися письмовими зверненнями, запитами та в інших формах, а вони мають у встановлений законом термін дати ґрунтовну відповідь щодо запиту.

Ідеї для дослідження

Праналізуйте результати соціологічного дослідження, яке провів Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Джерело: <http://studway.com.ua/zakhistiti-svoi-prava/>

• Про що говорять наведені дані? Чому така ситуація щодо уявлень про захист прав людини та його ефективність? Як можна поінформувати громадян про способи захисту прав людини?

Важливу роль у захисті прав громадян та формуванні правової культури населення України відіграють *громадські (неурядові) організації*. В Україні діють декілька впливових неурядових правозахисних організацій, серед яких Українська Гельсінська спілка, Український центр прав людини, заснований при Українській правничій фундації, Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна», Харківська правозахисна група, Amnesty International та інші. Діяльність цих організацій спрямована на виявлення об'єктивних проблем і недоліків захисту прав людини. Вони ведуть діалог між державою та правозахисниками, висвітлюють випадки порушення прав людини та спонукають державу до їх вирішення. Крім правозахисної, ці організації здійснюють видавничу діяльність, проводять соціологічні дослідження та моніторинг преси з метою виявлення порушень і їх усунення.

Міжнародна співпраця держав у галузі прав людини відбувається у формі запровадження певних стандартів (норм) щодо змісту правового статусу люди-

ни та прийняття державами зобов'язань дотримувати цих стандартів у своєму внутрішньому законодавстві й повсякденній діяльності. Ці норми закріплено в низці документів (декларацій, актів, договорів), прийнятих міжнародним співтовариством.

Ідеї для дослідження

Дізнайтеся більше про діяльність «Української Гельсінської спілки».

Бюро корисної інформації

Найважливішими серед міжнародних актів про права людини є:

- Конвенція про попередження злочинів геноциду і покарання за нього (1948);
- Конвенція про політичні права жінок (1952); • Конвенція про статус біженців (1951);
- Європейська конвенція про захист прав і фундаментальних свобод людини (1950);
- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965);
- Конвенція про незастосування строку давності щодо воєнних злочинів і злочинів проти людства (1965); • Міжнародна конвенція про знищення злочинів апартеїду і покарання за нього (1973); • Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984);
- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979); • Конвенція про права дитини (1989). 11 вересня 1997 р.

- Прочитайте уважно назви конвенцій. Поміркуйте, від чого залежить ефективність цих документів. Що має зробити держава, щоб вони були дієвими?

Україна ратифікувала Європейську конвенцію прав людини, вона набула чинності з 1997 р. Саме із цього часу на відносини громадян України зі своєю державою поширилася юрисдикція Європейського суду з прав людини.

Конвенція та протоколи до неї гарантують: • право на життя, свободу та особисту недоторканність; • право на справедливий судовий розгляд під час здійснення цивільного та кримінального судочинства; • право на вільні вибори; • свободу думки, совісті та віросповідання; • свободу вираження поглядів (зокрема, свободу мас-медіа); • право власності.

Конвенція та протоколи до неї забороняють: • катування і нелюдське, або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання; • смертну кару; • дискримінацію в здійсненні прав і свобод, які викладені в Конвенції; • вислання особи з території держави або позбавлення особи права в'їзду на територію держави, громадянином якої вона є; • колективне вислання іноземців.

Якщо громадянин України вважає, що його права порушили держава, її органи або посадові особи, він може звернутися із заявою до цього органу. Це право йому гарантує Конституція України. Включення цієї конституційної норми вперше заклало реальні основи для запровадження міжнародного контролю за дотриманням прав людини в Україні.

Ідеї для дослідження

ПОТОЧНИЙ РОЗГЛЯД ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ СПРАВ, ЗОКРЕМА І ЩОДО УКРАЇНИ

Джерело : <https://minjust.gov.ua/m/potochniy-rozglyad-evropeyskim-sudom-z-prav-lyudini-sprav-schodo-ukraini>

- Обговоріть, про що свідчить наведена діаграма. Чому, на вашу думку, Україна лідирує за кількістю позовів до Європейського суду з прав людини?

Європейський суд із прав людини є унікальним міжнародним юрисдикційним органом, оскільки, на відміну від класичного міжнародного суду у сфері прав людини, право на звернення до нього не лише є відкритим для індивідів, а й не обумовлюється необхідністю висловлення на це згоди відповідної держави. Рішення Суду є юридично обов'язковим для держави, вони безпосередньо впливають на розвиток її правової системи.

Для того щоб заяву громадянина розглянули в міжнародному суді, варто знати вимоги до неї та порядок звернення до суду.

Громадянин має право звернутися до міжнародного суду в тому разі, якщо порушення скоїла держава, яка ратифікувала *Європейську конвенцію прав людини*, після дати ратифікації. Заяву можна подавати лише тоді, коли вичерпано всі національні засоби розгляду — тобто справу розглянули не лише суд першої інстанції, а й усі суди, до яких громадянин може звернутися у своїй країні. Порушення має стосуватися одного з основних прав людини, закріплених Конвенцією. Важливою умовою прийнятності заяви є те, що суд може розглядати лише порушення з боку органів державної влади, але не може розглядати порушення з боку приватних осіб чи недержавних організацій.

Важливо пам'ятати про терміни подачі заяви до Європейського суду. Заяву необхідно подати до суду протягом шести місяців від дня винесення рішення останньою судовою інстанцією країни, щодо якої подається скарга.

Якщо ви бажаєте звернутися до Європейського суду, ви маєте надіслати до суду листа (можна навіть своєю рідною мовою), який повинен містити:

- стислий виклад заяви, визначення права або прав (гарантованих Конвенцією), які, на вашу думку, порушено;
- відомості про засоби правового захисту, якими ви скористалися;
- перелік офіційних рішень у справі із зазначенням дати кожного документа та інстанції, яка його видала (суд або інший орган), а також стислу інформацію про зміст кожного документа.

До листа обов'язково додають копії всіх згаданих у листі документів.

Після того, як лист-заява надійде до суду, вам буде надіслано відповідь та спеціальний формуляр для того, щоб ви виклали заяву у формалізованому вигляді. Суд може зробити запит на додаткові матеріали чи документи, і якщо визнає заяву неприйнятною — повідомить про це. А якщо заяву взято до розгляду, вас інформуватимуть про перебіг подій.

На першому етапі розглядають лише письмові документи, і ваша особиста участь не є необхідною; у подальшому заявник може або сам брати участь у засіданнях, або ж запросити адвоката. Важливо знати, що в разі нестачі коштів на оплату адвоката суд може ухвалити рішення про надання безоплатної правової допомоги (але лише на етапі розгляду заяви в суді, а не при підготовці та подачі заяви).

Адреса, на яку слід направляти листи до Європейського суду з прав людини:

Au Greffier de la Cour européenne des Droits de l'Homme
Conseil de l'Europe
F-67075 Strasbourg Cedex
France

Питання для обміркування

Які міжнародні організації, що відіграють важливу роль у захисті прав людини, ви знаєте? Назвіть ці організації. Поясніть, чому, на вашу думку, вони важливі.

Сучасний міжнародно-правовий механізм захисту прав і свобод людини включає міжнародні організації та установи, що безпосередньо розглядають питання, пов'язані з порушенням прав і свобод людини, а саме:

- 1) Центр із прав людини Економічної і Соціальної Ради ООН;
- 2) Комісію з прав людини ООН;

3) спеціальні органи ООН — Комітет із прав людини (міжнародний пакт про громадянські й політичні права), Комітет з економічних, соціальних і культурних прав (Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права), Комітет із прав дитини (Конвенція про права дитини) тощо;

4) Верховного комісара ООН із заохочення і захисту всіх прав людини (із прав людини);

- 5) Європейський суд із прав людини.

Загальновизнані принципи міжнародних відносин у сучасному світі включають принципи мирного співіснування, поваги до державного суверенітету, невтручання у внутрішні справи інших держав тощо. Особливе місце серед них належить повазі до основних прав і свобод людини. Вступаючи до ООН, Ради Європи та багатьох інших міжнародних організацій, держава бере на себе зобов'язання щодо забезпечення й гарантування прав людини.

Рефлексія до засвоєного

ЗНАЄМО. РОЗЦІМІЄМО. ДІЄМО

Перевірте себе

1. Розкрийте поняття «людська гідність».
2. Дайте визначення поняття «права людини».
3. Створіть хронологічну таблицю розвитку прав людини у світі.
4. Перелічіть, які міжнародні правові документи регулюють права людини.
5. Назвіть, який основний міжнародний документ закріплює права дитини.

Поміркуйте

1. Чи можна права людини чітко розмежувати за категоріями? Відповідь аргументуйте.
2. Як принцип гуманізму відображається в законодавстві?
3. У чому полягає різниця між позитивними та негативними зобов'язаннями держави із забезпечення прав людини?
4. Чому принцип верховенства права є важливим для сучасних демократичних держав?
5. У якому випадку громадянин має право звернутися до Європейського суду з прав людини?

Творчо застосуйте

1. **Об'єднайтеся в пари чи малі групи** і створіть презентації «Борці за права людини». Одна пара чи група обирає одну постать.
2. Напишіть есе «Майбутнє прав людини».
3. Ознайомтеся з положенням про Уповноваженого Президента України з прав дитини, складіть перелік його повноважень.
4. Однією з найпочесніших нагород у світі вважається Нобелівська премія, що присуджується, починаючи з 1902 р. Серед напрямів, за досягнення в яких присуджується премія, є і премія Миру. За понад 90 років існування премії її отримала низка міжнародних організацій. Дослідіть, які організації отримали премію Миру і за що. Складіть їх перелік.
5. Знайдіть для прикладу справу, подану до Європейського суду з прав людини, що стосується України. Дослідіть, яке було прийняте щодо неї рішення і як воно було виконане державою.
6. Попрацюйте з текстом Конституції України й випишіть статті, які гарантують захист прав і свобод людини і дитини.
7. Ознайомтеся з Декларацією обов'язків людини Богдана Гаврилишина за посиланням: <http://bhfoundation.com.ua/hawrylyshyn/deklarac%D1%96ya.html>. **Об'єднайтеся в малі групи** й візуалізуйте ці положення та розмістіть їх у школі для ознайомлення й обговорення.
8. Підготуйте календар Міжнародних пам'ятних дат, присвячених правам людини.

Розділ III. ЛЮДИНА В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Тема 1.

Соціокультурна багатоманітність

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

суспільство

соціальна структура
суспільства

соціальні
цінності

соціальна згуртованість,
солідарність і відповідальність

рівність

гендерна, етнічна,
конфесійна різноманітність

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Назвіть, які суспільства ви вивчали в курсі історії, за якими особливим ознаками вони розрізняються. Спробуйте сформулювати власне визначення поняття «суспільство».

§ 14 СУСПІЛЬСТВО.

СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ І СОЦІАЛЬНІ ЦІННОСТІ

Суспільством називається сукупність людей, об'єднаних певними відносинами, зумовленими способом виробництва матеріальних і духовних благ, які змінюються **упродовж історії**. Цей термін уживається також на позначення конкретного виду суспільства, наприклад українського, з його особливостями.

У соціології поряд з терміном «суспільство» також використовується запозичений з латини термін «соціум» (від лат. *societas* — суспільство).

ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ СУСПІЛЬСТВА

спільність території проживання людей	цілісність (суспільство є єдиним цілим)	сталість , тобто період існування триваліший за життя одного покоління	здатність відтворити й підтримувати міцні внутрішні зв'язки	певний рівень розвитку культури , наявність власної системи цінностей	самодостатність, саморозвиток і саморегулювання
--	--	---	--	--	--

Питання для обміркування

Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що для розвитку суспільства не потрібні зовнішні чинники? На вашу думку, чи впливають зовнішні чинники на розвиток суспільства?

Суспільство складається з окремих людей, великих і малих груп людей, об'єднаних потребами, інтересами, симпатіями, віком, статтю, національністю. У суспільстві існують стійкі форми суспільного життя — соціальні інститути, що дозволяють людям створити систему відносин.

Соціальний інститут — це відносно стійка модель поведінки людей і організацій у певній сфері життєдіяльності суспільства. Соціальні інститути можуть бути формальними й неформальними. Формальні соціальні інститути, освіта чи уряд, регулюються законами й іншими нормативними актами. А неформальні інститути — це об'єднання за інтересами, наприклад, культурні чи соціальні фонди, клуби тощо.

ПОДІЛ ФОРМАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ ЗА СФЕРАМИ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

економічні	політичні	культурні й виховні
опікуються виробництвом і розподілом благ, послуг, регулюванням грошового обігу, організацією праці тощо; це — гроші, корпорації, ринок	пов'язані зі встановленням, виконанням, підтриманням влади; політичними інститутами є уряд, парламент, поліція, армія	них належать сім'я, школа, інші навчальні, наукові, художні заклади, релігійні організації

Суспільство від звичайного натовпу людей відрізняється тим, що є організованим і має структуру. **Соціальна структура** — це ієрархічно впорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками та відносинами. Основними елементами соціальної структури є люди та їхні групи.

Соціальні групи наділені та користуються неоднаковими правами, мають різні зобов'язання, можливості, рівні багатства, слави, престижу, що відповідає їхньому статусу. У Давньому Римі цей термін означав стан, правове становище особи. Нині соціальним статусом називають авторитет і повагу, якими користується людина, її положення в суспільстві.

Розташування людей за соціальною ієрархією згори вниз за чотирма основними критеріями нерівності: неоднаковими прибутками, рівнем освіти, доступом до влади, престижем професії — розуміється як *соціальна стратифікація*. У соціології **соціальною стратифікацією** називають вертикальне розшарування суспільства.

Належати до певного класу — означає мати доступ до відповідних матеріальних і соціальних благ, володіти певним обсягом влади та відповідальності, розпоряджатися різноманітними ресурсами, бути носієм певної культури. У сучасних суспільствах представники вищих класів — еліти — обіймають привілейовані посади та мають найпрестижніші професії. Зазвичай їхня праця високооплачувана та пов'язана головним чином з інтелектуальною діяльністю, виконанням управлінських функцій. Вожді, королі, царі, президенти, політичні лідери, успішні бізнесмени, видатні вчені та діячі мистецтв утворюють еліту суспільства.

Ідеї для дослідження

Відомий англійський соціолог Ентоні Гідденс розрізняв такі історичні типи стратифікованих суспільств: рабство, касты, стани та класи.

- Пригадайте з курсів історії України та всевітньої історії, які ви знаєте касты, стани і класи, коли вони з'являються і яка їх особливість. На вашу думку, які зараз є класи в сучасній Україні? Складіть схему соціальної стратифікації сучасного українського суспільства.

Надзвичайно важливим елементом структури сучасних суспільств є **середній клас** — група людей, що має стійкі доходи, достатні для задоволення широкого кола матеріальних і соціальних потреб. До середнього класу, як правило, відносять таких людей, які мають високий рівень освіти і кваліфікації. Групи, що належать до середнього класу, займають проміжну позицію між верхівкою й нижніми класами суспільства. Належність до нього визначається власністю, освітніми чи технічними навичками, управлінською діяльністю. У сучасному розумінні до середнього класу належать дрібні та середні власники й підприємці, вчителі, лікарі, юристи, кваліфіковані робітники та службовці. Ця частина суспільства володіє певною власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності. Висока якість життя, упевненість у майбутньому зумовлює зацікавленість середнього класу в збереженні існуючого ладу, а тому його значна питома вага в соціальній

структурі зумовлює добробут суспільства. У розвинених країнах до середнього класу належить приблизно 80 % населення. Серед найнижчих прошарків — некваліфіковані робітники, безробітні, жебраки, маргінали, тобто люди, які втратили своє попереднє соціальне становище й не змогли адаптуватися до нових умов. Це особи, які перебувають у граничному стані відносно суспільства або певної соціальної групи.

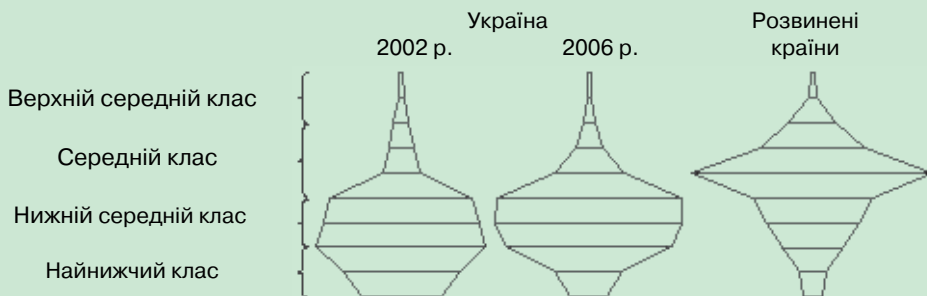

Ідеї для дослідження

Прочитайте інформацію.

Для соціальної структури розвинених держав характерною є соціальна структура з нечисленними верхніми й нижніми прошарками та значною часткою середнього класу. Якщо зобразити це графічно, то ми отримаємо ромбоподібну діаграму, широкі «крила» якої відповідатимуть середнім прошаркам. На відміну від цього, у соціальній структурі українського суспільства й досі переважають нижні середні та найнижчі верстви, обтяжуючи нижню частину діаграми. Така структура характерна для суспільств, які перебувають у стані трансформації.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНИ ТА РОЗВИНЕНИХ ДЕРЖАВ*

* За даними соціального моніторингу українського суспільства 1992–2006 рр., проведеного Інститутом соціології НАН України.

- **Працюючи в групах**, складіть дерево проблем, що стосується розвитку структури сучасного українського суспільства.

Одним із вирішальних факторів суспільного розвитку є *соціальна згуртованість*, що базується на спільних цінностях, міцних соціальних зв'язках та спільному виконанні суспільних обов'язків. Соціальна згуртованість є близькою до ідеї соціальної солідарності, коли люди та їх групи готові діяти й об'єднуватися заради спільної справи.

Солідарність — це єдність переконань і дій, взаємодопомога й підтримка членів соціальної групи, що ґрунтуються на спільності інтересів і необхідності досягнення загальних групових цілей, **спільна відповідальність**.

Розуміння людством необхідності спільних дій та співпраці для вирішення нагальних проблем робить солідарність загальнолюдською цінністю. Михайло Грушевський писав, що на основі принципів солідарності людство у своїй історії додало «расові, релігійні, кастові бар'єри, географічні, економічні, культур-

ні відмінності». Сьогодні солідарність набуває особливого значення у зв'язку із загостренням глобальних економічних, екологічних, політичних та соціальних проблем.

У загальному розумінні **соціальна згуртованість** — це задіяність і участь членів суспільства в політичному, економічному та культурному житті; це почуття солідарності й належності до суспільства, що засноване на ефективному використанні громадянських прав та інших надбань демократичного суспільства. Соціальна згуртованість направлена на досягнення добробуту абсолютної більшості громадян, гармонічні й стабільні відносини, подолання соціальної ізоляції.

Соціальна згуртованість і спільні дії передбачають не лише участь, а й відповідальність за ці дії. **Відповідальність** — усвідомлення особистістю власних обов'язків та їх виконання. Соціальна відповідальність виникає тоді, коли поведінка людини має суспільне значення й регулюється соціальними нормами. Вона залежить від індивідуальних особливостей людини, її місця в системі суспільних відносин та характеру цих відносин. Відповідальність є найважливішою якістю особистості, оскільки, беручи на себе відповідальність, людина самореалізується.

Прокоментуйте філософські думки

Бути людиною — це відчувати свою відповідальність.

Антуан де Сент-Екзюпері, французький письменник

Бути вільними — це бути відповідальними.

Любомир Гузар, український релігійний діяч

- Як ви розумієте ці вислови? Що для вас означає — бути відповідальним?

Соціальна згуртованість, солідарність, відповідальність є базовими соціальними цінностями. Саме вони сприяють духовному розвитку суспільства, соціалізації людей, освоєнню ними моральних суспільних норм, способів поведінки та взаємодії як між окремими людьми, так і соціальними групами. Соціальні цінності включають знання, навички, вміння, особистісні якості, форми виховання, добробут, справедливість, свободу тощо. Спільними рисами соціальних цінностей є те, що вони підтримуються більшістю суспільства, сприяють збереженню стабільних соціальних відносин та впливають на суспільний стан і розвиток.

Рефлексія до засвоєного

§ 15 ЕТНІЧНА, КОНФЕСІЙНА, ГЕНДЕРНА РІЗНОМАНІТНІСТЬ. РІВНІСТЬ

Питання для обміркування

Пригадайте, представники яких національностей живуть у вашому населеному пункті, місті, області, у нашій державі. Як різні національності, що проживають в Україні, збагачують культуру нашої країни?

Сучасне українське суспільство є полікультурним. **Полікультурність**, або ж культурна різноманітність, означає співіснування в межах однієї країни багатьох культур, жодна з яких не є панівною. Територія нашої держави формувалася під впливом різних держав та суспільно-політичних систем. Тому не дивно, що в результаті історичного розвитку сучасне українське суспільство набуло ознак багатокультурності. З давніх-давен на теренах України знаходили свій дім представники різних культур, народів, етнічних груп. Тут жили давні племена, виникали й зникали держави, проходили важливі торговельні шляхи. Протягом багатьох століть на території нашої Батьківщини співіснували народи, культури, мови, релігії. Нині в Україні проживають представники понад 130 національностей.

Ідеї для дослідження

Дізнайтеся більше про діяльність Ради національних спільнот України. Підготуйте презентацію цієї організації. Які із заходів вас найбільше зацікавили?

Сучасне полікультурне суспільство вміщує численні культурні традиції та практики, які асоціюються з різними етнічними групами, що входять до його складу. Це наче повноводна ріка, що живиться зі струмків національних культур.

Питання для обміркування

Як ви вважаєте, чи має бути в паспорті графа національність? Про що свідчить її відсутність у паспорті громадянина України? Відповідь аргументуйте.

У демократичному суспільстві розвиток кожної культури супроводжується розвитком окремої особистості, формуванням у неї відповідного ставлення і до загальнолюдських цінностей, і до цінностей власної культури.

Різноманіття культури українського суспільства виявляється не лише в її етнічній різнобарвності, а й, зокрема, у релігійній. Слово **«конфесія»** в сучасній українській мові має два значення: 1) віросповідання; 2) самостійний, незалежний від інших релігійний напрям, відгалуження («Великий тлумачний словник української мови»). Термін **«міжконфесійний»** використовується на

означення стосунків між представниками різних напрямів однієї релігії, а також на означення відносин між представниками різних релігій.

Бюро корисної інформації

На 1 січня 2017 року в Україні діяли 35 919 релігійних організацій 55-ти віросповідних напрямів. Найчисленнішою в Україні є Українська православна церква Московського патріархату, після якої йде Українська православна церква Київського патріархату. Загалом на ці дві церкви припадає майже 52 % всіх релігійних осередків. У 1989 р. в Україні вперше після повоєнної доби була легалізована Українська греко-католицька церква, а з 1990-го легально існує Українська автокефальна православна церква. Сьогодні ці церкви мають власні монастирі, навчальні заклади, місії та братства. Значно зросла за часи незалежності й римо-католицька церква. Якщо в 1989 р. в ній нараховувалося всього 114 громад, то зараз їх понад 1100. Понад 10 тис. релігійних організацій налічує протестантизм, що становить 30 % від усієї релігійної мережі. Найчисленнішими протестантськими організаціями є Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів і Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської — п'ятидесятників.

- Уважно прочитайте і проаналізуйте наведені дані. Про що вони свідчать, який висновок можна зробити з поданого матеріалу?

Понад тисяча релігійних організацій репрезентують етноконфесійні утворення, тобто такі, що поєднують віруючих не лише за ознакою віросповідання, а й за етнічними ознаками. Найбільшу частину з них зареєстровано послідовниками ісламу та іудаїзму. Діють також Закарпатська (угорська) реформатська церква, Німецька євангелічно-лютеранська церква, Вірменська апостольська церква. Функціонують і поодинокі етноконфесійні громади чехів, готів, корейців, шведів, караїмів і кримчаків, у Херсонській і Запорізькій областях — менонітів.

Для поглиблення міжконфесійного діалогу в Україні діє низка міжконфесійних організацій державного та регіонального рівнів. Найбільшою і найвпливовішою з них є Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Рада була утворена 1996 р. як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган з метою об'єднання зусиль церков і релігійних організацій у справі духовного відродження України.

З метою розвитку і збереження культур різних етнонаціональних та конфесійних груп в Україні проводяться різноманітні заходи, конференції, круглі столи, дні культури, табори толерантності, етнокультурні фестивалі тощо.

Демократичний розвиток суспільства неможливий без добросусідства та міжкультурного діалогу. Міжкультурний діалог — відкритий і шанобливий обмін думками, на основі взаєморозуміння та поваги, між окремими людьми та групами людей, що різняться за етнічними, культурними, релігійними й мовними ознаками, а також за історичним походженням.

Добросусідські стосунки мають бути взаємними, а їх правила — єдиними для всіх учасників. Саме тому в культурі демократичного суспільства важливо дотримуватися таких цінностей, як готовність до співпраці з представниками різних культур, миролюбність, доброзичливість. Концепцію різноманіття, що заснована на індивідуальній людській гідності, спільній людській природі та майбутті прийнято на сесії Комітету міністрів закордонних справ Ради Європи у 2008 р. під назвою «Біла книга з міжкультурного діалогу».

Мовою документів

З «Білої книги з міжкультурного діалогу»: «Етнічні, культурні, релігійні та мовні традиції не можуть бути причиною того, щоб перешкоджати індивідам у здійсненні їх основних прав або брати участь у житті суспільства. Зокрема, це стосується права не страждати від дискримінації за статевою або іншими ознаками, прав та інтересів молоді та дітей, а також свободи сповідувати або не сповідувати ту чи іншу релігію. Зловживання правами людини, такі як примусові шлюби чи так звані «злочини честі», не можна виправдати, яким би не було культурне середовище. Подібним чином правила реальної чи вигаданої «панівної культури» не можуть використовуватися для виправдання дискримінації, пропаганди ненависті або інших виявів расизму».

- Уважно прочитайте витяг з документа. Яку основну ідею в ньому можна виокремити?

Автори «Білої книги» визначають міжкультурний діалог як відкритий і глибокий обмін думками на основі взаєморозуміння та поваги між окремими людьми, а також групами людей різної етнічної, культурної, релігійної й мовної приналежності.

Питання для обміркування

Обговоріть у малих групах, які заходи можна провести для розвитку міжкультурного діалогу у вашій місцевості.

Кожна людина незалежно від расової, національної, конфесійної приналежності виконує в суспільстві певну соціальну роль, що характеризує ще одну її різноманітність. Таку розбіжність відображає термін «гендер», який учені-соціологи запозичили з англійської філології, де він означає граматичний рід (чоловічий, жіночий і середній). Цей термін впевнено ввійшов у науковий обіг наприкінці 70-х років ХХ століття. **Гендер** — це змодельована суспільством і підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик «чоловічої» та «жіночої» поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей жінок і чоловіків та їхніх стосунків.

Жінки й чоловіки розрізняються за статтю. Слова «чоловік» і «жінка» асоціюються з такими ознаками, як відмінності репродуктивних функцій, будова тіла, анатомічні та фізіологічні особливості. Для того щоб вирізнити їхні суто біологічні ознаки, використовується поняття біологічна стать. Гендер створюється суспільством як соціальна модель особистості дівчат і хлопчиків, жінок і чоловіків. Відповідно до цих соціальних і культурних настанов визначається їх місце в соціумі (вибір професії, кар'єра, міра відповідальності, участь у політичному житті держави). Ці соціальні норми закріплюються в сім'ї, школі й університеті,

політичних структурах, економіці, культурі та ін. Розрізняють поняття стать і гендер. Стать є стартовою позицією, її не вибирають, з нею дитина з'являється у світ, вона очевидна з моменту народження. Гендер є своєрідним підсумком соціалізації людини в суспільстві відповідно до її статевої приналежності.

Яскрава особистість

Симона де БОВУАР (1908–1986) — французька письменниця, філософ, ідеолог фемінізму, авторка книги «Друга стать», присвяченої жіночим проблемам. Праця мала великий вплив на феміністський рух 1960-х років і принесла Симоні де Бовуар світове визнання.

- Жінкою не народжуються, нею стають. Ні біологія, ні психіка, ані економіка не здатні визначити тої подоби, яку приймає в суспільстві самиця людини.
- Співвідношення двох статей аж ніяк не нагадують електричні полюси: чоловік — це водночас і позитивне, і нейтральне начало. Жінку ж сприймають як щось негативне... Жінка — відхилення од усталених канонів.
- Найпересічніший чоловік відчуває себе напівбогом у порівнянні з жінкою.
- Жоден чоловік не погодився б стати жінкою, але всі вони хочуть, щоб жінки були.
- Обговоріть цитати: про які проблеми статі говорить авторка? Чи існують зараз такі проблеми й чому?

Ідеї для дослідження

Напишіть у двох колонках 10 якостей чоловіка і 10 якостей жінки, які ви вважаєте важливими в сучасному суспільстві. Чому саме так ви схарактеризували кожен зі статей? Порівняйте ці колонки. Чи можна категорично стверджувати, що якості, котрі ви виділили, належать виключно одній статі?

Відповідно до гендерної теорії тільки біологічні (статеві) відмінності між жінками і чоловіками є постійними, стійкими. Гендерні (соціальні) відмінності не мають чіткої закріпленості, вони менш стабільні й можуть змінюватися. Тому в різні історичні періоди роль жінок і чоловіків у сім'ї й суспільстві була різною й залежала від соціальних умов.

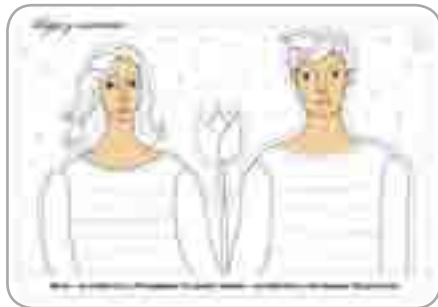
Соціальні ролі чоловіка й жінки із часом змінюються. У патріархальному суспільстві жінка цілком залежала від чоловіків (свого батька, чоловіка, братів та ін.). За часів класичного капіталістичного суспільства публічна сфера діяльності (політика, освіта, професійна діяльність, культурне життя) належала переважно чоловікам, а приватна (домашнє господарство, виховання дітей) — жінкам. Цінності індустріального суспільства визначали домінуючою публічну сферу, а приватна сприймалась як вторинна, обслуговуюча. Відповідно визначалася й підтримувалася ієрархія гендерних ролей, коли жінка мала прислужувати своєму чоловікові, залежачи від нього. У постіндустріальному суспільстві відбувається поступове вирівнювання прав і можливостей чоловіків і жінок і в публічній, і в приватній сферах, тобто суспільство наближається до гендерного балансу.

Ідеї для дослідження

1. Роздивіться одну з листівок Марії Чорної із серії «Гендер у малюнках». Розробіть свою серію малюнків чи фотографій, присвячену тим проблемам гендерної рівності, які вас турбують.

2. Підготуйте повідомлення про Музей історії жіноцтва, історії жіночого та гендерного руху. Як ви думаєте, навіщо створювати такий музей?

Основою свободи, справедливості та миру у світі є рівність. Вона означає, що кожен незалежно від віку, статі, релігійної, етнічної належності тощо наділений рівними правами. Саме рівність лежить в основі демократичного розвитку суспільства й означає втілення в життя ідеї справжньої поваги та цінування гідності людини.

Питання для обміркування

Роздивіться й обговоріть одну з робіт конкурсу «Зобрази гендерну рівність», що проходив нещодавно у Краматорську. А яке ваше візуальне бачення цієї проблеми? Поділіться ним з однокласниками.

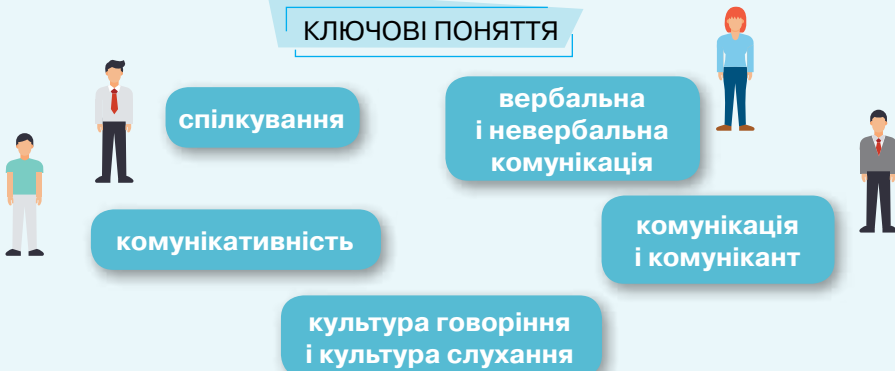

Тема 2.

Ефективна комунікація

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Об'єднавшись у групи, розіграйте таку пантоміму.

Уявіть, що ви на екскурсії в далекій країні і, задивившись на культурні пам'ятки, відстали від групи. Ваш телефон залишився в екскурсійному автобусі, тому ви не можете ні з ким зв'язатися. Вам необхідно добратися до місця розташування автобуса, що зупинився біля залізничного вокзалу. Ви не знаєте місцевої мови. Продемонструйте, як би ви спілкувалися з місцевими жителями, щоб отримати необхідну інформацію й добратися до автобуса.

Кожна група показує свою пантоміму.

Обговоріть, як ви намагалися знайти спільну мову з місцевим населенням. Що було спільного в демонстрації пантоміми, а що відмінне? Чи ефективною є така форма спілкування?

§ 16 РОЛЬ СПІЛКУВАННЯ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ Й СУСПІЛЬСТВА

Питання для обміркування

Прокоментуйте вислів німецького поета Йоганна Вольфганга фон Гете «Скільки мов ти знаєш — стільки разів ти людина». На вашу думку, що мав на увазі автор? Чому знання мов є важливим?

Спілкування — це процес взаємодії між людьми, у якому відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, цінностями й навичками, результатами праці. Спілкування може бути прямим і опосередкованим.

Пряме спілкування відбувається під час безпосередніх контактів між партнерами, наприклад, у дружній розмові, що дає можливість відчутти тепло людських стосунків, сприйняти їх найтонші нюанси, які можна передати жестами, поглядом, виразом обличчя. Опосередковане ж спілкування має місце, коли між учасниками спілкування існує просторово-часова дистанція. Це означає, що людина може сприймати інформацію через книги, твори мистецтва про історію та життя людей інших епох і культур.

Прокоментуйте філософські думки

Ну що б, здавалося, слова?
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива, як їх почує!..

Тарас Шевченко, український Пророк

Багато говорити і багато сказати — не одне й те саме.

Софокл, давньогрецький драматург

Уміння вести розмову — це талант.

*Стендаль (Анрі-Марі Бейль),
французький письменник XIX ст.*

Розкіш людського спілкування — одне з найвищих людських благ, але цим благом треба вміти користуватися!

*Антуан де Сент-Екзюпері,
французький письменник XX ст.*

- **Працюючи в групах**, доберіть самостійно два афоризми про спілкування, спробуйте розробити мотиватор, присвячений цій темі.

Можна визначити традиційні форми спілкування, історично вироблені й закріплені в певних звичаях та обрядах різних народів. Зокрема, існує формальне спілкування, яке регламентується усталеними нормами та має стереотипний характер. Сторони такого спілкування виконують певні, заздалегідь визначені ролі: *вчитель — учень, керівник — підлеглий, банкір — підприємець*... Таке спілкування є **офіційним**.

Важливе місце належить діловому спілкуванню, успіх якого залежить від рівня довіри між партнерами, їхніх ділових якостей, інтересів і намірів. Ділове спілкування може перерости у дружнє та неформальне. Спілкування органічно вплетене в людську діяльність, відповідає її різним видам і постає як передумо-

ва співпраці. Основним засобом спілкування є мова, яка виступає підґрунтям культури, енциклопедією людського досвіду. Рідна мова — це життя народу, нації, це її історична пам'ять. Мова виконує такі функції: відтворювальну, пізнавальну, комунікативну та культурно-творчу.

Важливим елементом загальнолюдського спілкування є його **культура** — сукупність загальноприйнятих норм поведінки людини в суспільстві.

Для становлення культури спілкування також важливим аспектом є вміння виділяти *логічні наголоси* та *логічні паузи*. Логічний наголос передбачає виокремлення піднесенням голосу певного слова, яке несе в собі смислове навантаження. Від зміни місця логічного наголосу в певній фразі змінюється певною мірою її смислове наповнення.

Види спілкування: *зовнішнє, внутрішнє, невербальне, письмове, звукове, усне, діалогічне, монологічне.*

Ідеї для дослідження

Прочитайте двозначні фрази:

- «Стратити не можна помилувати»;
- «Щастя — це коли у тебе всі вдома»;
- «Продається собака. Невибагливий щодо їжі. Дуже любить дітей».

- Як можна їх трактувати, чому саме так? Від чого залежить зміст фрази?

Культура спілкування має бути присутньою в повсякденному житті кожної людини, яка постійно контактує з іншими (у родині, у шкільному колективі, на вулиці, на роботі). У різні епохи культура спілкування мала різні назви: етикет, правила пристойності, хороші манери, але її завжди виділяли як особливу форму взаємодії та міжособистісних стосунків людей. У третьому тисячолітті особливого значення набуває культура спілкування, заснована на принципах толерантності.

Культура спілкування охоплює дві складові: *культуру говоріння* та *культуру слухання*. Важливим є *активне слухання* — це техніка спілкування зі співрозмовником, що полягає в наданні йому підтримки в розмові та збереженні його внутрішнього комфорту. Ознаками активного слухання є прояв зацікавленості, участі, готовність надати підтримку, прагнення зрозуміти співрозмовника. Найпростіші прийоми — не перебивати співрозмовника, злегка нахилитися тілом до співрозмовника, робити кивки головою, піддакувати, мімікою показувати співпереживання, перепитувати, чи ви правильно розумієте, підбивати підсумки.

Правила активного слухання

1. Використовуйте:

- 1) мову тіла: сідайте обличчям до того, з ким говорите, нахилийтеся вперед, установіть контакт очима;
- 2) звуки й жести заохочення: хитання головою, доброзичливу посмішку, слова «так-так», «м-м-м...» тощо;
- 3) уточнювальні запитання, що допомагають прояснити ситуацію, уточнити дещо з того, що вже відомо. Наприклад, «Ви маєте на увазі, що...?», «А як щодо...?».

2. Не бажано під час активного слухання:

- а) давати поради;
- б) змінювати тему розмови;
- в) давати оцінки людині, яка говорить;
- г) перебивати;
- д) розповідати про власний досвід.

Ідеї для дослідження

Об'єднавшись в пари, спробуйте попрактикувати прийоми активного слухання. Пригадайте якийсь емоційний випадок зі свого життя й розкажіть своєму співрозмовнику. Спочатку говорить один учасник, а інший активно слухає, далі міняєтеся ролями. Обговоріть, як ви себе відчували в ролі слухача та в ролі оповідача.

НАВИЧКИ УСПІШНОГО СПІЛКУВАННЯ

уміння розуміти інших	уміння адекватно реагувати на критику	уміння ефективно висловлювати власну думку	узгодження дій	толерантність і компроміс у стосунках з іншими	ведення переговорів	розв'язування конфліктів і навички посередництва
-----------------------	---------------------------------------	--	----------------	--	---------------------	--

Близьким до поняття спілкування є *комунікація*. Але вони відрізняються між собою. Спілкування й комунікація передбачають обмін і передачу інформації, але спілкування характеризується як міжособистісна взаємодія, а комунікація — як інформаційний обмін.

Комунікація — це процес, під час якого двоє або більше людей обмінюються інформацією. Окрім того, під час комунікації люди здійснюють обмін досвідом, цінностями, навичками, досягненнями. Здатність до сприйняття й передання інформації називають *комунікативністю*. Слово «комунікація» може означати також зв'язок, повідомлення, засіб зв'язку, інформацію, засіб інформації, а також контакт, спілкування, соціальну взаємодію. Комунікація також є однією з необхідних умов організації суспільства.

Комунікація:

два учасники-комуніканти; ситуація, яку вони прагнуть осмислити та зрозуміти; тексти, що виражають зміст ситуації; мотиви й мета, що спонукає суб'єктів звертатися одне до одного; процес матеріального передавання текстів.

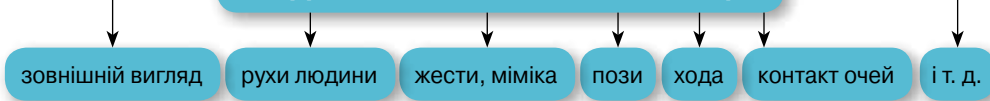
Види комунікації:

- **за типом відносин між учасниками:** міжособистісна, публічна, масова;
- **за типом використовуваних засобів:** передавання значень, вербальна (мова), невербальна (жест, міміка), матеріально-знакова (зокрема, художня).

ВИДИ ВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

МОНОЛОГ	ДІАЛОГ	ПОЛІЛОГ
Коли говорить одна особа, а решта слухають і сприймають її повідомлення. Монолог виступає одностороннім судженням, тут домінує оратор, він є джерелом інформації; така взаємодія передбачає лише поверхове, частинне розуміння та прийняття іншого учасника спілкування	Мовлення між двома або кількома співрозмовниками, які висловлюються по черзі; діалог називають високою формою спілкування людей, під час якої відбувається обмін думками, більше враховується слово кожного із співрозмовників, їхні позиції є рівноправними	Бесіда трьох і більше співрозмовників, так зване групове спілкування

ВИДИ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Невербальна комунікація є дзеркалом, що відображає емоційні реакції людини. Через систему невербальних засобів транслюється інформація про почуття, учасники спілкування стають більш відкритими.

Стратегії комунікації еволюціонують паралельно з політичними, економічними та географічними змінами світу. На комунікації істотно впливає технологічний розвиток, тому ефективні технологічні й комунікативні навички є необхідною умовою і ділової кар'єри, і громадянського життя. **Комунікативністю називають і здатність людини будувати широку мережу знайомств, і вміння спільно обговорювати проблеми.** Будь-яка спільна діяльність людей координується, узгоджується, проходить процес обміну думками. Комунікативність є необхідною передумовою організації суспільства, вона органічно вплетена в людську діяльність, відповідає різним видам діяльності та постає її передумовою. Саме через здатність людини налагоджуються й осмислюються необхідні для діяльності зв'язки, завдяки яким відбувається навчання й виховання особистості, засвоєння нею різних форм соціального досвіду, виявляються різноманітні здібності людини, її внутрішній світ, який стає доступним іншим.

Життя і діяльність людини неможливі без спілкування і комунікації, які забезпечують організацію і єдність дій окремих особистостей та інтелектуальну й емоційно-чуттєву взаємодію між ними. Спілкування і комунікація формують спільність настроїв і поглядів та сприяють соціалізації людини.

Тема 3.

Стереотипи та упередження. Дискримінація. Конфлікти

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Назвіть характеристики, з якими у вас асоціюється українець, француз, американець, німець, індіанець.

Питання для обміркування:

- ◆ Чому саме такі характеристики ви назвали?
- ◆ Звідки ви про них знаєте?
- ◆ Чи відповідають вони дійсності?
- ◆ Навіщо такі характеристики закріплюють у свідомості людини?

§ 17 СТЕРЕОТИПИ, УПЕРЕДЖЕННЯ, ЗАБОБОНИ. ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПІВ

Стереотип — усталена, стандартна часто спрощена, думка про соціальні групи чи про окремих індивідів як представників цих груп. Це судження, у загострено спрощеній та узагальненій формі, з емоційним забарвленням, що приписує визначеному класу деякі властивості, чи, навпаки, відмовляє їм у цих властивостях.

Стереотипи характеризуються емоційною забарвленістю та стійкістю. Їх можна порівняти з таким природним явищем, як айсберг, лише 1/10 якого ми бачимо над поверхнею води. А що там унизу й до чого може призвести зіткнення з ним? Уперше термін «*стереотип*» саме в цьому значенні використав класик американської журналістики Волтер Ліппман, який 1922 р. опублікував працю «Громадська думка».

За визначенням Ліпмана, громадська думка «чіпляє ярлик» на базі певних характеристик. Стереотипи виникають і закріплюються як результат суджень. У процесі еволюції суспільства стереотипи можуть з'являтися, еволюціонувати або зникати. Люди не формують стереотипи самостійно на базі власного досвіду, а переймають їх від родичів, знайомих, з мас-медіа. Найчастіше формування стереотипів відбувається непомітно, завдяки цьому вони утверджуються як стійкі еталони, що панують над свідомістю людини. Стереотипи завжди сприймаються простіше, ніж реальні речі. Завдяки стереотипам найскладніші явища можна окреслити двома-трьома реченнями. Особливість стереотипів полягає в тому, що вони володіють підсвідомістю і окремої людини, і суспільства загалом. Вони впливають на наші дії, поведінку, судження про різні явища та навіть на хід суспільних подій.

Питання для обміркування

Які риси чи характерні ознаки першими спадають вам на думку, коли ви чуєте про представників різних професій: учителька, священник, поліцейський, фотомодель, кондитер, програміст, депутат? Чому ви саме так їх уявляєте?

Існують різноманітні класифікації стереотипів. Наприклад, за змістом стереотипи поділяють на *професійні, фізіогномічні й етнічні*.

Професійні стереотипи — це узагальнені образи типових представників окремих професій. Наприклад, охоронця зазвичай уявляють схожим на героя голлівудської кінострічки — широкоплечим мовчазним красенем з величезними кулаками, який уміє поводитися зі зброєю й володіє карате. Насправді ж охоронцеві зовсім не обов'язково бути саме таким. Головне для нього — відповідально ставитися до своєї роботи, виявляти навкруги себе тих, хто може становити небезпеку, передбачати загрозу й вміти її відвернути. Люди постійно стикаються із професійними стереотипами. Це набуває особливого значення в період, коли молодь обирає професію. Тому юнакам і дівчатам завжди потрібно пам'ятати, що уявлення про професію можуть бути неповними або викривленими, і тому слід вивчати й аналізувати інформацію з різних джерел.

Фізіогномічні стереотипи ґрунтуються на визнанні зв'язку між зовнішністю та рисами характеру людини. Наприклад, вважається, що люди з повними губами доброзичливі, а невеликі очі характеризують урівноважених осіб, вірних своїм ідеалам. Водночас потрібно пам'ятати, що в представників різних народів існують різні стереотипи щодо зовнішності. Так, деякі турецькі прислів'я говорять про дурість людей високого зросту та хитрість низькорослих, а англійці не довіряють рудоволосим.

Етнічні стереотипи фіксують взаємини між етнічними групами, пов'язані з національним характером. Автостереотип етносу змальовує самосвідомість, уявлення етносу про себе. Гетеростереотип — образ іншого етносу.

Негативні стереотипи слід долати, адже такі уявлення погано впливають на розвиток діалогу різних етнічних культур. Часто стереотипи використовують як зброю для пропаганди расизму та ксенофобії. Для прикладу можна навести антисемітську пропаганду в Німеччині у 20–30-х роках ХХ ст., яка призвела до трагедії Голокосту.

Ідеї для дослідження

Уважно роздивіться нацистські антисемітські плакати.

- Як зображені євреї на цих плакатах? Які емоції викликають ці образи? З якою метою нацисти саме так показували євреїв? На вашу думку, які засоби формування стереотипів тут використані?

Етнічні стереотипи часто використовують політики з власною метою: одні — щоб вносити розбрат між різними народами, інші — щоб створити ґрунт для поєднання культур. Етнічні стереотипи використовують як інструмент в інформаційній війні, політичних змаганнях і чорному піарі.

У шаленому ритмі сучасного життя людям зазвичай бракує часу, щоб розібратися в істинній сутності того чи іншого явища, його емоційній характеристиці, тому люди сприймають його механічно та, не замислюючись, відносять до певної групи чи категорії, тобто стереотипізують його. Стереотипи дають змогу точніше передати суть повідомлення та зберегти час для його сприйняття. Зокрема, для масової комунікації важливо використовувати масові стереотипи, щоб інформацію сприйняла більшість людей.

Найчастіше їх використовують у рекламі. Наприклад, було помічено, що, вибираючи певний продукт, покупець орієнтується не на раціональну інформацію, яка б допомогла його обрати, а на ту, що не суперечить вибору, який він зробив раніше, та підтвердить його звичні уявлення й установки.

Ідеї для дослідження

Перегляньте рекламні плакати.

- Обговоріть. Які стереотипи використали автори реклами? Як зображено кожну зі статей? Чому саме так зображено чоловіка й жінку?

Стереотипи також поділяють на *групові, національні, державні, регіональні, релігійні, расові, соціальні, ґендерні, політичні та інші*.

ґендерні стереотипи — це внутрішньосоціальні установки щодо місця чоловіка й жінки в суспільстві, їхніх функцій та соціальних завдань. Основний ґендерний стереотип — те, що жінка створена тільки для хатніх справ, дітей і церкви, знаходимо, наприклад, у теорії Фрідріха Ніцше. Цей стереотип дуже глибоко увійшов до людську свідомість, тому й нині деякі чоловіки вважають жінку лише матір'ю та господинею в домі, а не особистістю, яка може вирішувати суспільні справи. Підтвердження цього — незначна кількість жінок, які займають високі управлінські, керівні державні посади.

Дехто й досі з упередженням ставиться до виконання чоловіком і жінкою певних ролей, наприклад, коли батько бере відпустку для догляду за дитиною або жінка займається традиційно чоловічим видом спорту. Тому зараз, як ніколи, ми маємо сприяти розвиткові індивідуального мислення, критично ставитися до нав'язаних нам думок і кожному людину оцінювати як окрему особистість з позиції її моральних і професійних характеристик.

Ідеї для дослідження

Запропонуйте власний алгоритм поведінки: як уникнути стереотипів?

Проявом стереотипного мислення є людські *забобони, пересуди й упередження*.

Питання для обміркування

Часто ви можете чути вислів «*ти — забобонний чи забобонна*». Коли вживають такий вислів і чому? Що він означає? У які прикмети вірите ви? Як ця віра впливає на вашу поведінку?

Забобони — це помилкові переконання, віра в невідомі надприродні сили, що впливають на майбутні події. Забобони зберігаються як пережитки минулого у свідомості окремих людей. Забобони можуть передаватися з покоління в покоління. Слідом за дорослими діти теж починають вірити в певні явища чи прикмети. Ця віра іноді породжує безпідставні надії, пасивну покору долі, викликає страх перед невідомим. Для звільнення від забобонів треба знаходити правильні пояснення подій і явищ навколишнього світу.

Упередження — це несправедлива, хибна думка, яка з'являється щодо будь-кого або чого-небудь задалегідь, без ознайомлення, та пов'язане з нею відповідне ставлення; тобто це антипатія, заснована на стереотипах. Люди часто використовують упередження для підтвердження власних суб'єктивних суджень, аби виправдати свою поведінку. Зазвичай людина не усвідомлює власного упередженого ставлення до інших і вважає, що це наслідок об'єктивного досвіду та оцінки конкретних фактів чи вчинків. Так, через упередженість керівник може вважати, що всі його підлегли — ледачі й некомпетентні, хоча насправді це не так. Боротися з упередженнями можна, лише зосереджуючись на ситуаціях співпраці та взаємодії, орієнтуючись на підвищення статусу.

Рене Декарт зазначав: «Не слід надавати особливої віри тому, що мені прищеплено за посередництвом прикладу та звичаю». Ці слова мають певне пояснення. Суспільство не стоїть на місці, воно перебуває у процесі безперервного розвитку, і тому усталені традиції та звичаї також мають змінюватися відповідно до нового стилю життя суспільства.

Рефлексія до засвоєного

§ 18 ОСНОВНІ ФОРМИ ТА ПРОЯВИ ДИСКРИМІНАЦІЇ. ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ВІД ДИСКРИМІНАЦІЇ

Питання для обміркування

Чи часто ви чуєте слово «дискримінація»? Чи ви самі вживаєте його, якщо так, то в яких ситуаціях?

Нині ми часто стикаємося з таким явищем, як прояв дискримінації, що здійснюється за певними ознаками, наприклад, стать, мова, релігія, політична позиція чи точка зору, вік, майновий стан чи місце народження та походження. **Дискримінація** — навмисне обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за їхньою расовою чи національною належністю, політичними або релігійними переконаннями, статтю тощо.

Дискримінація означає позбавлення людини можливості користуватися своїми правами повною мірою. Вона порушує принцип рівності і призводить до приниження гідності окремої особистості або цілої групи людей, позбавляє їх участі в суспільно-громадському житті, обмежує комунікацію. Вона спричиняє страждання, комплекс неповноцінності, постійні внутрішні переживання та дискомфорт дискримінованих.

Ідеї для дослідження

Прочитайте оголошення про заміщення вакансії директора філії, яке було розміщено на одному з веб-сайтів із працевлаштування:

«Національний лідер на ринку страхування життя оголошує відкриття вакансії на заміщення посади директора філії (агенції) — керівника активних продажів страхових і фінансових послуг фізичним особам. Вимоги до кандидата: чоловік, віком 30–45 років, з вищою профільною освітою та досвідом роботи на керівних посадах не менш ніж 5 років, готовий вчитися; проживання в Києві — не менш як 2 роки; досвід роботи у страхових компаніях — обов'язковий».

• Чи помітили ви в цьому оголошенні вияви дискримінації? За якими ознаками? Які з наведених вимог до кандидата ви вважаєте обґрунтованими, а які — ні?

ФОРМИ ДИСКРИМІНАЦІЇ			
правова, закріплена в законах	неофіційна (звичаєва), що вкоренилася в соціальних звичаях і сформована на основі стереотипів	пряма (відкрита), що відбувається без об'єктивних причин, принижує гідність особистості й протиставляє її суспільству	непряма (прихована), коли за певних умов одна група осіб ставиться в несприятливу ситуацію в порівнянні з іншою групою, незалежно від офіційного законодавства держави

Яскравий приклад дискримінації за станом здоров'я — ставлення до людей з інвалідністю. Люди з особливими потребами становлять 10 % населення нашої планети, а в деяких країнах, що розвиваються, ця частина сягає 20 %. Вони становлять найуразливішу меншість у світі. Їм не завжди вдається закінчити школу, дуже часто вони не мають можливості отримати роботу й навіть створити родину, брати повноцінну участь у житті суспільства. Наприклад, відсутність спеціальних умов для пересування містом для людей на візках призводить до того, що вони мусять проводити весь час у межах оселі.

Ідеї для дослідження

Ознайомтеся з даними національного дослідження Національної Асамблеї інвалідів України (НАІУ) у співпраці з ЄС та Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) щодо ставлення суспільства до дітей з уразливих груп у рамках проекту «#ThisAbility», спрямованого на вирішення питань соціальної інклюзії в Україні. (Більше читайте тут: <https://tsn.ua/ukrayina/socialna-inklyuziya-v-ukrayini-nizkiy-riven-priynyattya-naybilsh-vrazlivih-ditey-542073.html>)

- Проаналізуйте ці дані. Про що вони свідчать? Обговоривши в парах, запропонуйте два варіанти вирішення проблеми дискримінації за станом здоров'я.

Дискримінація тісно пов'язана з таким явищем, як нетерпимість, що проявляється у відсутності поваги до вчинків і переконань інших людей, якщо вони відрізняються від власної особистісної позиції.

Дискримінація — одна з найпоширеніших форм порушення прав людини. Саме тому міжнародне право з прав людини ґрунтується на принципі повної заборони дискримінації. Це знайшло своє відображення в Загальній декларації прав людини й багатьох інших міжнародних конвенцій та угод, до яких приєдналася й Україна.

Мовою документів

Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р.

Стаття 1. Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. [...]

Стаття 2. Кожна людина зобов'язана мати всі права і свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища...

Стаття 7. [...] Усі люди мають право на рівний захист від будь-якої дискримінації, що порушує цю Декларацію. [...]

- Прокоментуйте наведені статті. На вашу думку, у чому полягає цінність даного документа?

Правова дискримінація може бути подолана шляхом зміни законів. Звичаяву дискримінацію подолати складно, оскільки вона є нормою моралі окремої спільноти, і для її подолання необхідно змінити свідомість цієї спільноти.

Одними з найяскравіших виявів дискримінації є *расизм* і *ксенофобія*.

Расизм — сукупність антинаукових концепцій, що ґрунтуються на положенні про психічну й фізичну нерівноцінність людських рас, які поділяються на «вищі» (повноцінні) та «нижчі» (неповноцінні).

Расизм проповідує обмеження можливостей соціального розвитку окремих расових або етнічних груп, перекриває шлях до різних видів діяльності через расову приналежність. Теорія расизму базується на ідеї про поділ людей на вищі й нижчі раси, де перші є творцями цивілізації й покликані панувати над іншими, тоді як інші не здатні створювати й засвоювати високу культуру, тому й приречені бути в ролі експлуатованих.

Перші узагальнюючі праці з расизму з'явилися в середині XIX ст. У трактаті «Досвід про нерівність людських рас» один з найвідоміших теоретиків расизму Ж.-А. Гобіно оголосив «вищою» расою білявих блакитнооких арійців, яких він вважав творцями всіх високих цивілізацій, що збереглися в «найчистішому» вигляді серед аристократії німецьких народів. Ця теорія стала основою багатьох расистських концепцій.

Сучасний расизм у різних країнах має свої форми. Сьогодні расисти стверджують, що всі раси й культури мають жити окремо одна від одної, на власних «історичних територіях», що вони не повинні змішуватися, аби не втратити ідентичність і самобутність. Але наукового підтвердження існуванню різних рас не існує. Біологам вдалося розпізнати тільки одну расу — людську.

Прокоментуйте філософську думку

Представники іншої групи не гірші від нас. Вони просто інші, причому радикально інші. Їхня інакшість означає принципову несумісність із нами, коріння цієї інакшості — не в крові (не в генах, не в біологічній будові), а в душі, тобто в культурі.

П'єр Тагуєв, французький соціолог

Причина расизму — не колір шкіри, а людське мислення, і тому зцілення від расових забобонів варто шукати у зміні хибних уявлень, що протягом багатьох століть були джерелом концепцій про переваги, чи навпаки, низьке становище різних груп людства.

Питання для обміркування

Як ви вважаєте, чи можливі в сучасному українському суспільстві злочини на ґрунті расизму? Свою відповідь обґрунтуйте.

Причиною расизму також є **ксенофобія** — нетерпимість чи неприязне ставлення до когось або чогось чужого, незнайомого та незвичного. Історично так складалося, що поява чужинців, як правило, не віщувала нічого доброго. Вони претендували на поля й пасовища, на дружин і майно. Чужинці несли собою загрозу сформованому способу життя. Тому кочові племена воювали з племенами, які траплялися на їхньому шляху. Нині людина, так само, як у минулому, відділяючи себе від чужих світів і людей, підтримує страх перед невідомим.

ВИДИ КСЕНОФОБІЇ

Расова та етнічна	Релігійна	Фобія щодо груп
щодо осіб іншої раси чи етнічної групи, наприклад, білий і чорний расизм, антисемітизм, сінофобія — фобія щодо китайців тощо	страх й упередження щодо прихильників різних релігійних конфесій, наприклад, ісламофобія, юдофобія, фобія перед неорелігіями	за соціальною, культурною, матеріальною та фізичною ознаками; мігрантофобія — упередження щодо біженців, вимушених переселенців; гандікапізм — фобія й упередження щодо індивідів з фізичними обмеженнями; ейджизм — упередження й дискримінація за віком людини; сексизм — упередження й дискримінація на основі статевої приналежності тощо

Кількість таких упереджень особливо збільшується в кризових соціальних ситуаціях, коли ксенофобія набуває масового характеру. Протидіяти расизму та ксенофобії можливо формуванням культури міжетнічних відносин; вихованням поваги до прав людини; толерантним ставлення до цінностей, традицій, мови, вірувань інших народів. Важливо долати непорозуміння шляхом спілкування та самоконтролю своєї поведінки.

Питання для обміркування

Уявіть, що ви прокинулися африканцем чи індусом, китайцем чи монголом... Як ви вважаєте, чи змінилося б ваше життя та ставлення до вас друзів і тих, хто поруч, і яким чином? Як би ви почувалися в цій ролі?

Є кілька заходів для боротьби з дискримінацією та расизмом, що включають:

- юридичні дії задля забезпечення дотримання права на недопущення дискримінації;
- освітні програми, що підвищують обізнаність щодо механізмів упереджень і нетерпимості та сприяють розумінню різноманітності;
- діяльність громадянського суспільства, що засуджує дискримінацію й упередженість, протидіє злочинам на ґрунті ненависті та мовної ворожнечі, надає допомогу жертвам дискримінації або сприяє змінам у законодавстві.

На міжнародному рівні боротьба з дискримінацією проводиться системно в рамках різних організацій. ООН прийняла Міжнародну конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, яка зобов'язує держави, що її підписали, до ліквідації расової дискримінації. Інші конвенції ООН стосуються дискримінації конкретних груп — такі, як *Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок* або *Конвенція про права інвалідів*.

У ЄС існує кілька директив щодо боротьби з дискримінацією.

Так, Директива расової рівності забезпечує рівне ставлення до людей, незалежно від їх расового чи етнічного походження. Рамкова директива рівності зайнятості забороняє дискримінацію на робочому місці за ознаками інвалідності, сексуальної орієнтації, релігії або переконань, а також за віком. Рівність чоловіків і жінок передбачена у двох директивах, в одній — з питань праці та зайнятості, в іншій — з питань доступу до товарів і послуг.

Питання для обміркування

Чому, на вашу думку, нині, коли є вагомі міжнародні механізми протидії дискримінації та захисту прав людини, ці питання все одно залишаються актуальними?

Боротьба з расизмом і нетерпимістю є одним з пріоритетів Ради Європи. На додаток до Європейської конвенції з прав людини та інших конвенцій, Рада створила конкретні інструменти для боротьби з расизмом, дискримінацією та нетерпимістю. У 1993 р. була створена *Європейська Комісія проти расизму та нетерпимості* — незалежний орган із прав людини, щоб контролювати ситуацію щодо расизму, расової дискримінації, ксенофобії, антисемітизму та нетерпимості в кожній державі-члені.

Протидією дискримінації є **толерантність** — моральна якість, що виявляється в повазі інтересів, почуттів, звичок інших людей. Це терпиме ставлення

до думок, що не збігаються з власними, позиціями, віруваннями, терпимість до критики, до поведінки інших. Вона передбачає захист й обґрунтування власної позиції. 1995 р. ЮНЕСКО зробила спробу сформулювати офіційне значення толерантності в «Декларації принципів толерантності». Серед іншого, у цьому вичерпному документі толерантність означає «повагу, прийняття та поцінування розмаїття світових культур, форм самовираження й способів виявлення людського ества... Толерантність є гармонія в різноманітності». Толерантність натомість передбачає прихильність, готовність до діалогу та співпраці. Для толерантності вирішальним є розуміння поглядів, звичок, почуттів, відмінних від власних. Толерантність є обов'язковим принципом будь-якого демократичного суспільства та соціальної держави, адже це взаємоповага через взаєморозуміння. Вона необхідна для мирного існування в усьому світі. Недарма основні релігії світу приділяють велику увагу толерантності.

Ідеї для дослідження

1. Складіть власну хмару думок зі словом «толерантність».
2. Уявіть, що ви входите до редколегії журналу «Педагогіка толерантності». Запропонуйте кілька назв рубрик і тем для статей.

Бюро корисної інформації

Брахманізм: Не робіть іншим того, що було би боляче вам, якби було зроблено вам (Махабхарата; 5: 1517). **Буддизм:** Не заподійте іншим того, що самим здається боляче (Удана-Варга; 5, 18). **Іслам:** Жоден із вас не увірує по-справжньому, доки не почне бажати братові своєму того ж, чого бажає самому собі (Сунна). **Зороастризм:** Тільки той за природою добрий, хто не робить іншим нічого, що негарно для самого себе (Дадістан-і-дінік; 94: 5). **Іудаїзм:** Що ненависне тобі, не роби ближньому своєму (Талмуд; Шаббат, 31А). **Християнство:** То ж усе, чого ви бажаєте, щоб чинили вам люди, так само чиніть і ви їм (Новий Заповіт; Євангеліє від Матвія; 7: 12). **Конфуціанство:** Чого не бажаєш собі, не роби й іншим (Конфуцій. Лунь Юй; 15: 23).

- Прочитавши цитати з релігійних текстів, прокоментуйте, що в них є спільного. Чому в текстах різних релігій йдеться про одні й ті самі цінності?

Толерантність є необхідною умовою досягнення гармонії в суспільстві. Без неї неможливо досягти високих позитивних взаємовідносин на всіх рівнях особистого, соціального та політичного життя і всередині країни, і в системі міжнародних відносин.

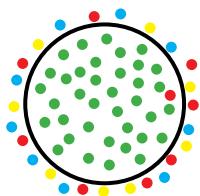
Просуванню ідей соціальної рівності, вихованню позитивного ставлення до тих, хто «відрізняється», сприяє *інклюзивний підхід*.

Інклюзія — це політика і процес, що передбачає збільшення ступеня участі та отримання більших можливостей у соціальному житті й навчанні для всіх людей незалежно від фізіологічних чи психологічних особливостей. Інклюзія сприяє пошуку найкращих способів сприйняття людської різноманітності, вона вчить приймати відмінності з позитивної точки зору. Такий підхід виключає будь-яку дискримінацію, що забезпечує однакове ставлення до всіх людей, але створює спеціальні умови для людей з особливими потребами.

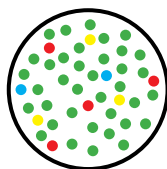

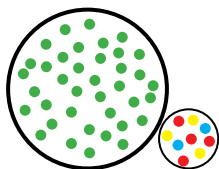
- Поясніть за схемою поняття «інклюзія».

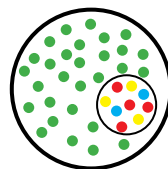
Ексклюзія
(виключення)

Інклюзія
(включення)

Сегрегація
(відокремлення)

Інтеграція
(зближення
і взаємозв'язок)

Питання для обміркування

На вашу думку, де мають учитися діти з особливими потребами? Відповідь аргументуйте.

Інклюзія проголошує цінність людини незалежно від її здібностей і досягнень, враховує думки, почуття й потреби людини, визначає її спроможності та сприяє подоланню бар'єрів, що надає рівний доступ до залучення в життя суспільства. Інклюзія базується на певних цінностях, що спрямовані долати винятки і збільшувати участь. До них належить рівність, об'єктивність і справедливість. Рівність підкреслює, що не всі є однаковими, але всі є рівноцінними. Повага до багатоманітності стосується кожної особи й означає цінувати інших і добре ставитися до них.

Рефлексія до засвоєного

§ 19 КОНФЛІКТИ ТА СПОСОБИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Питання для обміркування

Чи часто у вас виникають конфліктні ситуації в сім'ї, школі, з однолітками? Якими є причини цих конфліктів?

Конфлікти виникають у всіх сферах людського життя, починаючи з родини, школи та професійної діяльності — до глобального рівня. У найзагальнішому значенні **конфлікт** — це зіткнення сторін, поглядів, сил. Здебільшого у процесі спілкування ми, навіть того не бажаючи, вступаємо в конфлікт або створюємо

мо конфліктну ситуацію. Наприклад, друзі запрошують вас на прем'єру року в кінотеатр, проте батьки наполягають, аби ви зробили домашні завдання та прибрали у своїй кімнаті. Із цього прикладу зрозуміло, що в основі конфлікту лежить суперечність, яка усвідомлюється його сторонами і яка здається значущою: ви вже давно мріяли переглянути цей фільм, а для ваших батьків надзвичайно важливо, щоб ви гарно вчилися й у вашій кімнаті було чисто та затишно.

Об'єктивною основою конфлікту є конфліктна ситуація, що виникає через суперечності в інтересах і потребах сторін.

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ КОНФЛІКТІВ			
соціально-політичні та економічні	соціально-демографічні, через розбіжності між людьми, зумовлені їхньою статтю, віком, належністю до етнічних груп	соціально-психологічні, через явища в соціальних групах: взаємини, лідерство, настрої, групова думка	індивідуально-психологічні, через індивідуальні особливості особистості: здібності, темперамент, характер, мотиви

Зрозуміло, що будь-який конфлікт пов'язаний з неприємними відчуттями для його учасників: він викликає незадоволення й погіршення психічного стану, відчуття ворожнечі, погіршення взаємодії та співпраці. Проте конфлікт виконує й певні позитивні функції. Він свідчить про наявність певної проблеми, і таким чином дозволяє людям дослідити її та знайти певні шляхи вирішення.

ТРИ ГРУПИ КОНФЛІКТІВ		
конфлікт цілей	конфлікт пізнання	емоційний конфлікт
виражається в тому, що сторони по-різному бачать стан об'єкта в майбутньому, наприклад, у батьків виникають протилежні точки зору щодо організації дозвілля дитини: батько хоче, щоб син займався боксом, а мати — бальними танцями	виникає, коли сторони мають різні погляди, ідеї та думки щодо вирішуваної проблеми; виникає, наприклад, під час обговорень у робочих і творчих групах, коли кожен з учасників презентує своє бачення та пропонує власний варіант вирішення проблеми	з'являється, коли в основі міжособистісних стосунків лежать різні почуття та емоції людей, які викликають одне в одного роздратування або антипатію своєю поведінкою, наприклад, якщо хтось плямкає чи сьорбає під час обіду

Ідеї для дослідження

Попрацюйте в малих групах. Запишіть слово КОНФЛІКТ (у стовпчик), до кожної літери напишіть характеристику, яка асоціюється у вас із конфліктом. Подивіться, що вийшло. Якщо у вас вийшли переважно негативні слова, то далі напишіть ще по одній асоціації, але конструктивній. На вашу думку, чи бувають конфлікти продуктивними і чом? Яка може бути від них користь?

Зважаючи на учасників конфлікту, можна вирізнити такі його рівні:

- **внутрішньоособистісний** — конфлікт усередині особистості. Такий конфлікт виникає між інтересами або потребами особистості, наприклад, між бажанням піти в кіно та необхідністю виконувати домашнє завдання;

- *міжособистісний*, тобто такий, що виникає між людьми через відмінність їхніх цілей або інтересів;
- *між особою та групою*, коли особа займає позицію, відмінну від усієї групи;
- *міжгруповий*, учасниками якого виступають соціальні групи. До цієї групи належать міжетнічні й міжконфесійні конфлікти.

ФАЗИ РОЗВИТКУ КОНФЛІКТУ

Латентна фаза (прихована)	Демонстративна фаза	Агресивна фаза	Батальна фаза
Фаза зародження конфлікту; зовні майже не виявляється, але відчувається стриманість, уникання одне одного, ігнорування. У цій фазі буває достатньо однієї розмови, щоб конфлікт зійшов нанівець	Сторони усвідомлюють виникнення конфлікту, який переходить у відкриту фазу. Спостерігаються протиставлення інтересів, взаємні звинувачення, емоційні суперечки. Опоненти прагнуть уникнути конфлікту, сподіваючись на зміну позиції протилежної сторони, ще існує можливість припинити конфлікт	Бажання якомога сильніше дошукати своєму суперникові, відбувається пошук сторонньої підтримки. На жаль, майже всі шляхи «мирного» розв'язання конфлікту вичерпано	Набуває форми відкритої війни, зростає конфронтація. Сторони забувають про головну причину конфлікту, їхньою основною метою є завдання завдати суперникові щонайбільшої шкоди. Остання фаза, після якої настає вирішення або вихід з конфлікту

У суспільстві, насамперед, мають вирішуватися політичні конфлікти, оскільки вони становлять загрозу стабільності економічного й соціального життя держави та її безпеки. **Політичний конфлікт** — це зіткнення, протиставлення різних соціально-політичних сил з метою реалізувати власні інтереси й цілі, пов'язані, насамперед, з боротьбою за владу, її перерозподілом, зміною політичного статусу, а також з політичними перспективами розвитку суспільства. У світі й досі використовують силове, навіть збройне розв'язання міждержавних проблем, про що свідчать локальні війни в різних регіонах.

Щоб вдало розв'язати політичний конфлікт, необхідно чітко визначити його межі, аби запобігти появі додаткових чинників. Учасники політичного конфлікту мають вийти за межі конфліктної ситуації, розглянути її з погляду, який об'єднує обидві сторони, — гуманізму, демократії, прав людини. Час розв'язання політичного конфлікту має вирішальне значення, нехтування ним може призвести до нестабільності і, насамкінець, до великих втрат, зокрема людських.

Бюро корисної інформації

За підрахунками дослідників, починаючи з 3600 р. до н.е., у світі відбулося приблизно 14 600 воєн, унаслідок яких загинуло понад 3 млрд осіб (це половина населення земної кулі сьогодні). Уся людська історія знала лише 292 роки без воєн, але існують серйозні підозри, що деякі збройні конфлікти в цей період історикам не вдалося зафіксувати. Нині щороку відбувається 40–100 збройних конфліктів, здебільшого — це партизанські війни.

- Прокоментуйте, про що свідчить дана статистика.

Деякі конфлікти, переходячи в агресивну чи батальну фазу, набувають особливої гостроти, до них залучається багато людей. Інколи здається, що виходу з нього немає. Але конфлікт не обов'язково мусить проходити всі стадії розвитку, він може бути вирішений на будь-якій з них. Що раніше буде докладено зусиль і вирішено питання, то менше негативних психологічних і соціальних наслідків зазнають безпосередні учасники конфлікту та їхнє оточення.

У конфліктній ситуації люди зазвичай обирають для себе одну з наступних моделей поведінки.

Співпраця — зорієнтована на вигреш обох сторін конфлікту. Цей варіант можливий, якщо сторони здатні прийняти інтереси супротивника та шляхом переговорів знайти оптимальний шлях виходу з конфлікту.

До **боротьби (суперництва)** вдаються люди, які прагнуть за будь-яку ціну довести свою правоту. В особистих стосунках такий стиль може викликати лише відчуження, тому в цьому разі до нього краще не вдаватися.

Консенсус (згода) — це свідома участь усіх сторін конфлікту в його вирішенні, загальна думка без серйозних і принципових заперечень, до якої прийшли під час спільного обговорення. Прикладом консенсусу може бути такий: школярі беруть участь в облаштуванні класної кімнати і пропонують свої проекти. На класних зборах представлено три проекти. Враховуючи аргументовані доводи, колектив приймає оптимальний варіант, оскільки всі його члени зрозуміли, що цей варіант є кращим, і вони не мають заперечень проти нього. Можна сказати, що всі прийшли до консенсусу, погодившись діяти запропонованим методом.

Компроміс — це орієнтація на взаємні поступки чи перемир'я. Тут обом сторонам конфлікту доводиться робити поступки. Наприклад, ви з другом чи подругою хочете пограти у свою улюблену гру на комп'ютері, а він чи вона хочуть, щоб ви пограли в шахи, оскільки гра не дуже до вподоби. Ви приймаєте рішення й доходите згоди, що годину ви будете грати в шахи, а годину — у вашу комп'ютерну гру. Пристосування, або поступливість, означає згоду однієї сторони беззаперечно прийняти рішення іншої, що не завжди влаштовує першу, але й не занадто турбує.

Ідеї для дослідження

Прокоментуйте ілюстрацію. Як вона зображує консенсус? Спробуйте графічно зобразити компроміс.

Джерело: <https://www.google.com.ua/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&cad=r>

Ухилення — ситуація, коли одна зі сторін конфлікту взагалі ухиляється від розв'язання конфлікту, оскільки результат для неї не має важливого значення й вона не бажає витратити на це зайві сили. Така стратегія не приводить до розв'язання проблеми, яка із часом може поглибитись.

Питання для обміркування

Яку з поданих стратегій подолання конфлікту ви вважаєте найоптимальнішою? Чому?

Жодну із цих стратегій не можна назвати найкращою або найгіршою; використання кожної з них залежить від конкретних обставин та від особливостей сторін конфлікту. Та, у будь-якому разі, розв'язання конфлікту — це безперервний процес спілкування.

Щоб подолати конфліктну ситуацію, психологи радять:

1. Знайти коріння її зародження, визначити сфери, причини, рівень і стиль конфліктної взаємодії.
2. Проаналізувати власні почуття та емоції щодо конфлікту.
3. Зрозуміти глибинні інтереси кожного учасника конфлікту.
4. Обрати оптимальну модель поведінки.
5. Запропонувати ідеї щодо вирішення конфлікту, які задовольнять усі сторони.
6. Обрати правильне рішення та втілити його в життя.

У деяких випадках конфлікту можна уникнути, запобігти йому. В особистому спілкуванні цьому сприяє культура поведінки сторін: ввічливість, доброзичливість, тактовність, почуття міри, яке підказує, що можна сказати чи зробити, а що — ні; вміння розуміти настрій, внутрішній стан людини; гідність, повага до співрозмовника незалежно від статі, віку чи етнічного походження. Іноді недоречний жарт, необережне слово можуть завдати болю, а гучна розмова — зіпсувати настрій.

Конфлікт не завжди є відхиленням від нормального перебігу подій чи є шкідливим і деструктивним. Зазвичай конфлікт є необхідною формою оновлення певної системи, рушієм прогресу.

Сьогодні політологи та філософи знаходять й інші пояснення причин виникнення конфліктів. Серед них називають бідність і нерівність у добробуті серед населення різних країн; соціально-економічний і політичний лад держав, рівень їх культури та цивілізованості.

Переговори, як метод вирішення конфліктів, спрямовані на пошук прийнятних для всіх сторін рішень. Для ведення переговорів наявними мають бути такі умови: зацікавлені сторони, що залежать одна від одної, відсутність домінування однієї зі сторін, уміння співпрацювати та працювати в команді, реалістичний погляд на події. Переговори проходять декілька етапів. Це підготовка до початку переговорів, що включає аналіз проблем та інтересів; початок переговорів і вибір стилю й методу їх проведення, обговорення, пошук компромісного рішення, досягнення згоди, завершення переговорів. Більшість учасників конфлікту не знають, як вести переговори з установкою на співпрацю, і потребують навчання при виробленні й пошуку рішень або допомоги посередників-медіаторів.

Медіація — це процес, під час якого зустрічаються дві або більше сторін за присутності третьої нейтральної сторони — медіатора.

ТИПИ МЕДІАТОРІВ				
Третейський суддя	Арбітр	Посередник	Помічник	Спостерігач
Володіє максимальними можливостями для вирішення проблеми, вивчає проблему всебічно, його рішення не оскаржують	Характеризується так само, але сторони конфлікту можуть не погодитися з його рішенням і звернутися до іншого	Володіє необхідними знаннями й забезпечує конструктивне вирішення конфлікту, але відіграє нейтральну роль, й остаточне рішення належить опонентам	Організовує зустрічі, але не бере участі в обговоренні проблем	Тільки присутній у зоні конфлікту і своєю присутністю пом'якшує його протікання

Медіація є ефективним способом розв'язання конфліктів, тому що:

- надає можливість висловитись і бути почутим: часто це дуже важливо, не стільки для прийняття рішень, скільки для можливості пояснити свою точку зору;
- процес медіації вчить висловлювати свої думки, почуття, слухати й поважати інших, запитувати, уточнювати, усвідомлювати свої вчинки, що сприяє особистісному розвитку;
- вирішення конфліктів за допомогою процедури медіації займає значно менше часу, ніж індивідуальні бесіди з учасниками конфлікту;
- медіація забезпечує більш тривалі результати, ніж індивідуальна консультація чи інші методи розв'язання конфліктів.

Отже, медіація як спосіб вирішення конфліктів є ефективною та має низку переваг. За медіації учасники конфлікту самі знаходять рішення, що сприяє досягненню взаємної згоди у вирішенні суперечки. Медіація дає змогу розглянути конфлікт із різних сторін, використати його як своєрідний інструмент навчання й основу для покращення взаємостосунків між сторонами.

Рефлексія до засвоєного

ЗНАЄМО. РОЗУМІЄМО. ДІЄМО

Перевірте себе

1. Дайте визначення поняття «суспільство».
2. Назвіть умови ефективної комунікації.
3. Визначте роль стереотипів у житті людини.
4. Розкрийте форми дискримінації.
5. Схарактеризуйте способи подолання конфліктів.

Поміркуйте

1. Що необхідно зробити задля забезпечення мирного співіснування різних конфесій в українському соціумі?
2. У чому проявляється соціальна згуртованість? Наведіть приклади.
3. Чому питання гендерної рівності в суспільстві стоїть досить гостро, проте не завжди сприймається позитивно? Як вирішити це питання?
4. Досить часто питання інклюзії зводиться лише до роботи з людьми з особливими фізичними потребами, хоча інклюзія — це включення й залучення всіх. Як застосовується цей підхід у вашій школі?
5. Якими якостями має володіти медіатор та якими принципами керуватися у своїй діяльності?

Творчо застосуйте

1. Пригадайте анекдоти про різні національності: як змальовані представники різних етносів? Чому саме так вони зображені? Знайдіть аргументи, які спростовують ці образи, та складіть їх список.
2. Напишіть есе «Роль спілкування в житті людини».
3. **Об'єднайтесь у чотири групи.** Кожна група опрацьовує один з документів:
  - Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р.;
  - Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965 р.;
  - Рамкова конвенція про захист національних меншин від 01.02.1995 р.;
  - Конституція України від 24.08.1996 р.Випишіть статті, що стосуються заборони дискримінації, та проаналізуйте, які гарантії щодо забезпечення рівних прав і можливостей вони надають. Результати роботи оформіть у вигляді рубрики для шкільної газети.
4. Підготуйте презентацію про Стівена Хокінга або Ніка Вуйчича, як людей, що зламали стереотипи, та про їх включення в суспільне життя незалежно від фізичних особливостей.
5. Дізнайтеся про всеукраїнський просвітницький проект Міністерства юстиції України «Я маю право!». Яка його мета й чим він корисний особисто для вас і вашої родини?
6. Розробіть правила гендерної рівності для вашого класу.

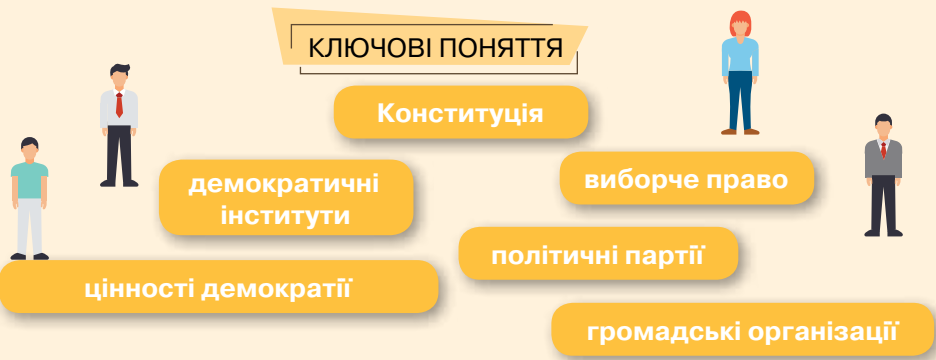
Розділ IV.

ДЕМОКРАТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ЦІННОСТІ

Тема 1.

Демократична держава

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Обговоріть у малих групах, що для вас означає поняття «демократія». Як ви його розумієте, які риси демократії ви можете назвати? Пригадайте з курсу історії, коли зародилася демократія і як вона розвивалася.

§ 20 ДЕМОКРАТІЯ. ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ. ЦІННОСТІ ДЕМОКРАТІЇ

Існує багато підходів до тлумачення поняття «*демократія*». Найпростіше пояснення пов'язане з походженням цього слова: демократія з грецької перекладається як «*народовладдя*». Американський президент Авраам Лінкольн визначив це поняття так: «*Правління народу, вибране народом і для народу*».

Питання для обміркування

Поясніть, як ви розумієте фразу Авраама Лінкольна.

Демократичний режим забезпечує реалізацію прав людини і громадянина найповніше. Демократія як політичний режим базується на певних принципах. **Принципи демократії — незаперечні вихідні вимоги до всіх учасників політичної діяльності демократичного суспільства.** Сьогодні існують такі загально-визнані принципи демократії:

1. Політична свобода — право народу визначати й змінювати конституційний лад, забезпечувати захист прав людини та передбачає рівноправність.

2. Рівноправність громадян означає рівність усіх перед законом, однакову відповідальність за скоєне правопорушення, право на однаковий захист перед судом.

3. Виборність органів держави та постійний контакт із ними населення передбачають формування органів влади й місцевого самоврядування шляхом народного волевиявлення. У демократичній державі ті самі люди не повинні безперервно обіймати посади в органах влади протягом тривалого часу — це викликає недовіру громадян, призводить до втрати легітимності цих органів.

4. Поділ влади означає взаємозалежність і взаємне обмеження різних гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової, що служить перешкодою для перетворення влади на засіб придушення свободи та рівності.

5. Ухвалення рішень волею більшості з обов'язковим дотриманням прав меншості означає поєднання волі більшості з гарантіями прав особи, яка перебуває в меншості — етнічній, релігійній, політичній; відсутність дискримінації, придушення прав людини, яка не є в більшості під час ухвалення рішень.

6. Плюралізм означає багатоманітність суспільних явищ, плюралізм думок, політичний плюралізм — множинність партій, суспільних об'єднань тощо з різними програмами та статутами, які діють у межах конституції.

Бюро корисної інформації

У 2002 р. на референдумі в Іраку було продовжено термін перебування Саддама Хусейна на посаді президента ще на сім років. За свідченнями тих, хто вів підрахунки голосів, це рішення підтримали всі 11 445 638 іракців, які мали право голосу, тобто рівно 100 % громадян. Із цього приводу тодішній віце-президент Еззей Ібрагім заявив: «Це унікальний вияв демократії. Він перевершує всі інші форми демократії, що існують навіть у тих країнах, які критикують Ірак і намагаються його знищити».

- Дайте власну оцінку зазначеному рівню демократії.

Також демократія можлива завдяки існуванню демократичних інститутів — юридично оформлених самостійних елементів державної влади, метою запровадження яких є організація та здійснення народовладдя. До них належать народне обговорення, депутатський запит, слухання, робота комісій, парламентські комітети, вибори, референдум тощо.

Нині демократія є важливою загальноновизнаною цінністю.

Цінності — це загальні ідеї, які допомагають людям відрізнити добре від поганого, бажане від небажаного й формулювати на цій підставі суспільні орієнтири та принципи поведінки.

Прокоментуйте філософські думки

«Цінність демократії складається з її самодостатньої важливості для людського життя, її допоміжної ролі у формуванні політичних стимулів та її конструктивної функції у формуванні цінностей (і в розумінні сили та здійсненні заяв про потреби, права й обов'язки). Ці позитивні риси демократії аж ніяк не регіональні за своїм характером... Демократію не можна відкинути, спираючись на якісь уявні культурні табу або схильності, начебто властиві окремим цивілізаціям і визначені їхньою різною історією».

Амартья Сен, лауреат Нобелівської премії з економіки (1998 р.), професор Гарвардського університету

Демократичні цінності визначають універсальність демократії, пріоритетність її для більшості людей, те, заради чого демократію варто захищати.

Ідеї для дослідження

Об'єднайтеся у трійки: кожна обирає одну цінність. Обговоріть її зміст і значення, презентуйте основний її зміст іншим.

Не в усіх країнах, які обрали демократичний шлях розвитку, демократія набуває найкращих форм і не завжди вирішує всі проблеми. Проте демократія дає можливості для розвитку як окремої людини, так і суспільства загалом. Початковою формою демократії була пряма демократія. Її особливістю було те, що громадяни вирішували основні державні питання на народних зборах шляхом прямого голосування. Такого типу демократія є ефективною на локальному рівні (трудо-вий колектив, громада, місто тощо). У сучасному світі пряма демократія існує лише на рівні місцевого самоврядування та під час ухвалення рішень шляхом референдуму. Представницька демократія, що панує нині, базується на переданні

громадянами своїх повноважень приймати рішення особам, яких вони обрали до державних органів шляхом голосування на виборах. Переваги представницької демократії виявляються при управлінні великими територіями сучасних держав, що унеможлиблює регулярну безпосередню участь громадян у прийнятті рішень, і коли ухвалюються рішення, котрі вимагають участі фахівців.

У демократичному суспільстві держава має діяти в межах, визначених для неї громадянами. Такі межі встановлює конституція — основний закон держави, який визначає устрій держави, гарантує права і свободи людини та обмеження державної влади. На конституцію спираються інші закони держави. Норми писаної конституції у країні мають найвищу силу в порівнянні з усіма іншими законами та нормативними актами — це конституціоналізм, що є одним з головних принципів демократії. Будь-яка правова норма, є законом лише тоді, якщо не суперечить конституції.

Питання для обміркування

Пригадайте, у якому році прийнято Конституцію в Україні. Коли ми відзначаємо День Конституції? Чому цей день є святом? Яке призначення Конституції?

Конституція забезпечує здійснення народовладдя — суверенітет народу, тобто верховенство народу, що означає: народ є джерелом і носієм влади, має право сам вирішувати свою долю, безпосередньо чи через представницькі органи брати участь у формуванні політики своєї держави, складу її органів, контролювати діяльність адміністративних та інших органів держави. В Основному законі нашої держави — Конституції — народовладдя закріплено у статті 5.

Питання для обміркування

Поясніть, як ви розумієте цитату статті 5 Конституції України, наведену в електронному додатку до підручника.

Суверенітет народу є показником демократії в державі. Він забезпечує рівність і свободу кожному громадянину. Саме ці принципи гарантують здійснення влади народу та реалізацію його можливості впливати на прийняття рішень загальнодержавного значення.

Існує також поняття *суверенітет держави*. Він означає верховенство держави в межах своєї території та незалежність і рівноправність у міжнародних відносинах. Верховенство держави передбачає, що в рамках держави діє лише одна публічна влада, яка здійснює управління суспільством та має виключне право на законодавство. Суверенітет держави передбачає, що вона має відповідні права, як-от: право виступати від імені свого народу, право оголошувати війну і мир, право приймати закони, право визначати зовнішню і внутрішню політику, формувати державні органи, визначати державну символіку, встановлювати і збирати податки тощо. Разом з тим суверенітет держави не передбачає її всездозволеність. Наприклад, забороняється окупація іншої держави чи застосування зброї проти інших держав, за винятком необхідності власної оборони.

Прокоментуйте філософські думки

Існують дві небезпеки для справжньої демократії: перша з них — це непошанування волі народу, а друга — непошанування народом самого себе.

Любомир Гузар, український релігійний діяч

Такі системи, як фашизм і комунізм, де одна людина або один комітет панує над усією країною, зазнали краху з однієї і тієї ж причини: «Вони ігнорували головне джерело влади і легітимності — волю народу».

Барак Обама, 44-й президент США

- Як ви розумієте ці вислови?

Однак суверенітет держави не обов'язково передбачає суверенітет народу. Держава може мати суверенітет, але в той же час бути тоталітарною чи деспотичною. У такій державі народ позбавлений суверенітету. Лише в демократичній державі суверенітет народу є джерелом державного суверенітету.

Ще одним типом суверенітету є *суверенітет нації*, який означає її повновладдя визначати характер свого національного життя, реалізувати право на існування та вільний розвиток, право на політичне самовизначення. Суверенітет однієї нації неможливий без дотримання суверенітету інших. Україна як суверенна демократична держава втілює в собі суверенітет держави, суверенітет нації та суверенітет народу.

Ідеї для дослідження

Уважно прочитайте статтю 6 Конституції України:

«Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову».

- З курсу правознавства пригадайте, з якою метою здійснюється поділ влади на три гілки. Які органи належать до кожної з гілок державної влади?

Принципом демократії є поділ влади на *законодавчу, виконавчу та судову*. Метою поділу є запобігання можливості узурпації влади однією з гілок влади. Усі гілки влади рівні між собою, законом чітко визначаються повноваження гілок влади та система противаг і стримувань, що забезпечує неможливість надмірної концентрації влади в одних руках або в одному з владних інститутів.

Рефлексія до засвоєного

§ 21 ВИБОРИ. ПРИНЦИПИ ВИБОРЧОГО ПРАВА. РЕФЕРЕНДУМ

Демократію розглядають як форму захисту прав людини — захисну демократію. А також як вироблений людством механізм прийняття рішень, суспільного управління процедурну демократію. До демократичних процедур відносять: публічне обговорення і спільне прийняття рішень, вироблення правил і принципів взаємодії та їх дотримання, змагальність й опонування, делегування повноважень, врахування громадської думки, голосування, вибори.

Питання для обміркування

Чи доводилося вам брати участь у будь-яких виборах (наприклад, у межах шкільного самоврядування)? Як вони відбувалися? Обговоріть свій досвід з однокласниками.

Поняття вибори і може означати як форму здійснення народовладдя, так і спосіб формування й оновлення органів урядування. Вибори були та є найпоширенішим демократичним способом формування влади, оновлення особового складу її органів та інституцій.

Вибори — це висунення спільнотою шляхом голосування одного або групи повноважних представників для делегованого виконання громадських функцій. Віддаючи свій голос на виборах, громадянин країни немовби укладає своєрідну угоду з певною політичною силою (партією чи окремим депутатом) про тимчасове передання їй своєї частки влади. Отож акт голосування на виборах можна оцінити як процедуру такого передання, а ухилення від участі у виборах — як незгоду передавати владу або і як відмову від своєї частки влади.

Під час виборів громадяни вирішують, яка партія чи політична сила має керувати суспільством у наступний визначений проміжок часу. Завдяки виборам утворюється правляча більшість, визначається опозиція — структура, що контролює правлячу політичну силу. З'являється можливість контролю громадянами діяльності державних чиновників, схвалення чи засудження влади. Вибори здійснюються завдяки існуванню виборчого права. Виборче право поділяється на активне та пасивне. Активне виборче право — право громадянина обирати, тобто згідно із законом брати участь у виборах в органи державної влади та органи місцевого самоврядування шляхом голосування, бути виборцем. Пасивне виборче право означає право балотуватися на відповідні посади, тобто право бути обраним.

Ідеї для дослідження

На вашу думку, чи всі громадяни України можуть обиратися й бути обраними? Які є обмеження для учасників виборчого процесу? Перевірте відповідь за відповідною статтею Конституції України.

Можливість надання активного й пасивного виборчого права зумовлюється певними вимогами до потенційних учасників виборів. Виборче право може обмежуватися цензами. Виборчий ценз — це законодавчо визначені умови й ознаки, яким має відповідати особа, щоб одержати право обирати або бути обраною.

Виборчі цензи можуть встановлюватися за такими ознаками: громадянство, вік, постійне місце проживання тощо. Крім того, зазвичай обмежується участь у виборах осіб, що страждають на важкі психічні захворювання. У демократичних

країнах існує обмеження на недієздатність громадянина брати участь у виборах встановлюється судом.

Існують також такі обмеження для пасивного виборчого права, як обмеження займати представницьку посаду певну кількість разів; несумісність посад — заборона суміщати певні посади протягом строку повноважень виборних посадових осіб.

Питання для обміркування

Навіщо, на вашу думку, потрібні вибори? З якою метою вони проводяться? Чому важливо брати участь у них?

Існують різні типи виборів, залежно від їхньої ролі, значення, причин проведення тощо. За предметом обрання розрізняють вибори президентські, парламентські та муніципальні (місцеві). Відповідно до причин проведення вибори можуть бути: **черговими** (проводяться у зв'язку із закінченням терміну повноважень виборного органу); **позачерговими** (призначаються через дострокове припинення виборним органом своєї діяльності — розпуск парламенту, смерть або відставку президента країни); **додатковими** (проводяться для поповнення представницької установи, якщо з її складу з різних причин вибули один або кілька членів).

Розрізняють вибори прямі (коли громадяни безпосередньо визначають, хто обіймає відповідальну суспільну посаду) та опосередковані, коли остаточне обрання здійснює колегіальний виборний орган (наприклад, обрання президента парламентом).

Прокоментуйте філософські думки

Виборчий бюлетень сильніший від кулі.

Авраам Лінкольн, американський президент

Ви виграли вибори, а я — підрахунок голосів.

Анастасіо Сомоса (молодший), диктатор Нікарагуа

Погану владу обирають хороші громадяни, які не голосують.

Джордж Джин Нейтан, американський літературний критик

Прийти на вибори і проголосувати — це означає щось більше, ніж просто підтримати того чи іншого політика, це означає захистити майбутнє країни.

Святослав Вакарчук, український музикант, громадський діяч

- Як ви розумієте ці вислови, який основний меседж вони нам несуть?

Ефективність виборів залежить від тієї чи іншої виборчої системи. **Виборча система** — це сукупність установлених законом правил, які регулюють перебіг виборчої кампанії (змагання між партіями і кандидатами та спосіб голосування), а також спосіб визначення переможців і розподілу між ними депутатських мандатів.

Головною ознакою, що відрізняє одну виборчу систему від іншої, є порядок визначення результатів виборів, тобто розподілу депутатських мандатів між кандидатами чи партіями. Серед основних типів виборчих систем є мажоритарна, пропорційна та змішана. Особливістю мажоритарної виборчої системи є те, що результати голосування тут визначаються за ознакою більшості. За такої системи обраним по виборчому округу вважається той кандидат, який здобув установлену більшість голосів. До переваг мажоритарної системи належить, насамперед, те, що вона сприяє створенню стабільних урядів, котрі спираються на парламентську

більшість. Крім того, вона персоніфікує вибори, тобто кожен виборець знає, за кого саме він голосував і хто його представляє у представницькому органі.

Пропорційне представництво походить з ідеї, що вплив партії на прийняття суспільно значущих рішень має відповідати кількості виборців, які голосують за неї. Пропорційна виборча система ґрунтується на пропорційній відповідності між кількістю завойованих голосів та кількістю отриманих мандатів.

У різних країнах формування виборчих списків відбувається по-різному. У деяких країнах, наприклад Україні чи Португалії, використовуються так звані «жорсткі списки», коли місце кожного кандидата визначає партія, і виборець не може вплинути на персональний склад фракції від цієї партії у представницькому органі. В інших країнах використовується так звана «пропорційна система з преференціями», коли, голосуючи за партію, виборці позначають відповідними номерами тих кандидатів, яких вони воліли би бачити у представницькому органі. За такої системи думка виборців враховується при розподілі місць між депутатами.

Існує ще один вид виборчих систем — змішана виборча система, або пропорційно-мажоритарна, де принцип розподілу мандатів — 50 % за мажоритарним принципом і 50 % за пропорційним принципом.

Питання для обміркування

Обговоріть, які переваги та недоліки можна визначити у кожній з виборчих систем. Аргументуйте свою позицію. Які, на вашу думку, суспільні загрози несуть у собі порушення виборчого процесу?

Народовладдя забезпечується не лише за допомогою виборів, а й шляхом безпосередньої участі громадян у управлінні державними та місцевими справами на референдумі. **Референдум** — це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного та місцевого значення. Закони, інші рішення, прийняті всеукраїнським референдумом, мають вищу юридичну силу [...]. Закони, інші рішення, що прийняті референдумом, не потребують будь-якого затвердження державними органами й можуть бути скасовані або змінені лише в порядку, передбаченому Законом України «Про всеукраїнський референдум».

Мовою документів

- Уважно прочитайте витяги із Закону України «Про Всеукраїнський референдум», уміщені в ЕД. Заповніть у зошиті таблицю.

Питання, які виносять на референдум	
Питання, які не можна виносити на референдум	
Хто може ініціювати референдум	
Принципи проведення референдуму	

§ 22 ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ І ЇХ ВПЛИВ НА ДЕМОКРАТІЮ

Політичні партії створюються на базі неформальних організацій, регіонального економічного інтересу, навколо відомої публічної особистості, внаслідок діяльності громадського руху. Партії є інструментом залучення громадян до політики. **Політична партія — це зареєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, яке має на меті сприяння формуванню й вираженню політичної волі громадян і яке бере участь у виборах та інших політичних заходах.** Сучасна політологія відносить партії до недержавних організацій громадянського суспільства.

Правовий статус політичних партій в Україні регулюється Конституцією України (ст. 36–37), Законом «Про політичні партії в Україні» та іншими законами України. Партії мають свій статут, який визначає їхню діяльність, структуру, органи правління. В Україні партії мають всеукраїнський статус. Завдяки цьому вони стають важливим чинником політичної інтеграції суспільства та сприяють розвитку політичної культури громадян. Партії є рівними перед законом.

Політичні партії розрізняють залежно від їхньої соціальної сутності, соціальної бази, особливостей тієї спільноти, інтереси якої партія виражає, від ідеології, яку вони сповідують, програмових завдань і тактичних пріоритетів, від принципів організаційної побудови, місця, яке вони посідають у політичній системі.

Існування багатопартійності можливе завдяки політичному плюралізму, що передбачає політичну відкритість, участь громадян та пошук консенсусу в прийнятті рішень тощо.

Ще однією складовою частиною демократичної політичної системи, яку забезпечує принцип плюралізму, є опозиція. Її важливість полягає в тому, що вона виступає з конструктивною критикою уряду чи органу правління, чим удосконалює його роботу. За прийняття рішень вказує на слабкі сторони, що сприяє їх врахуванню та усуненню. Опозиції належить роль своєрідного регулятора й контролера, що має вплив на органи влади з метою відстоювання суспільних інтересів. Опозиція запобігає зосередженню влади в одних руках чи однієї політичної сили.

Опозиція — організоване об'єднання громадян, що протидіє будь-якій владі.

Опозиція також визначається як протидія, опір певній політиці, протистояння певній політичній силі, інституту, рішенню. Вона формулює думку та узагальнює інтереси соціальних груп, що залишились поза увагою уряду, здійснює контроль над діяльністю влади. Вона здійснює критику владних інститутів. Пропонує альтернативи офіційній політиці.

Діяльність опозиції є можливою завдяки дотриманню принципу урахування більшістю прав меншості. Цей принцип передбачає прийняття політичних рішень більшістю голосів. У демократичному суспільстві воля більшості має враховувати інтереси меншості та гарантувати захист їх прав. Це стосується всіх груп, наявних у суспільстві, чи то релігійних, політичних, етнічних та інших. Захист прав меншості гарантує Основний закон держави — Конституція, незалежний суд, представництво в парламенті.

Прокоментуйте філософські думки

Американський президент Томас Джефферсон зазначав, що «*воля більшості повинна в усіх випадках домінувати, але, щоб ця воля була правомірною, вона має бути розумною, аби меншість мала рівні права, порушувати які було б гнобленням*». Конституція США містить форми захисту парламентської меншості, якій надане право протесту проти проєктованих змін Основного Закону. Ці права меншості настільки значні, що протягом більш ніж 200-річного існування США було ратифіковано лише 26 поправок до Конституції, а американська Конституція є найбільш стійкою з усіх існуючих.

- Поміркуйте, чи відображено ці принципи в українському законодавстві.

Отже, демократія гарантує права меншості на критику та вільне вираження своїх поглядів, що є конструктивними. Меншості забезпечується право говорити та бути почутими, у рамках закону робити спроби стати більшістю.

Для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, інтересів у демократичному суспільстві створюються громадські організації. Правовий статус громадських організацій закріплений у Законі України «Про об'єднання громадян». **Громадська організація** — це об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Громадські організації — це групи людей, об'єднаних спільними інтересами, але, на відміну від політичних партій, вони створюються з неполітичною метою, хоча їхня участь у політичному житті й не виключена. Розгалужена система громадських організацій є важливим показником розвитку громадянського суспільства.

Громадські організації характеризуються низкою спільних ознак:

- 1) **суспільний характер** — організації, які покликані вирішувати суспільно значущі проблеми;
- 2) **добровільність** — для їх створення й діяльності служить вільна воля самих засновників й учасників;
- 3) **спільність інтересів учасників** — як інтелектуально-світоглядна основа цих формувань;
- 4) метою створення цих формувань є **реалізація прав і свобод громадян**;
- 5) **легальність** — мета цих формувань і форми діяльності громадських формувань є цілком законними; заради цього здійснюється їх легалізація;
- 6) **некомерційний характер** — отримання прибутку, збагачення засновників та учасників не може бути основною метою цих формувань;
- 7) способом досягнення поставленої перед громадським формуванням мети виступають спільні законні дії самих його учасників.

Громадські організації утворюються й діють на принципах: добровільності, самоврядності, вільного вибору території діяльності, рівності перед законом, відсутності майнового інтересу їх членів (учасників), прозорості, відкритості та публічності. Залежно від сфери громадської діяльності й мети, громадські об'єднання поділяють на такі види: економічні, соціальні, культурні, екологічні, освітні та інші.

Ідеї для дослідження

Уважно прочитайте довідку про громадську організацію **Євромайдан SOS**.

Євромайдан SOS — самоорганізована група правозахисників, громадських активістів, адвокатів, журналістів та інших небайдужих людей різних професій, яка була створена у відповідь на незаконні дії влади щодо розгону злочинної акції в ніч з 29 на 30 листопада 2013 року на майдані Незалежності під час Революції Гідності. Метою діяльності Євромайдану SOS є оперативне надання правової допомоги потерпілим учасникам Євромайдану в Києві та в інших містах країни, а також збір й аналіз інформації для захисту учасників злочинного протесту й надання проміжних оцінок розвитку ситуації.

• Обговоріть у парах і дайте відповідь на запитання:

Якого спрямування є дана громадська організація? Які причини її виникнення? Яка мета діяльності організації? На вашу думку, чи має дана організація перспективи подальшого розвитку? Які чинники сприяють її діяльності?

Громадські організації роблять великий внесок у досягнення загального добробуту і стабільності. Вони є основою громадянського суспільства, так званого «третього сектора».

Громадські організації мають за мету становлення громадянського суспільства, захист суспільних інтересів. Вони здійснюють навчально-консультативну діяльність, поширення інформації, надають соціальні послуги, правову допомогу, проводять аналітичні дослідження, розробляють суспільно-політичні рекомендації, здійснюють представництво та захист інтересів громадян. Таким чином громадські організації мають безпосередній вплив на розвиток демократії.

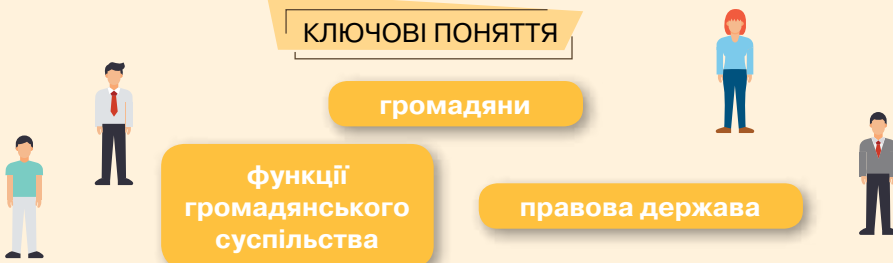

Тема 2.

Громадянське суспільство

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Обговоріть з однокласниками, чи входите ви до яких-небудь організацій або груп за інтересами і з якою метою. Або чи знаєте ви про існування таких організацій і чим вони займаються? На вашу думку, чому такі організації існують і чим вони корисні для людини та суспільства?

§ 23 ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПРАВОВА ДЕРЖАВА

Демократичні перетворення та покращення рівня життя населення відбуваються завдяки розвиненому громадянському суспільству.

Громадянське суспільство — це тип взаємодії та соціальної організації вільних особистостей, що складається з громадських рухів, об'єднань, громадських організацій і політичних партій, які втілюють громадську думку в певні соціальні інститути. Основою громадянського суспільства виступає солідарність людей, що об'єднуються для вирішення життєво важливих проблем, а також для відстоювання й захисту прав та інтересів громадян. Громадянське суспільство має свої інститути. До них належать такі: громадські організації та громадські рухи, незалежні засоби масової інформації, громадська думка, вибори та референдум і, найголовніше, вільні й незалежні громадяни. За умов розвинутого громадянського суспільства громадські об'єднання самостійно вирішують важливі питання на рівні місцевого самоврядування.

Також громадянське суспільство врегульовує конфлікти та протести, тим самим оберігає демократію від потрясінь. Воно створює ґрунт для формування й накопичення соціального капіталу, сприяє взаємодії, примножує рівень солідарності в суспільстві, робить людей здатними до кооперації та спільних дій. Громадянське суспільство є автономною одиницею, у справі якої держава втручається лише в разі порушення закону його учасниками. Таке суспільство є дорадчою одиницею в державі і відстоює приватні та суспільні інтереси громадян.

Ідеї для дослідження

Уважно прочитайте вислів американського промисловця Генрі Форда: «Зібратися разом — це початок, триматися разом — це процес, працювати разом — це успіх». Проведіть паралелі з громадянським суспільством: як саме цей вислів його стосується?

Важливим каналом залучення громадян до участі у житті суспільства є громадські організації. Вони — не лише «хребет» громадянського суспільства, а й вагомий чинник демократизації суспільних відносин.

Яскрава особистість

Ілько КУЧЕРІВ (1955–2010) — видатний активіст українського громадянського руху. Поставив усі свої зусилля для забезпечення того, що Україна стане демократичною європейською країною. Кучерів брав участь у дисидентському русі, був членом організаційного комітету Народного руху України. У 1992 р. він заснував «Демократичні ініціативи», самостійний центр соціологічних досліджень. DIF була першою організацією, що оприлюднила результати соціологічних досліджень для широкої публіки. DIF був засновником незалежного Національного екзит в Україну. Перше опитування було проведено в 1998 році і DIF продовжує проводити подібні опитування протягом всіх виборів, які й донині вважаються авторитетними. Фонд відомий як аналітична і просвітня організація, достовірне джерело інформації, спеціалізується на аналізі громадської думки, соціальних і політичних тенденцій тощо.

Ілько Кучерів любив повторювати: *«Умови для розвитку демократичних процесів повинна створити влада. Функцію ж вартових демократії має виконувати громадянське суспільство»*.

- Чи готові Ви стати вартовим демократії в нашій країні? Як Ви це можете зробити?

Таким чином, громадянське суспільство створюють лише вільні й рівні люди та громадські об'єднання, діяльність яких спрямована на громадські справи, а також вільна преса як засіб комунікації та самовираження.

Відомі випадки, коли інститути громадянського суспільства перетворювалися на органи державної влади. Так відбулося, наприклад, з парламентом, який з інституту громадянського суспільства перетворився на орган державної влади. Політичні партії також виникли як елементи громадянського суспільства. Та коли унаслідок виборів партії потрапляють до парламенту, вони виконують функції ухвалення державних рішень, тобто політичні партії залишаються своєрідним містком між громадянським суспільством і державою. Важливою умовою існування громадянського суспільства є наявність громадянської культури, тобто культури участі та підтримки, довіри й толерантності, здатності до компромісів.

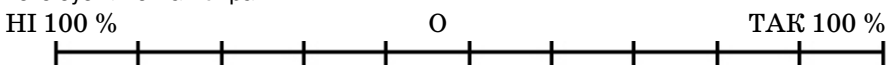
Для повноцінного виконання своїх функцій громадянське суспільство має мати такі найголовніші умови:

- наявність засобів і центрів комунікації (мас-медіа, місць публічних зібрань), наслідком чого є формування сфери громадського життя й громадської думки;
- громадське життя вільних і рівних особистостей, чиї права захищені конституцією та законами;
- незалежні від держави добровільні об'єднання, асоціації, спілки та політичні партії;
- діяльність, зорієнтована на громадські інтереси та публічну політику, наслідками якої є співпраця та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри.

Ідеї для дослідження

Намалюйте на дошці соціологічну шкалу та визначте ступінь сформованості громадянського суспільства в Україні.

На стікері напишіть власне ім'я і прикріпіть його на графік біля позначки, яка, на вашу думку, є найбільш правильною й відображає реальний стан розвитку громадянського суспільства в Україні.

Певні паростки громадянського суспільства можуть виникати навіть у тоталітарних державах, але по-справжньому воно може розквітнути лише за умов демократії.

Історія громадянського суспільства в Україні сягає минулого століття. Особливо активного розвитку воно набуло в Західній Україні, де ще до 1939 р. діяли такі національні товариства, як «Дністер», «Народна торгівля», «Сільський господар», «Просвіта», «Рідна школа» тощо. Розвивався жіночий рух. На території Східної України громадські рухи та організації створювалися під суворим контролем правлячої комуністичної партії. Після приєднання Західної України до СРСР зникла приватна власність, було зруйновано культурні та економічні зв'язки, характерні для громадянського суспільства. В умовах відсутності правового захисту особи нехтування правами людини призвело до цілковитої підпорядкованості людини тоталітарній державі. Справжнє відродження громадянського суспільства розпочалося в часи перебудови та лібералізації політичного режиму.

Прикладом громадянської активності, небайдужості до проблем і перспектив українського суспільства в роки комуністичного режиму можна вважати появу відверто опозиційного дисидентського руху із власним медійним засобом («самвидавом»). В Україні визначну роль у пробудженні громадянської свідомості відіграли газета «Літературна Україна» та її видавець — Спілка письменників України, але процес розкріпачення преси та реформування суспільних відносин загалом відбувався повільно. Величезне значення для розвитку громадянського суспільства в Україні відіграли ухвалення Конституції України та створення Конституційного Суду в 1996 р. У Конституції по-новому були врегульовані питання діяльності партій і громадських організацій. На її основі ухвалено Закон «Про громадські об'єднання» та низку законів про пресу й інші мас-медіа.

Завдяки приватній власності та новому законодавству стало можливим розвивати незалежні форми спілкування й співпраці громадян. З ініціативи громадян почали створювати громадські організації та фонди, відкривати освітні установи, приватні засоби масової інформації, тобто творити інститути громадянського суспільства, що виникають і функціонують незалежно від держави.

Функціонування громадянського суспільства залежить від рівня активності громадян, від перетворення їх на економічно й політично вільних особистостей.

Формування громадянського суспільства тісно пов'язане зі становленням людини як активного члена громадянського суспільства з власними потребами, інтересами, цінностями та можливістю їх реалізації.

Бюро корисної інформації

У багатьох країнах світу самоорганізація громадян дозволяє здійснювати багато суспільно важливих проектів, надавати послуги особам з особливими потребами, захищати довкілля, вирішувати різноманітні проблеми. Одним із прикладів такої самоорганізації, що існує в багатьох країнах, є «сусідська варта» («neighbourhood watch»). За свідченням Білла Гілліса, який мешкає в одному з районів міста Единбурга у Великій Британії, «сусідська варта» значно покращила життя його громаді. Через високий рівень пограбувань і нападів мешканці його району боялися виходити на вулицю в пізню годину, тому люди почувалися безсилими щось змінити. Одного разу Білл почув про «сусідську варту» і спробував запровадити цю ініціативу на своїй вулиці. До нього приєдналося десятки зо три сусідів, які почали чергувати на вулиці й відразу повідомляти поліцію про порушення громадського порядку. «Щойно ми розпочали цей процес, люди відчували себе впевненіше. Вони зрозуміли, що до них прислухаються, і що поліція готова їм допомогти». І хоча всі проблеми ще й досі не вирішено, рівень пограбувань у районі значно зменшився, зникли графіті на стінах. А несподіваним результатом цієї діяльності стало те, що люди почали спілкуватися й товаришувати одне з одним. Дехто почав відвідувати літніх сусідів, аби допомогти їм по господарству, здійснювати покупки.

За матеріалами сайту www.communitygroup.co.uk

- Чи знаєте ви подібні приклади самоорганізації в Україні? Назвіть їх та обговоріть, чому вони важливі.

Розвиток громадянського суспільства залежить від держави, воно може функціонувати повною мірою лише за умов розвинутої демократії та наявності правової держави, у якій діють закон і порядок. **Правова держава — форма організації та діяльності політичної влади, яка діє на принципах верховенства права, на основі визначених правових норм.** Така держава не втручається у сферу громадянського суспільства.

Отже, громадянське суспільство та правова держава тісно взаємопов'язані між собою. Розвинене громадянське суспільство можливе лише у правовій державі, а правова держава можлива лише за наявності громадянського суспільства.

Рефлексія до засвоєного

Тема 3.

Громада

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

реалізація прав
громади

громада та її
проблеми

інтереси
громади

громадське
врядування

вплив громадян

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Прочитайте прислів'я про громаду:

- Громада — це рада, що рішила, так і буде.
    - Як громада, так і баба.
  - Як громада забажає, того й пан не поламає.
    - Яка сільрада, така й громада.
  - З громади по латці — голому світка.
- Обговоріть, які висновки можна зробити стосовно значення громади в житті людини із цих народних прислів'їв.

§ 24 ПОНЯТТЯ ГРОМАДИ. РОЛЬ ГРОМАДИ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ, СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ

Люди об'єднуються у громади, ідентифікуючи себе зі своєю «малою батьківщиною», територіальною громадою. **Громада — це об'єднання людей, які проживають в одній географічній місцевості, мають спільні інтереси та завдання. Громада скріплена взаємозв'язками й має власну структуру, що забезпечує її стабільність, стійкість і розвиток.** Громаду характеризують також соціальні дії, соціальні відносини, соціальні цінності та норми.

Питання для обміркування

Чи вважаєте ви себе членом певної громади? Відповідь аргументуйте.

Територіальна громада є добровільним об'єднанням, до якого належать усі мешканці, незалежно від віку чи інших ознак. Членом територіальної громади людина стає за народженням у відповідному населеному пункті або в разі прибуття до нього на проживання. При цьому не може бути жодних обмежень за ознаками громадянства, національності, соціального стану тощо. Водночас брати участь у вирішенні справ громади в повному обсязі можуть лише громадяни України, які досягли 18 років. Саме вони набувають права обирати представницькі органи місцевого самоврядування (відповідні ради) і сільського, селищного або міського голову, мають право голосу на місцевих референдумах і на зборах громадян за місцем проживання. Місцеве самоврядування є одним з головних елементів розвитку демократії. Воно має форму реалізації публічної влади, відмінну від державної, і втілює місцеві інтереси територіальних громад.

Місцеве самоврядування відрізняється від інших форм здійснення публічної влади своїми інститутами, формами діяльності, повноваженнями, правовим захистом і відповідальністю. Найважливіше джерело права про місцеве самоврядування для країн Європи — Європейська хартія місцевого самоврядування, ухвалена Радою Європи в 1985 р. Цей міжнародний документ запроваджує міжнародні стандарти для регулювання та гарантування прав органів місцевої влади, утворює єдині принципи місцевого самоврядування. Вступивши до Ради Європи в листопаді 1995 р., Україна визнала положення Хартії як міжнародно-правовий стандарт розвитку місцевого самоврядування на своїй території.

Характерні риси місцевого самоврядування такі:

- місцеве самоврядування діє в порядку і межах, встановлених законодавством України;
- для здійснення своїх завдань самоврядні органи мають самостійні джерела фінансування;
- самоврядні органи формуються на виборній основі;
- акти, ухвалені місцевим самоврядуванням, обов'язкові для виконання всіма установами, підприємствами, організаціями та громадянами, розташованими на його території;
- населення має право брати участь у здійсненні місцевого самоврядування в будь-яких формах, що не суперечать Конституції та законодавству України.

Місцеве самоврядування має свою фінансово-економічну основу, його функціонування носить соціально-економічний характер.

Місцеве самоврядування є одним із ключових компонентів взаємовідносин між громадянином, суспільством та державою.

Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на принципах: народовладдя; законності; гласності; колегіальності; поєднання місцевих і державних інтересів; виборності; правової; організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах визначених повноважень; підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб; державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування; судового захисту прав місцевого самоврядування.

Перевагами місцевого самоврядування є знання першочергових проблем, що потребують вирішення, розпорядження спільним бюджетом.

Завдяки громаді людина входить у життя суспільства й виконує в ньому певні соціальні ролі та функції, забезпечує реалізацію своїх інтересів. Людина може належати до декількох громад. У громаді людина формує систему цінностей і ставлень до питань соціального життя, вчиться їх вирішувати разом з іншими членами громади. Саме у громаді людина формує громадську ідентичність і почуття відповідальності за спільну справу. Громада розв'язує конкретні проблеми, такі як транспортні, екологічні, проблеми дозвілля, освіти тощо. Вона забезпечує здійснення демократії на місцевому рівні. Лише коли людина може організувати співжиття у своєму будинку, на своїй вулиці, у своєму районі, селі чи місті на принципах рівності, свободи, участі, відповідальності та інших, може йти мова про демократизацію всього суспільства.

Яскрава особистість

Алексіс де ТОКВІЛЬ (1805–1859) — французький державний діяч, історик і політолог XIX ст. Один з перших учених, хто привернув увагу до проблем місцевого самоврядування. У своєму творі «Демократія в Америці» він наголошував: «Саме у громаді полягає сила свободи народу. Громадські інститути для встановлення незалежності відіграють ту саму роль, що й початкові школи для науки: вони відкривають народові шлях до свободи й участі його в користуванні цією свободою, у насолодженні її мирним характером. Без громадських інститутів нація може сформувати вільний простір, однак справжнього духу свободи вона так і не набуде».

- Обговоріть, як ви розумієте ці слова. Яку основну ідею висловив автор?

Громада з її органами самоврядування, діяльністю громадських організацій сприяє поширенню демократичних практик, необхідних для прискорення сталого людського розвитку, посилення громадянського суспільства. Активна діяльність громад сприяє відкритості роботи органів влади, підвищенню прозорості й відповідальності на всіх рівнях урядування та залученню громадян до процесів розробки політики та прийняття рішень.

§ 25 ЗАХИСТ ГРОМАДОЮ СВОЇХ ПРАВ. ГРОМАДСЬКЕ ВРЯДУВАННЯ

Територіальна громада самостійно та незалежно вирішує питання місцевого значення. Вона має право вирішувати питання, віднесені до її компетенції, через громадські слухання, місцеві референдуми, загальні збори, місцеві ініціативи тощо. У рамках громади за ініціативою жителів мають право створюватися будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення, які наділяються частиною власної компетенції, фінансів, майна. До повноважень громади входить вирішення таких проблем: прокладання доріг, водопроводів, будівництво мостів, вирубка дерев, створення зеленої зони, збереження навколишнього середовища, облаштування та покращення роботи шкіл, закладів охорони здоров'я, організація зон відпочинку, дитячих і спортивних майданчиків, допомога людям похилого віку, організація дозвілля, спортивних і культурних заходів тощо.

Виконавчими органами громади є сільські, селищні та міські ради, які мають виконавчий комітет, відділи, управління. Виконавчі органи очолюються головою, який є головною посадовою особою.

У межах громади активну участь заохочують і підтримують Центри місцевої активності. Вони оперативно вивчають і потреби та інтереси громади; інформують населення та діляться історіями успіху громади;

сприяють розвитку освіти, культури спілкування та створенню неформальних об'єднань і громадських організацій;

підвищують авторитет людей, які беруть активну участь у вирішенні місцевих проблем.

Реалізація й захист громадою своїх прав і законних інтересів та участь у місцевому самоврядуванні закріплені в статті 40 Конституції України. Громадяни мають право направляти індивідуальні та колективні письмові звернення або особисто звертатися до **органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів**, які зобов'язані розглянути звернення й дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Звернення є самостійною формою здійснення громадянами права на участь у місцевому самоврядуванні.

Громадська участь — це безперервний двонапрямний процес взаємодії між громадянами та органами місцевого самоврядування, що відповідають за прийняття рішення та включають заходи, які сприяють участі громадян у прийнятті рішень. Громадяни мають право брати участь у визначенні пріоритетних завдань і напрямів роботи органів місцевого самоврядування, у розробці проєктів їх рішень, у контролі за їх діяльністю.

Прозорий процес прийняття рішень при залученні всіх членів громади називається врядуванням. Ефективне врядування полягає у відкритості та прозорості прийняття рішень органами державної влади та місцевого самоврядування, підзвітності громадянам, оскільки вони є джерелом влади, та широкому залученні громадян до прийняття рішень.

Ідеї для дослідження

Розгляньте такі елементи прогресивного місцевого врядування, які визначені Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (<http://academy.gov.ua/ej/ej1/txts/Beyko.htm>).

Ці елементи включають:

- участь: усі чоловіки та жінки повинні мати право голосу при прийнятті рішень безпосередньо або через легітимно представлені посередницькі структури, що представляють їхні інтереси. Місцева демократія та децентралізація є необхідною умовою для участі;
  - стратегічне бачення: лідери та громадськість повинні виробляти широкі й довгострокові перспективи щодо *доброго врядування*, людського розвитку та розвитку їхнього міста;
  - верховенство права: правові рамки мають бути чіткими, безособовими та забезпечені владними повноваженнями, особливо ті, що стосуються прав людини;
  - прозорість: процес, у якому інституції та інформація мають бути загальнодоступними для тих, кого вони стосуються. Також має бути надано достатньо інформації для розуміння та можливості моніторингу;
  - відповідальність: інституції та процеси намагаються служити всім зацікавленим сторонам;
  - орієнтація на консенсус: різні інтереси узгоджуються з метою досягнення широкого консенсусу, поєднуючи найкраще в інтересі кожної групи, у політиці та процедурі;
  - забезпечення безособовості: всі чоловіки та жінки мають можливості до покращання та забезпечення власного існування;
  - ефективність і результативність: процес, у якому інституції продукують результати, що відповідають потребам при найкращому використанні ресурсів;
  - підзвітність: керівники в уряді, приватний сектор та організації громадянського суспільства підзвітні громадськості так само, як інституціонально зацікавленим сторонам процесу.
- Складіть «хмару» слів, що характеризують поняття *врядування*. На вашу думку, чому місцеве врядування є важливим, яку роль воно відіграє для утвердження демократії?

Врядування треба відмежовувати від управління, воно є ширшою за уряд категорією. Врядування займається політикою участі у прийнятті рішень та прозорості процесу їх прийняття, а місцеве управління займається впровадженням і реалізацією вже прийнятих рішень.

Останнім часом в українському суспільстві значного поширення набуває електронне врядування та електронна демократія. Зокрема, широкого застосування набула система публічних закупівель і проведення тендерів, використання відкритих даних, що стосуються різних сфер суспільного життя та прийняття рішень, відкриття електронних сервісів, подання електронних петицій, прозорі бюджети участі із залученням громадськості.

Говорячи про електронне врядування, ми усвідомлюємо, що це новий крок у розвитку демократії, зокрема її сучасного прояву — електронної демократії, яка забезпечує можливість кожного брати участь у формуванні та реалізації державної політики, впливати на прийняття рішень органами влади, використовуючи при цьому інформаційні технології для ефективної комунікації «Громадянин — держава». Для громадян важливо усвідомлювати, що запит до влади через Інтернет чи ініціювання е-петиції, голосування за фінансування проектів і є інструментами електронної демократії на різних рівнях від державного до місцевого.

Тема 4.

Громадянська участь у житті суспільства

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

демократичний
громадянин

демократизація
суспільства

культура
громадянськості

активна громадянська
позиція

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Проаналізуйте дані національного опитування громадської думки щодо громадянського залучення, проведеного в серпні–вересні 2017 року організацією «Пакт» (Pact).

Відповідь на запитання:

**Чи берете ви участь у житті вашої громади
(будинку, вулиці, району)?**

- ✓ Так, я регулярно беру участь у зборах громади та інших громадських заходах — 8 %.
- ✓ Я рідко беру участь у зборах громади та інших активностях — 17 %.
- ✓ Я не беру участі, бо не маю часу — 30 %.
- ✓ Я не беру участі, бо мені це не цікаво — 43 %.
- ✓ Важко сказати — 2 %.

Обговоріть, як, на вашу думку, українці демонструють громадську активність і як залучені до життя своєї громади.

Про що свідчать наведені дані, яка причина такого результату?

§ 26 РОЛЬ ГРОМАДЯНИНА В ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА. КУЛЬТУРА ГРОМАДЯНСЬКОСТІ

Участь у житті суспільства — це, насамперед, соціальна діяльність, яка забезпечує життєздатність суспільства, сприяє розвитку його потенціалу. Перший досвід особистість отримує в сім'ї. Ваня виконує елементарні доручення, здобуває навички співпраці та допомоги іншим. У школі особистість дістає перші навички участі у шкільному самоврядуванні. Учень чи учениця виступає в ролі лідера класу, відстоює інтереси класу та школи, виносить практичні пропозиції. В межах школи і в позаурочний час також здобуваються навички волонтерської діяльності. Беручи участь у дитячих громадських організаціях, особистість переймається колективними проблемами, спільними інтересами, що об'єднують дітей, учиться вирішувати колективні справи, отримує перші уроки здорової конкуренції та солідарності. Участь у дорослому житті — це різностороння діяльність громадянина, яка доповнює життєдіяльність суспільства в цілому. Один громадянин може бути залученим до участі в кількох громадських об'єднаннях чи організаціях, бути активним членом політичної партії, бути кваліфікованим працівником тощо.

До традиційних форм громадської участі належать:

- регулярна участь у виборах;
- активна участь у діяльності громадських організацій, що опікуються проблемами спільноти;
- активна діяльність у розв'язанні соціально значущих проблем;
- контакти з представниками місцевих органів влади щодо конкретної проблеми;
- меценатство та грошова підтримка громадських і благодійних організацій.

Активна участь переростає у громадське залучення, громадянську активність і громадянську позицію. **Активна громадянська позиція** — усвідомлено обрана людиною життєва позиція, що базується на громадянських цінностях та спрямована на ідеали демократичного суспільства.

Це готовність людини свідомо брати участь у суспільно-політичному житті, виконувати громадянські обов'язки, нести громадянську відповідальність, розуміти свої права та можливості й користуватися ними, проявляти патріотичну відданість Батьківщині, готовність до її захисту та активної діяльності в її політичних процесах.

Ставлення людини до влади, критичні вимоги до неї, сприйняття влади не як предмету боротьби й завоювання, а як об'єкту впливу з приводу захисту інтересів і прав громадян, є культурою громадянськості. Культура громадянськості виражається в розумінні влаштування держави та існуючої політичної системи, а також процедур політичного процесу.

У демократичному суспільстві громадянин має можливість доносити до влади свої вимоги. Цей процес може здійснюватися в багатьох формах — від елементарного індивідуального звернення до місцевого чиновника до колективних дій у процесі вирішення загальнодержавних питань. Так, наприклад, претензії, що висловлюються певному представникові комунальних служб або установі щодо якості освітлення чи чистоти окремої вулиці, можуть перерости в політичну акцію недовіри місцевій владі.

Прокоментуйте філософські думки

Існування демократії без істинних демократів є неможливим. Тільки громадянське суспільство, в якому активні громадяни вільно беруть участь у суспільному житті, проявляючи при цьому альтруїзм і солідарність з іншими, може зберігати життєдіяльну демократію.

Вацлав Гавел, президент Чехії

- Що мав на увазі автор? Чи погоджуєтеся ви з його думкою? Відповідь аргументуйте.

У переломні та кризові періоди життя суспільства особливого поширення набувають різноманітні акції протесту. Мітинги, демонстрації, страйки, бойкоти, акції громадянської непокори у країнах радянського табору наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років викликали повалення авторитарних режимів та поклали початок переходу до демократії. Яскравим і потужним виявом протестної поведінки стали «Помаранчева революція» 2004 р. в Україні та Революція гідності 2013/2014 р., що спричинила зміну політичної влади в країні.

Участь не вимірюється лише незадоволенням і протестами щодо влади. Одним з напрямів участі в житті суспільства є меценатство та грошова підтримка громадських і благодійних організацій. Меценати — це заможні покровителі науки й мистецтва та їх представників. Метою меценатства є підтримка розвитку освіти, науки, культури, зокрема фінансування важливих наукових досліджень, освітніх проектів і сприяння задоволенню потреб навчальних закладів, бібліотек у підручниках та іншій літературі.

Питання для обміркування

Пригадайте з курсу історії відомих меценатів. Дайте оцінку такого роду участі.

Меценатство можна визначити як один із потужних важелів підтримки розвитку демократичного суспільства в Україні. Яскравий приклад — утворення 12 жовтня 1995 року в місті Києві Ліги українських меценатів, ініціатором і першим президентом якої став відомий громадський діяч, бізнесмен і благодійник з Канади Петро Яцик. Ліга об'єднала бізнесменів з України, США й Канади у своєрідний благодійний клуб ділових людей. Ліга українських меценатів заснувала кілька премій. Так, премією ім. Василя Симиренка відзначають політиків, громадських діячів і діячів науки, культури та літератури за видатний внесок у державне будівництво України, за сприяння піднесенню авторитету України у світі. Премія ім. Євгена Чикаленка за особливий внесок у справу національного відродження присуджується меценатам, що не є членами Ліги, які щедрими жертвами сприяли утвердженню благодійності в Україні.

В Україні діють також різноманітні благодійні фонди й організації, що опікуються такими важливими для життя нашого суспільства галузями, як охорона здоров'я, економічний розвиток тощо. Зокрема Фонд Богдана Гаврилишина підтримує активну, професійну, патріотичну молодь, яка турбується про суспільне благо й активна у громадському й політичному житті суспільства, уміє співпрацювати з іншими, формує критичну масу людей, здатних трансформувати Україну в майбутньому.

Та не лише заможні громадяни можуть сприяти розвитку суспільства, допомагати вирішенню його проблем. Важливим способом участі громадян у суспільно-життєвому житті є *волонтерство*. Волонтер — це той, хто бере участь у суспільних справах за власним бажанням та на безоплатній основі; доброволець. Волонтерська діяльність ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, безкорисливості та неприбутковості. На державу покладається обов'язок підтримувати громадську ініціативу щодо провадження волонтерської діяльності, гарантувати та захищати передбачені Конституцією України та законами права, свободи й законні інтереси волонтерів, волонтерських організацій та отримувачів волонтерської допомоги.

Завдяки участі в житті суспільства особистість свідомо долучається до суспільно-політичних процесів, відбувається її входження в систему суспільних відносин, вона засвоює певні цінності, набуває досвіду, формує власні вподобання та переконання.

Ідеї для дослідження

Уважно прочитайте інформацію.

Кожен десятий українець у 2015 р. займався волонтерською діяльністю. Протягом 2015 р. волонтерською діяльністю займалися 13 % українців, свідчить опитування фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова. Майже такий самий показник (10 %) був зафіксований в опитуванні 2012 року. Найбільшу активність щодо волонтерської діяльності показали жителі Західного регіону (14 %), Центру (13,5 %) та Донбасу (19 %), найменше — жителі Півдня (8 %) та Сходу (8 %). У той же час щодня волонтерською діяльністю займаються 4,9 % опитаних. При цьому кілька разів на тиждень — 22,6 % респондентів, кілька разів за місяць — 35,4 % респондентів, кілька разів у квартал — 16,7 % респондентів, кілька разів на рік — 20,3% респондентів. Також помітна залежність рівня волонтерської активності від віку опитаних: молодь витрачає на подібну діяльність більше часу.

Джерело: http://dt.ua/UKRAINE/kozhen-desyatiy-ukrayinec-u-2015-roci-pracyuvav-volonterom-193489_.html

- Про що говорить наведена статистика? Що спонукало українців до активної волонтерської діяльності? Чи є ви або хтось із вашого оточення волонтером, яка мета та напрям цієї діяльності?

Міжнародний день волонтера відзначають 5 грудня, що підкреслює важливість волонтерства. Волонтерський рух свідчить про зрілість, відповідальність і самоорганізацію суспільства, є фундаментом, який об'єднує та сприяє зміцненню громадянського суспільства.

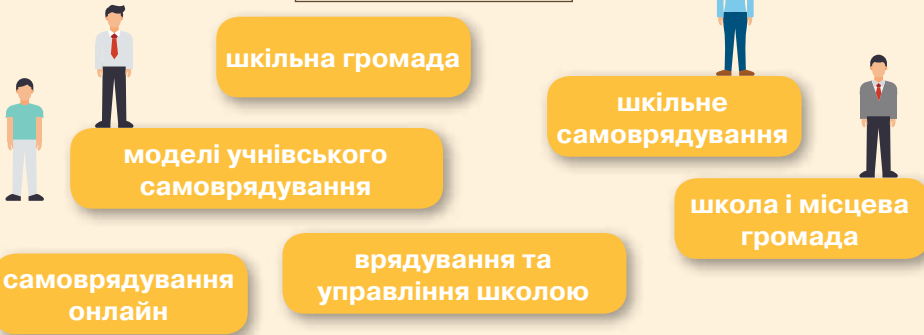

Тема 5. Школа — простір демократії

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Уважно розгляньте плакати на тему «Живемо і зростаємо в демократії» з посібників Ради Європи (автори Рольф Голлоб, Петер Крапф та Вільтруд Вайдінгер).

Що зображено на цих плакатах? Як можна схарактеризувати школу та якою є її роль? Якими є відносини у школі, на яких принципах вони базуються? Якою є роль учителя, учнів? Що є схожого у вашому шкільному житті з тим, що зображено на плакатах? Відповідь аргументуйте.

§ 27 ШКІЛЬНА ГРОМАДА. ШКІЛЬНЕ САМОВРЯДУВАННЯ

У школі ми набуваємо досвіду взаємодії, вирішення різних питань, прийняття рішень і відповідальності за них, а також активної участі у громадській діяльності.

Шкільна громада включає об'єднання педагогів, учнів та батьків, а також представників громади. Характерною рисою такого об'єднання є взаємодія всіх учасників заради досягнення спільної мети. Така взаємодія дає змогу створити в школі безпечну довірливу атмосферу, що покращує поведінку та результати навчання, створює сприятливі умови для вирішення проблем, які виникають, розвитку й самореалізації особистості.

У школі ми розвиваємо вміння спілкуватися, приймати рішення, критично мислити. Тут формується наш світогляд, моральні принципи та норми поведінки, ставлення й ціннісні орієнтації. У процесі шкільного життя ми навчаємося презентувати себе, відстоювати власну позицію, переконувати тощо. Школа загалом є моделлю тих відносин і процесів, які відбуваються в суспільстві.

Необхідною умовою позитивного досвіду соціалізації в школі є сприятлива атмосфера взаємодії між учнями та вчителями, адміністрацією, батьками, громадою в організації шкільного життя. Вона передбачає, що всі учасники шкільного життя поважають одне одного, а всі важливі рішення обговорюються і приймаються всіма сторонами, яких ці рішення стосуються.

Взаємодія всіх учасників у організації шкільного життя передбачає щоденну практику колегіального прийняття рішень, участі в органах самоврядування, розробки правил і процедур шкільного життя, що базуються на принципах поваги, рівності та недискримінації.

Учасники є рівноправними партнерами і їх голос є рівноправним у прийнятті рішень, які стосуються життєдіяльності школи. Вони можуть спільно розробляти правила, що стосуються навчання, виховання, управління школою, брати участь в обговоренні й вирішенні побутових питань, матеріально-технічного забезпечення, питання харчування, дозвілля, напрямів співпраці з громадою.

Шкільна громада буде успішною тоді, коли у школі не будуть боятися говорити про труднощі, а разом знаходити шляхи їх вирішення, тоді, коли будуть діяти принципи поваги до прав людини, діалогу. Для ефективного налагодження шкільного життя й залучення всіх учасників варто практикувати прозору й добре налагоджену комунікацію, обговорювати спільне бачення та планування розвитку школи.

Питання для обміркування

На вашу думку, що потрібно зробити учням, учителям, батькам для залучення всіх учасників навчально-виховного процесу до участі у шкільному житті?

Ефективну участь усіх учасників у житті шкільної громади забезпечує **демократичне врядування** та управління школою. Термін врядування (governance) дуже близький до терміну управління (management), хоча в них і є тісний зв'язок, але їх потрібно розрізняти. «Врядування» використовується для того, щоб підкреслити відкритість шкіл і систем освіти, а термін «управління» — переважно для того, щоб підкреслити технічні й інструментальні ас-

пекти врядування. Коли мова йде про врядування, то воно передбачає ведення переговорів, переконання, торгування, тиск тощо, оскільки немає повного контролю тих, на кого направлено керування. Коли ми говоримо про управління, то здебільшого це надання конкретних інструкцій та наказів на підставі сильної й законної влади. Для школи кращою формою є врядування, що робить її відкритою установою.

Врядування забезпечує дисципліну учнів, яку вони підтримують свідомо, оскільки у процесі прийняття рішень вони самі виробили правила і взяли відповідальність за їх дотримання. Також знижується рівень конфліктів, школа стає більш конкурентноздатною, забезпечується реальна демократична участь, що зміцнює демократію. Процедури врядування, що забезпечують участь усіх учасників у прийнятті рішень, можливість ініціювати прийняття рішення, змінити чи скасувати раніше прийняті рішення, прописані у шкільних документах. Зокрема, вони відображені у Статуті школи — збірнику правил, що визначають основні засади устрою та діяльності школи.

Питання для обміркування

Чи читали ви Статут своєї школи? Якщо так, то які основні положення він містить? А якщо ні, то поясніть чому.

Шкільне самоврядування є прототипом самоврядування суспільства. Шкільний колектив, який складається з учнів, учителів й адміністрації, об'єднує низка спільних інтересів, вирішення яких потребує активності кожного та тісної співпраці. Задля реалізації власних прагнень ви об'єднуєтеся та створюєте органи самоврядування, що передбачено Законом України «Про освіту». Кожен шкільний колектив має власні традиції та звичаї, на основі яких і формуються засади шкільного й учнівського самоврядування. Тому немає конкретно визначених правил і структури шкільного самоврядування. Існують різні його моделі, але в кожному випадку воно створюється з певною метою, вирішує певні завдання, має свого голову, раду та дорадчі органи, свій статут і документи, якими регулюється.

Самоврядування може бути учнівське, учительське, батьківське. До органів педагогічного самоврядування належать педагогічна рада, методична рада, методичні об'єднання та інші. Батьківське самоврядування виражене у формі батьківського комітету, асоціації батьків, загальних зборів батьків тощо. Діючи незалежно одне від іншого, вони являють собою єдину систему шкільного самоврядування, метою якого є реалізація законних прав та інтересів усіх учасників освітнього процесу в діяльності загальноосвітньої установи.

Питання для обміркування

Обговоріть у парах і запропонуйте кілька питань, які, на вашу думку, можуть розглядати органи вчительського та батьківського самоврядування.

Ідеї для дослідження

Об'єднайтеся в малі групи, кожна група обирає один принцип, обговорює його розуміння, пояснює та представляє іншим його важливість.

Учнівське самоврядування може бути різних моделей, наприклад, у формі загальних зборів, конференції чи ради, що включає в себе по кілька представників від усіх класів. Із числа цих представників під час виборчої кампанії обираються голова чи президент, його заступники, голови комісій, їх заступники. Інші члени органу самоврядування розподіляються по комісіях і працюють, організовуючи роботу в певному напрямі. Для швидкого реагування й вирішення термінових питань можуть створюватися, наприклад, ради лідерів, що включають президента чи голову та кількох голів комісій. Учнівське самоврядування може бути у вигляді республіки (країни, держави) на чолі з президентом або прем'єр-міністром та керівними органами, такими як учнівська конференція або засідання кабінету міністрів чи загальні збори. Іншими формами учнівського самоврядування є парламент, рада, асоціація тощо, які очолює голова чи спікер, а органами керівництва — загальні збори, або учнівська конференція чи сесія парламенту.

Учнівське самоврядування є ефективним за умов глибокої зацікавленості всієї шкільної громади, за наявності реальних прав і можливостей організувати своє життя та діяльність, за створення чіткої структури й розподілу ролей і обов'язків. Важливим аспектом є наявність документів, що визначають діяльність учнівського самоврядування в навчальному закладі (статут, конституція, положення, план роботи тощо). Також не менш важливою умовою ефективного самоврядування є мотивація, довіра та сприйняття й підтримка ініціативи, що має йти від учнів, а не згори.

Сучасним підходом, що сприяє широкому залученню учнів до врядування школою та вирішення питань загальношкільної ваги через використання інформаційно-комунікаційних технологій, є електронне самоврядування онлайн. Цифрові технології є новітнім методом та способом покращення якості й швидкості прийняття рішень.

Переваги застосування учнівського електронного самоврядування: налагодження активної взаємодії між органами самоврядування й усім учнівським колективом за допомогою ПКТ. Електронне самоврядування забезпечує публічність і прозорість дій, сприяє ефективному спілкуванню, публічним дискусіям та обговоренням, формуванню демократичного середовища.

Онлайніві інструменти учнівського самоврядування сприяють залученню всіх учасників і врахуванню голосу кожного.

Цінність учнівського самоврядування полягає в тому, що участь в управлінні справами школи дозволяє підготуватися до життя в демократичному суспільстві, сформувати власну демократичну культуру. Засвоюючи навички самоврядування, вільного вибору й відповідальності, ви розвиваєте в собі бажання брати участь у громадському житті, реалізовувати свої права і свободи, відповідати за власні вчинки, вибирати свій шлях у житті.

У школі важливо отримати навички співпраці не лише в середині колективу, а й із зовнішнім середовищем. Такі можливості створює співпраця і партнерство з громадою. **Партнерство** — це встановлення та розвиток взаємовигідних відносин між школою, вчителями, учнями, членами громади для спільного вирішення загальних проблем. Партнерство є ефективним тоді, коли воно побудоване на засадах взаємовигідності; прозорості; волонтерства; двостороннього спілкування; чесності; поваги; рівності.

Партнерство з громадою дає можливість школі залучити ресурси, одержати підтримку різного роду фахівців, що також сприяє покращенню іміджу школи. У свою чергу громада також отримує вигоди, вона може робити запит на формування якостей випускників, які в подальшому продовжать свою діяльність у громаді. Співпраця з громадою сприяє вихованню активних і відповідальних громадян. Школа для громади також стає майданчиком єднання, перетворюється у свого роду громадський центр, сприяє формуванню громадянської активності та згуртуванню.

Щоб партнерство школи і громади було продуктивним, необхідно з'ясувати, навіщо воно потрібне одній та іншій стороні, чим воно буде корисне для кожної зі сторін. Для цього в першу чергу потрібно вивчити запити школи і громади. Знайти відповідь на питання, що школа може дати громаді й навпаки.

Ідеї для дослідження

Попрацюйте в малих групах.

Намалюйте мапу громади, у якій розташована школа. На мапі потрібно зобразити об'єкти, які є поруч зі школою або ті, що певним чином впливають на шкільне життя. За яким принципом ви обирали, що саме розміщати на мапі? Що впливало на ваш вибір? Чи були суперечності при прийнятті рішень у команді? Які саме? Чим вам може бути корисна ваша мапа?

Оберіть один з об'єктів, розміщених на мапі, і напишіть на стікерах різного кольору: Яку користь для себе школа може отримати від співпраці з конкретним об'єктом на мапі? Що може запропонувати школа конкретному об'єкту?

Співпраця школи і громади є важливою. Громада може сприяти формуванню в учнів громадянських компетентностей шляхом співпраці з різними установами й інституціями, зокрема, через проектну діяльність, співпрацю з громадськими організаціями та місцевим самоврядуванням.

Зокрема, учні можуть активно брати участь у молодіжній раді громади, яка може виступати дорадчим органом і впливати на прийняття рішень та реалізацію ініціатив. Школа для громади може стати освітньо-просвітницьким центром, проводити навчання для громади, надавати свої приміщення, створювати групи за інтересами тощо.

Рефлексія до засвоєного

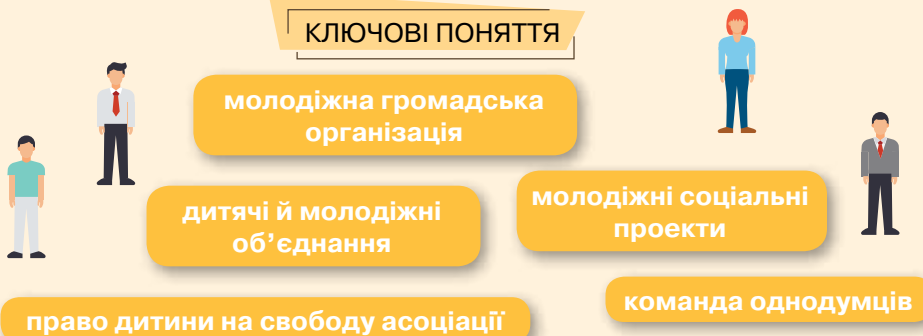

Тема 6.

Дитячі й молодіжні громадські об'єднання

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Обговоріть у парах, чи берете ви участь у житті громади. Як саме? Чи належите ви до дитячих чи молодіжних організацій? Аргументуйте, чому так або ні. Чи хотіли б ви активніше бути залученими до життя громади і чи знаєте, як це можна зробити?

§ 28 СВОБОДА АСОЦІАЦІЙ. ДИТЯЧІ Й МОЛОДІЖНІ ОБ'ЄДНАННЯ ТА РУХИ

Важливим фактором формування рис громадянськості є дитячі та молодіжні організації. Право дитини на свободу асоціацій гарантоване Конвенцією ООН про права дитини. В українському законодавстві відповідно до статті 23 Закону України «Про охорону дитинства» діти мають право на об'єднання в самостійні дитячі та молодіжні громадські організації за умови, що їхня діяльність не суперечить Конституції України та законам України, не порушує громадський порядок і безпеку держави, права і свободи інших осіб, не шкодить моралі й здоров'ю дітей та інших громадян.

Офіційно права дитячих і юнацьких організацій зафіксовані в Законі України «Про молодіжні та дитячі громадські організації». У законі визначаються поняття молодіжна та дитяча громадська організація.

Молодіжні громадські організації — об'єднання громадян віком від 14 до 35 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення та захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів.

Дитячі громадські організації — об'єднання громадян віком від 6 до 18 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, які не суперечать законодавству, та соціальне становлення як повноправних членів суспільства.

Засновниками молодіжних і дитячих громадських організацій можуть бути особи, які досягли 14-річного віку. Членами дитячих громадських організацій можуть бути особи віком від 6–18 років, а молодіжних — 14–35 років. Якщо дитині ще не виповнилося 10 років, то вступити до дитячої громадської організації вона може лише за письмової згоди батьків. Особи старшого віку теж можуть бути членами молодіжних і дитячих громадських організацій за умови, якщо їхня кількість у цій організації не перевищує 10 %.

Мовою документів

Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», редакція 2016 р.

Стаття 3. ...Молодіжні та дитячі громадські організації утворюються і діють на засадах добровільності, рівноправності їх членів, самоврядування, законності та гласності, зокрема:

- молодіжні та дитячі громадські організації зобов'язані доводити до відома громадськості відомості про свою діяльність у формах, що не суперечать законодавству;
- інформація, що міститься у статутах, про склад керівних органів, про джерела матеріальних та інших надходжень, а також пов'язана з діяльністю молодіжних та дитячих громадських організацій, не є конфіденційною або іншою інформацією, яка охороняється законом.
- Проаналізуйте статтю закону, визначте основні принципи утворення й діяльності дитячих та молодіжних громадських організацій.

Членство в певній організації дозволяє відчувати свою корисність, вагомість, учитися бути відповідальними, виконувати свої обов'язки. Найбільшими організаціями зараз є: *Українське дитячо-юнацьке товариство «Січ», Українська скаутська організація «Пласт», Асоціація скаутів України тощо.* Тут молодь в ігровій формі навчається переборювати труднощі, набуває практичного досвіду, загартовується. Перебуваючи в офіційних молодіжних організаціях, юнацтво з користю влаштовує своє дозвілля.

Ідеї для дослідження

Уважно прочитайте витяги з Пластового закону:

- 1. Пластун словний.** Даного слова дотримується,
- 5. Пластун справедливий.** Він признає та віддає кожному все, що тому належить.
- 6. Пластун увічливий.** Допмагає в добрій справі,
- 7. Пластун братерський і доброзичливий.** Не дошкуляє нікому, не кривдить живих істот.
- 9. Пластун корисний.** Займається тим, що приносить чесну та справжню користь
- 10. Пластун слухняний пластовій старшині.**
- 12. Пластун дбає про своє здоров'я.** Шанує та плекає здоров'я, як цінність
- 14. Пластун завжди доброї гадки.** Не розгублюється та не падає в розпач.

- Прокоментуйте, які цінності формує «Пласт», чому вони важливі, чи є вони універсальними. Якби ви мали змогу доповнити цей список, що б ще додали?

Ще одним прикладом дитячих і молодіжних організацій є Українське молодіжне аерокосмічне об'єднання «Сузір'я», діяльність якого пов'язана з різними галузями науки й техніки. Так, її членами можуть стати молоді люди, які цікавляться космонавтикою та аерокосмічною освітою. Цю організацію створено в 1991 р. за ініціативи й підтримки конструкторського бюро «Південне»

та виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод». Головна мета її діяльності — сприяння розвитку творчих здібностей у дітей та молоді, інтересу до дослідження космосу, вивченню історії авіації та космонавтики, набуття практичного досвіду й організаторських здібностей. Організація проводить різноманітні заходи, що широко відомі не лише в Україні, а й за кордоном. Найпопулярнішими з них є всеукраїнські конкурси «Мирний космос» і «Космічні фантазії», Міжнародні змагання з ракетомодельного спорту на кубок ім. М. К. Янгеля, що перетворилися на Міжнародний аерокосмічний фестиваль.

Питання для обміркування

Обговоріть у малих групах та визначте одну ключову проблему у вашій школі чи громаді, яка потребує вирішення й може стати ключовою ідеєю для створення молодіжної громадської організації. Відповідь аргументуйте.

Нині в суспільстві існує багато різних проблем, які зокрема стосуються молоді та потребують вирішення. Для їх подолання важливо не чекати, що хтось вирішить питання, а проявити небайдужість й активність і долучитися самому. На вирішення різного роду проблем спрямовані **соціальні проекти — спільні дії громадян з розв'язання проблем їх власного життя**. Мета молодіжного соціального проекту спрямована на те, щоб допомогти навчитися розв'язувати місцеві проблеми, набути досвіду громадянської дії.

Для реалізації молодіжного соціального проекту потрібно:

- Створення команди однодумців.
- Налагодження комунікації для обміну думками та координації спільної діяльності.
- Визначення проблеми, яка потребує вирішення.
- Дослідження проблеми, збір інформації.
- Визначення оптимальних шляхів розв'язання обраної проблеми, розподіл ролей і закріплення відповідальних.
- Складання покрокового плану діяльності.
- Командна реалізація плану.
- Презентація результатів проекту.
- Підбиття підсумків, оцінка роботи та результатів.

Реалізація молодіжних соціальних проектів та активна діяльність місцевих молодіжних організацій дозволяє посилити громадський контроль за дотриманням прав молоді; підвищити активність молодих громадян у вирішенні соціальних, економічних, професійних, матеріальних та інших проблем тощо. Завдяки активній громадській діяльності місцевих молодіжних організацій, молоді громадяни мають можливість самостійно вирішувати власні проблеми. Об'єднуючись задля задоволення спільних інтересів, молодіжні організації сприяють розвитку громадянського суспільства.

ЗНАЄМО. РОЗУМІЄМО. ДІЄМО

Перевірте себе

1. Дайте визначення поняття «демократія». Назвіть основні цінності демократії.
2. Назвіть форми участі громадян у суспільному житті.
3. Укажіть ознаки громадської організації.
4. Визначте принципи учнівського самоврядування.
5. Перелічіть, що потрібно зробити для того, щоб створити молодіжну громадську організацію.

Поміркуйте

1. Наскільки, на ваш погляд, принцип поділу влади важливий для демократичної держави?
2. Чому вибори є необхідними? Які суспільні загрози несуть у собі порушення виборчого процесу?
3. Які є види участі громадян у суспільному житті, і які з них є найбільш ефективні та чому?
|| Порівняйте громадянське суспільство та правову державу. Який між ними зв'язок?
4. Яку роль у демократичному суспільстві відіграє опозиція?
5. Чому розділяють учнівське, батьківське, вчительське самоврядування? Які цінності кожного з них?

Творчо застосуйте

1. Зробіть електронний фото-дайджест «Розвиток громадянського суспільства в незалежній Україні».
2. Опрацюйте Статут вашої школи. Які основні положення статуту? Визначте, які права у вирішенні шкільних питань ви маєте? Зробіть мінімум три пропозиції, що б ви хотіли змінити у Статуті. Внесіть ці пропозиції на розгляд шкільного врядування.
3. Дослідіть, чи на сайті вашої місцевої ради є портал відкритих даних. Якщо так, то проаналізуйте, яка інформація там розміщується, для чого вона публікується. А якщо ні, то з'ясуйте причини відсутності відкритих даних.
4. Запропонуйте тему, яку б ви обрали для створення електронної петиції.
|| Напишіть текст петиції.
|| Подайте петицію до єдиної системи місцевих петицій.
Якщо у вашій громаді відсутня можливість подати електронну петицію, поінформуйте місцеву владу про єдину систему місцевих петицій (<https://e-dem.in.ua/>) та запропонуйте приєднатися до системи. Підключення є безкоштовним, для цього потрібна тільки згода місцевої ради.
5. Якщо у вашій школі діє учнівське самоврядування онлайн, проаналізуйте його роботу, дайте пропозиції, як його вдосконалити. Якщо не працює, то розробіть план по його створенню та визначте кроки реалізації плану.
6. На уроці ви обирали проблему, навколо якої можна створити молодіжну громадську організацію. Продовжіть роботу: складіть план створення молодіжної громадської організації, розробіть логотип, назву, мету, завдання та кроки її створення.
7. Проведіть дослідження принципів Пласту. Порівняйте їх зі скаутськими.
8. Дізнайтеся, які молодіжні соціальні проекти започатковані у вашому регіоні. У яких з них ви хотіли б взяти участь?
9. Напишіть есе на тему «Моя громадянська позиція».

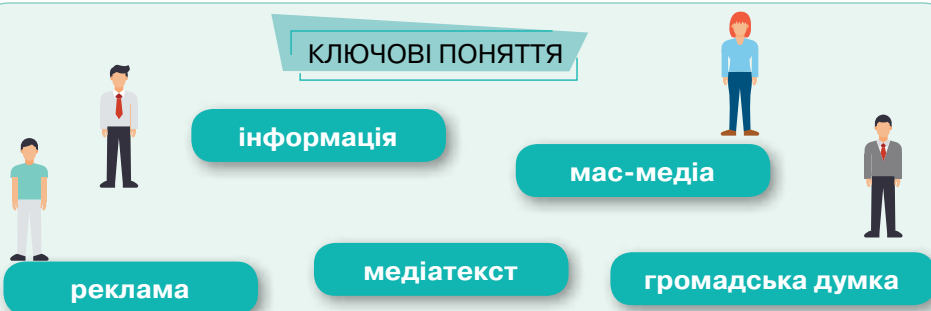

Розділ V. СВІТ ІНФОРМАЦІЇ ТА МАС-МЕДІА

Тема 1.

Комунікація, інформація, медіа

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Проаналізуйте вчорашній день вашого життя. Чи слухали ви радіо, читали газети, дивилися телевизор, чи проводили час у мережі Інтернет? Чи уявляєте життя без означених джерел? Яку інформацію ви в них черпали? Яку роль у суспільстві вони виконують?

§ 29 МАС-МЕДІА (МЕДІА). РОЛЬ ІНФОРМАЦІЇ ТА МЕДІА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Сучасні медіа є частиною нашого навколишнього середовища. Ми всі щоденно користуємося ними пасивно чи активно, з медіаджерел дістаємо інформацію, емоції, спілкування, під впливом медіа формується наш світогляд.

Медіа — це канали й інструменти передачі та збереження інформації або даних.

Мас-медіа (медіа) — засоби одночасної передачі інформації групі людей, тобто канали масової інформації (радіо, телебачення, преса, кіно, фотографія, відео, мультимедійні комп'ютерні системи, Інтернет тощо); технічні засоби створення, запису, копіювання, тиражування, зберігання, поширення, сприйняття інформації та обміну її між автором медіатексту й масовою аудиторією. Мас-медіа в ширшому користуванні означають єдине середовище, яке використовують, щоб передавати будь-які дані в будь-яких цілях.

Ми часто вживаємо термін не мас-медіа, а засоби масової інформації (ЗМІ). Різниця між ними полягає в змісті цих засобів. ЗМІ — це абревіатура від колишнього «засоби масової інформації та пропаганди», які характерні для тоталітарного чи авторитарного режимів, фінансуються бюджетними грошима й забезпечують насадження відповідної ідеології керівної партії чи лідера. Такі засоби не мають зворотного зв'язку між аудиторією та редакціями щодо публікацій та ефірів.

Медіа, від «медіум», посередник, є посередниками між читацькими/глядацькими/слухацькими аудиторіями, для яких працюють, та редакціями й бізнесами, що розміщують у мас-медіа свою рекламу (інформацію) для цих аудиторій, а отже, фінансово підтримують медіа, гарантуючи їм політичну незалежність.

Питання для обміркування

Ще зовсім недавно, до бурхливого розвитку інформаційного суспільства, актуальним був вислів Уїнстона Черчілля: «*хто володіє інформацією, той володіє світом*».

- Прокоментуйте вислів Черчілля. На вашу думку, чи залишається він актуальним нині, коли цифрові та інтерактивні технології комунікації стрімко увірвалися в наше життя й доступом до інформації володіють усі?

Нині важливіше не володіти інформацією, а вміти відбирати корисну для себе інформацію зі щоденного інформаційного потоку, знаходити новий зміст, створювати й моделювати нові меседжі, засвоювати повідомлення, вміти розрізняти маніпуляції та критично мислити. **Інформація — будь-які відомості, створенні людиною для передачі в часі та/чи просторі.** Прийом, обмін та використання інформації становить інформаційний процес. Інформація, яку ми засвоїли й використовуємо, стає знаннями. Процес опрацювання інформації залежить від багатьох факторів.

Інформація з обмеженим доступом — та, що становить державну таємницю, оголошення якої наносить шкоду державі, суспільству або окремій особі. Інформація сприяє взаємодії різних груп людей, тому інформаційна взаємодія виступає найважливішою формою соціальної взаємодії. Можна сказати, що зараз увесь світ залучений в єдину інформаційну систему, яка фактично працює в режимі реального часу. Рівень задоволення потреби в інформації відіграє важливу роль у житті суспільства. Зокрема, дезінформація та інформаційний хаос викликають почуття невпевненості й безсилля.

Прокоментуйте філософські думки

Найбільші гріхи медіа — це ті, що йдуть дорогою брехні, і їх є три: дезінформація, очорнення та знеславлення. А найважчий із них — це дезінформація.

Папа Римський Франциск

Питання для обміркування

Поясніть як ви розумієте цю тезу? Чи погоджуєтеся з наведеною думкою? Чому медіа користуються прийомами брехні?

Проблему споживання інформації можна розв'язати лише через упорядкування інформації, її сортування та спеціалізацію, самостійний добір людиною. Інформація, що виникла разом із суспільством, є соціальною інформацією. Основними характеристиками соціальної інформації є її кількість, цінність, зміст, об'єктивність, адекватність, вірогідність, точність, оперативність, надійність.

Соціальна інформація має важливу якість: вона ніколи не буває нейтральною. Соціальну інформацію, яка передається за допомогою мас-медіа, треба розглядати як процес масової комунікації. Масова комунікація включає в себе зміст, тобто соціальну інформацію, процеси інформаційного обміну, технічні засоби та багато іншого. Точного, загальноприйнятого означення термінів «комунікація» та «інформація» немає і в багатьох працях, зокрема в документах міжнародних організацій, часто ці терміни використовують як синоніми. Основне завдання масової інформації — відображати дійсність. Найхарактерніші ознаки масової комунікації — це майже одночасне доставляння інформації до споживача й велика кількість «відбитків», тобто масовість аудиторії. Ці дві обставини роблять мас-медіа дуже впливовими. Впливовість мас-медіа гостро ставить питання про їхню об'єктивність.

Яскрава особистість

Деніс МАК-КВЕЙЛ (1935–2017) — англійський соціолог, який зробив великий внесок в дослідження масової комунікації, автор «Теорії масової комунікації».

Він наголошує на тому, що взаємозв'язок медіа й суспільства залежить від умов місця і часу, а зі зростанням, урізноманітненням та утвердженням на ринкові медійної індустрії збільшується й економічна значущість медіа. Д. Мак-Квейл підсумовує: «Добре це чи зле, але мас-медіа відіграють меншу чи більшу роль у розв'язанні заледве не всіх справді вагомих суспільних проблем. Усі головні соціальні процеси — розподіл і застосування влади, розв'язання складних питань, процеси інтеграції та зміни — обертаються довкола комунікації. Це особливо стосується громадських засобів комунікації, чи то у формі інформації, поглядів, оповідок, чи просто розваг».

- Прокоментуйте думку Мак-Квейла. Як ви її розумієте? Що мав на увазі автор? Який ваш погляд на роль мас-медіа?

Медіа працюють на споживачів інформації: читачів, глядачів, слухачів, користувачів і рекламодавців, тобто на аудиторію. Деніс Мак-Квейл слово «аудиторія» вживає як збірний термін на позначення у простій послідовній моделі процесу масової комунікації (джерело — канал — повідомлення — користувач, який приймає повідомлення, — ефект).

Аудиторія медіа — стійка сукупність людей, об'єднаних спільними інформаційними потребами. Для формування й утримання своєї аудиторії медіа мають подавати споживачам інформацію, яка для них є важливою та сприяє задоволенню базових потреб. Тобто надана інформація має бути такою, що впливає на їх повсякденне життя, допомагає зробити його безпечним. Інформація, що подається, має бути корисною, допомагати споживачам приймати побутові, фінансові та інші рішення. Також для аудиторії важливо, щоб інформація була цікавою, розважальною, такою, що створює емоції та певний настрій. Що ближчі медіа до потреб людей, то ширшою й більшою є їхня аудиторія. Тому величина аудиторії визначає масштаби впливу та підкреслює значущість того чи іншого медіа.

Ідеї для дослідження

Яким медіа надаєте перевагу ви? Хто ще з ваших рідних, друзів, знайомих є прихильниками цих медіа? Як ви вважаєте, чи велика в них аудиторія? Чому саме їм ви надаєте перевагу? Зробіть медіа-аналіз вашого класу, визначте, яким медіа надає перевагу більшість учнів, яка інформація є найбільш популярною, який вплив мають ці медіа на формування думок і ставлень?

Медіа до своєї аудиторії звертається через медіатекст. **Медіатекст** — текст, переданий каналами засобів масової інформації. Це будь-яка медіапродукція засобів масової комунікації — друкований текст у пресі, фотозображення, повідомлення по радіо, аудіо-візуальні зображення в кіно, на телебаченні або їх фрагменти, реклама, етикетка на пляшці, SMS-повідомлення, веб-сторінка, блог, віртуальні фотоальбоми тощо. Медіатексти бувають різних жанрів. Це і драма, і комедія, і мелодрама, і детектив, і пригоди, і фентезі, і репортаж тощо. Медіатексти можуть бути усними або письмовими. Вони умовно поділяють на інформаційні, комерційні, соціальні, пізнавальні розважальні, мистецькі тощо. Медіатекстам характерна присутність журналіста як творця, з його світосприйняттям і мотивами.

Медіатексту притаманні логічна завершеність висловлювання та прагматичне направлення. Усі медіатексти містять ключове повідомлення, або **меседж**, — це найважливіша ідея, яку має винести з публікації, блогу, інтерв'ю, репортажу, ток-шоу, фільму, літературного або музичного твору, реклами тощо цільова аудиторія, для якої цей меседж створюється. Щоб передати сутність, у медіатексті використовують різні форми медійної мови — це візуальні символи, знаки, аудіовізуальні, стилістичні особливості, зображення, світло, колір, звук, музика тощо.

Ідеї для дослідження

Розгляньте запропонований медійний текст, визначте, який його головний меседж, які цінності він пропагує. Спробуйте, об'єднавшись у пари, запропонувати свій варіант медіатексту на аналогічну тематику.

Джерело: <http://tsybuljanskabigmirnet.blogspot.com/2011/05/motuvator.html>

Медіатексти подають версії реальності, які можуть бути завершеними, продовжуваними, уривчастими, які споживач має завершити самостійно, вони можуть трансливати різні погляди, різне ставлення до подій, різний стиль викладу, можуть застосовувати різні коди. Для аналізу медіатексту треба вміти ставити запитання з приводу його головної думки, хто є адресатом повідомлення, виражати думки з приводу його змісту (точність, доречність, упередженість тощо) і форми. Кожний медіатекст конструює власну «ідеальну аудиторію», промовляє саме до певного типу споживача, орієнтований на конкретні групи споживачів, на задоволення певних потреб, їм притаманних.

Рефлексія до засвоєного

§ 30 РІЗНОВИДИ МЕДІА ТА ЇХ РОЗВИТОК.

ВПЛИВ МАС-МЕДІА НА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Медіатексти передаються через різні численні медіа. Різновиди медіа — це періодичні друковані видання та інші засоби поширення інформації, спрямовані на охоплення необмеженого кола осіб з метою їх оперативного інформування про події та явища у світі, окремій країні, певному регіоні, а також на виконання певних соціальних функцій. Медіа поділяють на **друковані** та **електронні**. Першу групу складають періодичні видання (газети, журнали, бюлетені) та книжки, а другу — аудіовізуальні засоби: радіо, телебачення, Інтернет.

У найдавніші часи, щоб повідомити сусідів про наступ ворогів, запалювали багаття або дзвонили у дзвони. Деякі африканські племена й досі використовують тамтами для повідомлення про подію. Звичайно, таким чином можна лише сповістити про факт події, не розкриваючи її змісту. Методи поширення масової інформації удосконалювались упродовж розвитку людства та технічного прогресу. Інформація спочатку поширювалась усно, а з розвитком писемності — письмово: на папірусі, камені, папері. З виникненням друкарства з'явилися друковані засоби масової інформації. Газети, які дещо нагадували сучасні, виникли після винаходу Йоганном Гутенбергом у 1450 р. друкарського станка, який дозволив швидко копіювати велику кількість примірників та істотно знизити вартість газети.

Бюро корисної інформації

Першим прототипом друкованої газети у світі вважають «Столичний вісник», що виходив у Китаї у VIII ст. й містив інформацію про укази імператора та найважливіші події. Її друкували за допомогою дерев'яних дощочок, на яких вирізали ієрогліфи, а потім вкривали тушшю та робили відбитки. Технологія була доволі незручною, оскільки від частого використання дощочки дуже швидко псувалися.

До числа перших газет сучасного типу відносять «La Gazette», що була опублікована 30 травня 1631 р. у Франції тиражем в 1200 екземплярів. Вона була надзвичайно популярною серед французів. Деякі замітки для «La Gazette» писали особисто король Франції Людовик XIII та знаменитий кардинал Рішельє. У ній вперше опублікували платні рекламні оголошення.

- Поміркуйте та обговоріть, чому газети, як різновид медіа, що пройшли такий довгий історичний шлях, існують і нині. Чи змінилася їх роль і як саме? Назвіть, які газети ви знаєте. Як часто їх читаєте? Відповідь аргументуйте.

Наступний прорив у розвитку мас-медіа відбувся в XIX ст. з винаходом телеграфу, телефону та радіо. На початку XX ст. розпочали регулярно транслювати радіопередачі, швидкість передачі інформації в комунікативному обміні досягла швидкості світла, а головне — інформація, як і радіо як засіб комунікації, стала масовою. Загальна телефонізація, на думку німецького інженера-дослідника Карла Штейнбуха, у 333 рази збільшує пропускну здатність інформації, що в стільки ж разів збільшує інтенсивність комунікації. Підвищення мобільних властивостей телефонних апаратів ще в 5–6 разів збільшило цю можливість.

Новий прорив у збільшенні швидкості передачі інформації до масової аудиторії зробило телебачення, яке увійшло в наше життя з 30-х років минулого століття. Воно у 550 тисяч разів збільшило пропускну здатність інформації порівняно з телеграфом. У Києві перший телецентр був побудований і почав працювати 1951 р. Наступний стрибок у розвитку мас-медіа відбувся з настанням космічної ери та запуском перших супутників зв'язку в 60-х роках XX ст. Справжня революція відбулась із винаходженням Інтернету, комп'ютерних мереж, електронної пошти.

Отже, історія розвитку комунікацій зазнала три комунікаційні революції:

- 1) винахід писемності;
- 2) виготовлення друкарського верстата;
- 3) впровадження електронних мас-медіа.

Інтернет започаткував нову еру в розвитку комунікації, нині Всесвітня інформаційна мережа не має жодних кордонів, що дозволяє донести до широкого загалу будь-яку інформацію.

Питання для обміркування

На вашу думку, яка роль мережі Інтернет у процесі глобалізації та в розвитку демократії?

Медіа впливають на аудиторію, створюючи уявлення про «красиве» життя; формують ідеологічну позицію та споживачькі смаки. Будь-який медійний продукт — це певною мірою реклама способу життя, певних цінностей.

Реклама — спеціальна інформація про осіб чи продукцію, що розповсюджується в будь-якій формі та в будь-який спосіб з метою прямого чи опосередкованого одержання прибутку, або звернення уваги на соціальні проблеми. Залежно від джерела реклама може мати різні форми: усну, письмову, аудіовізуальну, графічну. Реклама існує у вигляді рекламного повідомлення, ролика чи замовного фільму. Реклама є системою заходів цілеспрямованого впливу на споживачів, що формує та регулює рух товару на ринку. Реклама з'являється там, де є обмін товарами, де є конкуренція і де кожний товаровиробник бореться за свого покупця й шукає свою нішу на ринку.

Реклама поділяється за жанрами на: **соціальну** — як вид взаємодії, що має на меті привернути увагу населення до найважливіших суспільних проблем і морально-етичних цінностей; **політичну**, яка має на меті ефективно донести інформацію до виборця про певну політичну силу і спонукати його на прийняття потрібного вибору; **комерційну**, або **споживчу**, головна мета якої — спонукати споживача зробити покупку, тобто перетворити потенційного покупця на реального.

Комерційна реклама є найпоширенішим видом реклами.

Друковані медіа отримують кошти від рекламодавців за розміщення реклами товарів, послуг і можливостей, які пропонують певні організації чи люди. Реклама спрямована привернути увагу потенційного покупця, вплинути на його свідомість і сформувані в нього бажання купити чи скористатися товаром або послугою. Будь-який тип реклами використовує різноманітні психологічні способи, щоб вплинути на споживача. Так чи інакше, реклама намагається об'єднати уявлення про певний продукт із нашими глибинними й найосновнішими потребами. Девіз рекламистів говорить: «Люди не знають, чого хочуть доти, поки їм це не запропонують». Найчастіше психологічні методи впливу суперечать етичним нормам, примушують купувати товар і формують помилкові цінності.

Ідеї для дослідження

Попрацюйте в малих групах. Скориставшись телефоном, підключеним до мережі Інтернет, перегляньте рекламу «Кіндер-сюрпризу», соку «Садочок» чи «Сандора», йогурту «Живинка» або іншу, яка вам подобається. Проаналізуйте, який основний меседж реклами, до кого й до чого, до яких цінностей апелює зміст реклами, який вплив створюють образи та музичний супровід на глядача. Чи варто довіряти рекламі й з якою метою вона створена? Дайте кілька порад, як протистояти впливу реклами.

Методи рекламного впливу

- **Ствердні висловлювання**, які подаються як факт, що не потребує доказів. (Мільйони українців люблять та обирають смачні та якісні соки «Садочок»! «Садочок» — улюблений сік України!)
- **Вибірковий підбір інформації**, використання тільки тих фактів, які є вигідними для інформаційно-психологічного впливу реклами. (Сухарики «Флінт» дають тобі наснагу та енергію творити!)
- **Використання слоганів**, девізів і лозунгів, що асоціюються з маркою продукту. (Не гальмує — снікерсуй! «Мезим» — шлунку добре з ним!)
- **Концентрація на декількох рисах** або особливостях: якість, піклування, швидкість, статус, гарантія, настрої тощо. (Масло «Джонсонс бебі» утримує в 10 разів більше вологи!..)
- **Додаткові свідчення**, посилення на фахівців, авторитетів. (Стоматологи рекомендують, клінічно доведено...)

- *Антирекламна реклама* висміює іншу рекламу, а потім акцентує увагу на своїй продукції. (Реклама «Спрайт» висміює рекламу прального порошку, а потім пропонує свій напій: «Спрайт» байдужий до плям, але нещадний до спраги!»)
- *Інтригуюча реклама* містить елементи загадки, створення образу без указування на товар, марку. (Реклама «Рібок» — ролик про те, як стати людиною, а в кінці — лише емблема марки.)
- *Несемантичне маніпулювання*, що впливає на підсвідомість: темп мови, наголоси, інтонація, гучність, жести, міміка тощо.

Реклама на телебаченні є візуально організованою інформацією, яка оптично відокремлена від програмного контенту, позначена як реклама й переважно трансльована в блоках або на частині екрана. Телевізійна реклама може бути прямою, тобто транслювати розміщені в ефірі відеоролики, які рекламують певну продукцію, або спонсорською — у вигляді заставки перед програмою чи оголошення спонсора програми або заходу. Найефективнішими є динамічні відеоролики тривалістю від 5 до 30 с, які розміщені на початку або в кінці рекламного блоку. Обсяги телевізійної реклами за останні десятиліття значно збільшуються.

Питання для обміркування

Як ви вважаєте, чи має закон регулювати показ реклами? Які ще види товарів не варто рекламувати? Наведіть аргументи, які підкреслюють, що реклама — це негатив або позитив.

Ще один вид реклами — прихована реклама, якою користуються переважно підприємці, компанії, публічні особи й політики. Така реклама транслюється різними медіа заради збагачення, але вона нівелює журналістські стандарти й дає викривлену картинку дійсності. Реклама не відображає дійсність, вона конструює власну реальність із окремих частин. Отже, реклама та медіа взагалі мають беззаперечний вплив на формування громадської думки, вона досягає як позитивних цілей, так і негативно впливає на процес творення суспільних цінностей і формування власної позиції.

Громадською думкою називають колективне ставлення певної спільноти або нації в цілому до певної суспільної проблеми та шляхів її розв'язання.

Ідеї для дослідження

Прочитайте цитату з антиутопічного роману англійського письменника й публіциста Джорджа Орвелла «1984».

Супроти сучасної системи всі тиранії минулого видаються слабкими і неефективними... Причина цього була почасти в тому, що раніше жоден уряд не мав можливостей утримувати своїх громадян під постійним наглядом. Проте винайдення друкарства полегшило маніпулювання громадською думкою, а кіно та радіо сприяли подальшому розвитку цього процесу. З винайденням телебачення й запровадженням технічних удосконалень, які зробили можливим одержувати й передавати інформацію за допомогою одного апарата, закінчилося приватне життя. Кожен громадянин міг по 24 години на добу перебувати під наглядом поліції і шквалом офіційної пропаганди, водночас позбавлений будь-яких інших альтернативних комунікаційних каналів.

Уперше виникла можливість домогтися не лише цілковитої покори перед державою, а й цілковитої єдності в будь-яких питаннях.

- Як у тексті зображено роль медіа? Автор у тексті зазначає, що громадяни були позбавлені альтернативних комунікаційних каналів, чому він надав важливості цьому факту? Прокоментуйте думку автора.

У демократичному суспільстві громадська думка не завжди буває однорідною: адже суспільство складається з різноманітних груп, кожній з яких притаманні власні інтереси та ставлення, а тому й думки цих спільнот можуть не збігатися. Тож постає проблема узгодження цих інтересів, формування громадської думки більшості. Ураховуючи, що в різних країнах, зокрема й в Україні, мас-медіа користуються вищим рівнем довіри серед населення, ніж уряд (за даними соціологічних досліджень), саме їм належить особлива роль у цьому процесі. Мас-медіа, виконуючи свою функцію контролю за діями влади, інформують громадян про відповідну проблему, подають аргументи «за» та «проти». Таким чином вони схиляють громадську думку на користь певних рішень або, у разі виявлення помилок, мобілізують її на боротьбу з порушеннями.

Відгук громадськості на повідомлення мас-медіа залежить від переконливості, доказовості позицій журналістів, їх незаангажованості. Проблема чесності мас-медіа лежить у площині їх стосунків із власником, з державою, із журналістами, зі споживачами. Демократична преса повинна базуватися на засадах об'єктивного подання інформації, викладенні фактів з максимально нейтральною інтонацією. Призначення мас-медіа в тому, щоб давати об'єктивну інформацію про реальну картину сьогодення, забезпечувати свободу думки і слова та право публічно висловлювати свої думки, відстоювати власну громадянську позицію тощо. Також завданням мас-медіа є здійснення контролю за роботою всіх гілок влади, порушення актуальних питань, стеження за розв'язанням важливих проблем. Мас-медіа впливають на культуру й поведінку громадян. Інтерес мас-медіа до суспільних подій, які стають у центрі обговорення, сприяє їх активному обговоренню та формуванню суспільної позиції щодо них.

Питання для обміркування

Як впливає інформація, яку ви отримуєте з телебачення, радіо, газет, Інтернету, на ваше ставлення до суспільних проблем? Чи змінюється ваша особиста думка під впливом такої інформації?

Мас-медіа справляють незаперечний вплив на формування власної позиції людини. Вони впливають на сприйняття й оцінку людиною того, що відбувається у світі, на рівень освіченості й обізнаності, вони формують потреби, смаки та погляди. Великою мірою медіа формують світогляд людини, думки і ставлення з різних питань, нав'язують певні цінності та поведінкові норми. Тому щоб не стати об'єктом впливу і протистояти маніпуляціям медіа, нині кожній людині необхідно бути медіаграмотною, тобто критично ставитися до медіаконтенту, розуміти й аналізувати роль медіа та їх вплив.

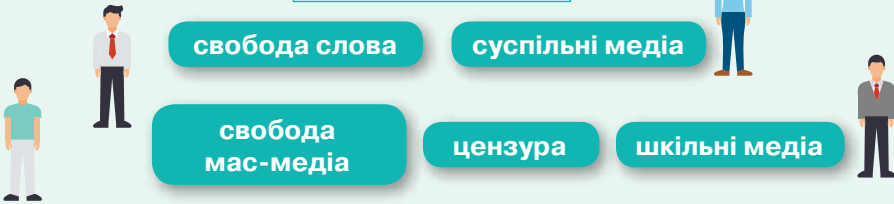

Тема 2.

Медіа і демократія. Свобода, етика і відповідальність

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Суддя Верховного суду США О. Холмс сформулював правило про те, що конституційною метою свободи слова і преси є можливість людини думати так, як їй хочеться, й вільно говорити те, про що вона думає. Один з афоризмів наголошує: «*Говори, що думаєш, але думай, що говориш*». Як ці дві думки поєднуються між собою? Як ви вважаєте, свобода слова є безмежною чи вона окреслена в якісь рамки? У які, коли і чому?

§ 31 СВОБОДА СЛОВА І СВОБОДА МАС-МЕДІА

Свобода слова є однією з головних умов суспільної свободи, принципом побудови демократичного суспільства. Свобода слова допомагає утвердженню відкритого й демократичного суспільства, яке, своєю чергою, забезпечує подальший розвиток і гарантії свободи мас-медіа.

Яскрава особистість

Німецький професор, провідний дослідників преси **Вальтер ГАҒЕМАНН** сформулював такі умови здійснення свободи преси:

1. Безпристрасна, всебічна інформація про факти та події суспільного життя.
2. Коментування, незалежне від напрямів громадської думки та партійних поглядів.
3. Видання масової преси, функціонування ефірних та електронних мас-медіа у жвавій, близькій народу формі, але з повним дотриманням відповідальності.

4. Фізична, економічна та духовна незалежність талановитих журналістів, які мають сміливість і мужність відстоювати істину.
5. Вивільнення преси від необхідності враховувати урядові інтереси, але при суворій самовідповідальності.
6. Високий діловий рівень видавців, їх повага до духовної свободи журналістів.

- Прокоментуйте думку автора, проаналізуйте кожну умову, чому вона важлива для здійснення свободи преси.

Свобода слова — право людини вільно висловлювати свої думки. Це одна з найважливіших громадянських свобод, що включає свободу вираження поглядів як в усній, так і в письмовій формі (свобода преси й мас-медіа). Право громадян і їх організацій вільно викладати свої погляди через газети, журнали та інші медіа забезпечується свободою преси.

Свобода слова як складова частина входить до свободи інформації: кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб і на свій вибір. Для свободи слова та інформації мають бути створені й гарантовані всі необхідні умови. У демократичній державі не може існувати факт монополізації інформаційного простору олігархічним чи політичним капіталом, а мають існувати суспільні медіа. Також важливо, щоб журналісти дотримувалися медіастандартів, виконували свої професійні обов'язки та говорили суспільству правду, не вдаючись до будь-яких маніпуляцій.

Однак їм необхідно усвідомити, що свобода слова передбачає і відповідальність. Обов'язок журналіста полягає в тому, щоб донести інформацію до суспільства й не нашкодити. Журналісти й медіа у своїй діяльності мають бути надійно захищені законом. Свободу слова закріплено в низці міжнародних документів і відображено в українському законодавстві.

Мовою документів

Загальна декларація прав людини ООН. Стаття 19. Кожна людина має право на свободу переконань і на самовираження; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, отримувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами й незалежно від державних кордонів.

Конституція України. Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

- Обговоріть у малих групах стандарти свободи слова, закладені в документах, запропонуйте кроки, які має зробити держава, щоб забезпечити свободу слова.

Свобода слова є гарантією від непрозорості владних рішень, суспільних відносин, захистом інформаційних прав громадян. З метою захисту свободи слова у світі з 1985 р. існує міжнародна недержавна організація **«Репортери без кордонів»**. Організація проводить боротьбу із цензурою та виступає за звільнення журналістів, котрі перебувають в ув'язненні, пов'язаному з їх професійною діяльністю. Організація щорічно публікує індекс свободи преси, що є рейтингом країн за рівнем дотримання принципів вільних медіа.

Індекс свободи преси — це щорічне дослідження незалежності мас-медіа, що оцінює ступінь свободи друку, радіо та Інтернету в усьому світі. На основі

такого дослідження відбувається поділ держав на «вільні», «частково вільні» або «не вільні». Також досліджується правове поле, політичний та економічний фактори впливу на доступ до інформації. Окрім того, розглядається ступінь об'єктивності новин і різноманітності інформації, доступної для громадськості. Кожна досліджувана країна отримує бал від 0 до 100, де країни з індексом незалежності мас-медіа від 0 до 30 вважаються «вільними», від 31 до 60 — «частково вільними», від 61 до 100 — «не вільними».

Ідеї для дослідження

Проаналізуйте індекс свободи преси в Україні з 2002 по 2017 рр. серед 180 країн.

2017	2016	2015	2014	2013	2012	2010	2009	2008	2007	2006	2005	2004	2003	2002
(102)	(107)	(129)	(127)	(126)	(116)	(131)	(089)	(087)	(092)	(105)	(112)	(138)	(132)	(112)
33.19	32.93	39.10	36.93	36.79	54.00	46.83	22.00	19.25	26.75	26.50	32.50	51.00	40.00	40.00

- Подивіться, яке місце Україна займає. Про що свідчать результати? Як змінюється цей індекс? Що впливає на його зміну?

Водночас свобода слова має обмеження законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя. Міжнародні документи, що гарантують свободу слова, містять норми її можливих обмежень.

До недемократичних форм обмеження свободи слова належить цензура. **«Цензура — контроль офіційної влади за змістом, випуском у світ й поширенням друкованої продукції, змістом п'єс, кіно і фототворів, радіо- і телевізійних передач, а іноді й приватного листування, для того щоб не допустити або обмежити поширення ідей і відомостей, визнаних вищими інстанціями небажаними чи шкідливими».** Цензура є характерною ознакою тоталітарних режимів. У таких державах засоби масової інформації і пропаганди виконують функцію інформаційно-пропагандистського обслуговування режиму. За таких умов будь-яка масова інформація має бути надійною та перевіреною, про жодну самостійність або свободу слова не може бути мови. Прикладом такої ситуації є колишній СРСР.

Цензура проявляється в тому, що на мас-медіа накладаються обов'язки погоджувати інформаційні матеріали або їх забороняють поширювати. До цензури належить будь-яка вимога органів державної влади або інших структур, спрямована, зокрема, до журналіста, власника, редактора або іншого працівника засобу масової інформації, узгоджувати певну інформацію перед її оприлюдненням, заборона її поширювати чи перешкоджати її тиражуванню й розповсюдженню в будь-який інший спосіб з метою забезпечення політичних, економічних чи інших інтересів цієї структури.

Негативний вплив цензури полягає ще й у тому, що не формується соціально відповідальної журналістики. Бо в умовах, коли цензура бере відповідальність за поширену інформацію, автори її не відчувають, вони не готові її нести. Це негативно проявляється в умовах проголошення свободи слова, коли окремі журналісти вживають зневажливі вислови щодо певних осіб,

ненормативну лексику, подають недостовірні, неперевірені повідомлення. Головним у роботі журналіста має бути збирання фактів, робота з інформацією, а не самопрезентація, коли висловлюються власні міркування та думки. Журналіст має бути нейтральний, не нав'язувати особистої думки та ставлень.

У всіх розвинутих країнах світу цензура законодавчо заборонена. В Україні, відповідно до норми статті 15 Конституції, цензура також заборонена. Законодавство України забезпечує широкі можливості для творчої реалізації журналіста, гарантує йому право на свободу слова, преси та творчості, визнані міжнародними нормами й закріплені в міжнародних правових документах.

Окрім цензури, є ще таке явище контролю подання інформації, як самоцензура. Журналісти вилучають певну інформацію чи замовчують і не подають її суспільству через страх за особисту безпеку або з мотивів діяти в інтересах суспільства.

Питання для обміркування

Як ви вважаєте, в умовах війни краще висвітлювати всі події, чи лише ті, що відображають перемоги й почуття перемоги та підвищують патріотичні настрої?

Громадська організація «Телекритика» в перший рік війни на Сході України проводила дослідження впливу російської пропаганди на українське суспільство у 2014 р. Згідно з результатами, абсолютна більшість (82 %) опитаних переконані, що українські медіа мають займати не патріотично-пропагандистську позицію, а об'єктивно висвітлювати ситуацію в країні, розповідати як про успіхи, так і помилки українських військових і влади (<http://ru.telekritika.ua/kontekst/2014-12-24/101919>). Журналіст не може бути пропагандистом або агітатором. Його завдання — інформувати аудиторію, а не маніпулювати нею.

Рефлексія до засвоєного

§ 32 ЗАМОВНІ МАТЕРІАЛИ («ДЖИНСА»). СУСПІЛЬНІ МЕДІА. ШКІЛЬНІ МЕДІА

Роботу журналістів і свободу вираження поглядів також обмежує **«джинса»** — підкуп журналістів, проплачені матеріали або навмисне прихована реклама. Походження терміна точно невідоме, один з варіантів — що від джинсів, у яких полюбляють ходити журналісти і, відповідно, ховати грошові винагороди за замовлені публікації. Що потужніша медіа, то небезпечнішою є джинса, оскільки її вплив поширюється на велику аудиторію. «Джинса» поділяється на політичну та комерційну. «Джинса» від справжнього журналістського матеріалу відрізняється тим, що в ній грубо порушуються ключові стандарти журналістики.

Найперше: • стандарт балансу думок; • стандарт відокремлення фактів від висновків та оцінок; • стандарт вірогідності (тобто перевіреності) інформації, • стандарт повноти (вичерпності) інформації.

У матеріалі не представлено думки опонентів. Немає посилань на якісні й різноманітні джерела інформації. Подана інформація є неповною й може викликати численні запитання, містить думки та оцінки автора. Матеріал вказує чітку «полярність», що щось є «хорошим», а щось — «поганим».

До ознак «джинси», відповідно до аналізу Інституту масової інформації, належать такі: наявність цілком або майже ідентичного матеріалу в інших мас-медіа; матеріал містить елементи, які сприяють реалізації товарів, робіт або послуг (вказування в матеріалі адреси магазину, контактного телефону фірми тощо); фігурування в матеріалі як експерта особи, що не компетентна коментувати подію або процес, яким присвячено матеріал тощо.

Замовні матеріали зазвичай підписують псевдонімом, вони містять сумнівні соціологічні дані, псевдоаналітику маловідомих експертів, приховану рекламу тощо. **Прихована реклама** — це, наприклад, використання героями серіалів певних видів продукції, розміщення на концертах або спортивних змаганнях на задньому фоні банерів, на яких зупиняється камера.

«Джинси» як один з видів корупції — свого роду хабар, який дається медіа для того, щоб розповіли щось добре, чи когось знеславили, очорнили.

Величезна кількість інформації, яку щоденно подають мас-медіа, формує наш погляд, позиції. Тому дуже важливо вміти відрізнити якісний матеріал від матеріалу, що має на меті дезорієнтувати нас. Під час аналізу медійних матеріалів варто звертати увагу на дотримання етичних принципів діяльності, як-от: правдивість, неупередженість, чітке розмежування між фактами та коментарями, збалансованість, достовірність інформації, відсутність прихованої реклами, уважне ставлення до честі та гідності людей, мовна культура без негативних стереотипів щодо окремих осіб або груп людей.

Вагомим чинником для створення демократичного суспільства є суспільне мовлення. Суспільні медіа мають мати редакційну незалежність, автономію, підтримувати баланс думок в інформаційному просторі та слугувати протидією маніпуляціям з боку влади. До таких медіа належить Суспільне (громадське) телебачення і радіомовлення — така телерадіоорганізація, яка фінансово не залежить від власників або інституцій, не залежить ні від кого у своїй інформаційній політиці, крім самих журналістів і глядачів. Суспільне телебачення і радіомовлення України є некомерційним і регламентується законом «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України» від 2014 р. Після прийняття цього закону в Україні утворилася Національна суспільна телерадіокомпанія України (НСТУ) — юридична особа, на яку безпосередньо покладається функціонування новоствореної системи Суспільного телебачення і радіомовлення. Перший сезон українського радіо у форматі суспільного мовлення розпочався у вересні 2017 р., а новий телевізійний сезон на каналі суспільного мовлення UA: Перший — у жовтні 2017 р.

Питання для обміркування

На вашу думку, яким має бути контент суспільного мовлення, які матеріали там мають розміщуватися?

Місія суспільного телебачення полягає в тому, щоб задовольняти інформаційні потреби суспільства, надавати широкий спектр інформаційних, просвітницьких і розважальних мовних програм на всій території країни, в інтересах усього населення з урахуванням його етнічного, культурного та конфесійного

розмаїття, відображати увесь діапазон наявних у суспільстві думок і поглядів. Суспільне телебачення має сприяти залученню населення до обговорення й вирішення найважливіших соціально-політичних питань, сприяти формуванню громадянського суспільства в Україні.

Першим сприятливим середовищем для використання мас-медіа та ознайомлення з їх роботою є школа. Шкільні медіа виступають важливим інструментом формування медіакультури особистості та розвитку демократичного світогляду. Вони дозволяють вільно висловлювати свої думки, почуття, ідеї, погляди, брати участь у публічних обговореннях питань шкільного життя та в прийнятті рішень.

Метою діяльності шкільних медіа є надання актуальної, цікавої, корисної інформації для школярів, педагогів, батьків і громади. Водночас в учнів розвивається вміння працювати з інформацією, формуються медіасмаки. Шкільні медіа здебільшого орієнтуються саме на учнів, частина яких бере участь в активному створенні їх контенту, а інші виступають споживачами інформації. Поширеними шкільними медіа є газети, радіо, шкільні сайти, блоги та сторінки в соціальних мережах, які мають свої особливості.

Серед традиційних медіа популярними є шкільна газета та шкільне радіо. Для випуску шкільної газети потрібно визначити головного редактора, який відповідає за випуск і розподіляє ролі та обов'язки між авторським колективом учнів за їх творчими здібностями. Механізм запуску шкільної газети включає: концепцію, мету, завдання; формування редакції; контент-модель; макет; наповнення розділів; друк, розповсюдження, просування.

Ідеї для дослідження

Об'єднайтесь у чотири групи та запропонуйте концепцію випуску шкільної газети: група 1 — для учнів молодшої школи; група 2 — для учнів старшої школи; група 3 — для вчителів; група 4 — для батьків. Напишіть назву, мету і завдання та розділи, які ви пропонуєте розмістити. Презентуйте результат роботи з коментарями, чому ви обрали саме такі назви, мету та розділи.

Однією з ефективних форм масової комунікації у школі є шкільне радіо — найоперативніша й багатогранна форма передачі інформації про події та факти з життя школи та місцевої громади. До команди, що працює на радіо, входять головний редактор, кореспонденти, звукооператори, диктори, режисери, які працюють над рубриками і змістом ефірів та їх випусками.

Для покращення роботи шкільних медіа необхідно проводити постійні анкетування й опитування про симпатії та уподобання слухачів. Жанрами шкільних медіа можуть бути: новини, інтерв'ю, репортажі, коментарі тощо.

Також шкільні медіа можуть містити освітні, наукові, розважальні матеріали, оголошення, рекламу тощо.

Створення медіапродукції сприяє формуванню медіаграмотності, розвиває здатність почути, побачити та створити власний медіаконтент, навички спілкуватися за допомогою медіа, висловлювати власні думки. Медіа формують практичні вміння у вирішенні різноманітних життєвих завдань, сприяють плюралізму думок та утвердженню свободи слова, що є показником демократизації суспільства.

Тема 3.

Маніпулятивний вплив медіа

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Займіть позицію: «Так», «Ні», «Не могу сказати», даючи відповідь на запитання:

1. Медіа транслюють лише достовірну інформацію?
2. Медіа не нав'язують ставлень, а лише висвітлюють факти?
3. Медіа об'єктивно показують усі категорії людей?
4. Медіа формують ставлення людей до проблем, подій, людей?

Прокоментуйте свій вибір позиції.

Оригінальна концепція Роберта Штультса, яка зображує медіапростір

§ 33 МАНІПУЛЯЦІЇ В МЕДІАПРОСТОРИ. ФЕЙКОВА ІНФОРМАЦІЯ

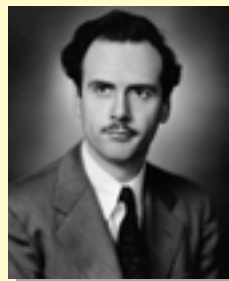
Людина в сучасному світі постійно перебуває в полі впливу та тиску мас-медіа. У загальному медійному просторі окремій людині складно зберегти свою індивідуальність. Мас-медіа можуть впливати на спосіб життя, мислення, вчинки, переконання, можуть змінювати настрої, бажання та поведінку людей. Пропоновані мас-медіа цінності стають спільними для мільйонів людей. З метою впливу на масову суспільну свідомість у медіапросторі використовуються маніпуляції, що здійснюють психологічний вплив на суспільство через передачу інформації засобами медіа. **Маніпуляція в медіа** — це техніка цілеспрямованого викривлення інформації заради формування певного погляду, ставлення до тієї або іншої проблеми / особи / явища. Маніпулювання здійснюється для того, щоб управляти масами, керувати поведінкою людини через вплив на свідомість, інстинкти та ідеологію людини. За допомогою маніпуляцій людині нав'язуються певні ідеологічні кліше, штампи сприйняття дійсності й реакції на події. Під впливом маніпуляцій можна послабити існуючі ставлення й уявлення до подій або змінити їх.

Яскрава особистість

Маршал МАКЛЮЕН (1911–1980) — канадський філософ ХХ ст., дослідник впливу засобів електронної комунікації на формування людини і суспільства, автор концепції глобального села. Виклав концепцію «медіа» від усного мовлення й колеса до телебачення та роботів.

- Форма суспільства завжди визначалася скоріше природою засобів людської комунікації, аніж її змістом.
- Гібрид, або поєднання двох медіа, є моментом істини й одкровення, що породжує нові форми... момент свободи і пробудження зі звичайного заціпеніння і німоти, в які самі ж медіа занурюють наші почуття.
- Завдяки телебаченню світ став великим селом, а значна частина передач породжує сільські плітки.
- По телефону й телевізору передають не стільки повідомлення, скільки тих, хто їх відправляє.
- Прокоментуйте наведені думки.

Будь-яку інформацію можна висвітлити з різних точок зору, з різними акцентами, у різних контекстах. Будь-яку інформацію потрібно перевіряти, вона може бути викривлена навмисно, зманіпульована, використана з метою впливу на людину.

Приклади маніпуляцій у медіа:

- надання неповної інформації; навмисне приховування певного аспекту інформації; зміщення акцентів у повідомленні;
- маніпуляція символами, використання лозунгів, «мови плакату»;
- висмикування з контексту;

- маніпулювання емоціями, цінностями, узагальненнями;
- маніпуляція з цифрами (соціологією).

Мас-медіа можуть штучно приховати певні події та акцентувати увагу на окремих її сторонах, замовчуючи інші, що створює можливість маніпулювати аудиторією. Найпростіший спосіб маніпуляцій — це подання новин у мас-медіа.

Новина — оперативне інформаційне повідомлення, яке містить суспільно важливу та актуальну інформацію, що стосується певної сфери життя суспільства чи окремих його груп. У журналістиці — це окремий інформаційний жанр, що характеризується стислим викладом ключової інформації щодо певної події, яка сталася нещодавно.

Основні характеристики новини: оперативність, актуальність, суспільна значущість або інтерес, об'єктивність, достовірність, специфічність побудови інформаційного повідомлення. Новини повинні бути сформульовані стисло, чітко та без коментарів і відповідати на п'ять основних питань — *хто? що? коли? де? як?* Маніпуляції в новинах спостерігаються, коли для аудиторії подаються новини, які не відповідають дійсному стану речей, з використанням помилкових даних і повідомлень. Новини мають інформувати, але вони ще визначають «порядок денний», тобто впливають на нашу думку. При створенні новинного продукту перевага надається тим подіям, які будуть мати масовий вплив, які є драматичними або тим, під які ми маємо найкращі відеокадри. При поданні новин журналісти користуються правилом кількох «с» — це сенсації, сміх, сльози, сум, секс, скандал, страх, смерть, що найбільше впливають на емоційну сферу.

Питання для обміркування

На вашу думку, чому журналісти віддають перевагу правилу кількох «с» під час демонстрації новин? Чому добрі новини не переважаючими і не є популярними?

Мас-медіа маніпулюють суспільною думкою, оскільки вибирають з безлічі подій ті, які вони вважають доречними. Таким чином медіа визначають, які події важливіші, а які ні, і формують порядок новин. Люди споживають обрану медіа-інформацію як пріоритетну, не задумуючись про те, що ці пріоритети нав'язані. Медіа також пропонують нам не лише новини, а й погляди та оцінки подій, про які йдеться в новинах. Професійна журналістика відділяє факт новини від суджень. Це один з головних принципів якісних медіа.

Для того щоб убезпечити себе від маніпуляцій, можна поставити собі такі запитання щодо отриманої інформації:

1. Чи є факти в інформації? Це є факт, оцінка чи точка зору?
2. Чи представлені в інформації різні раціональні пропозиції чи варіанти?
3. Чи не надто сенсаційною або емоційною є інформація? Чи можна їй довіряти?
4. Наскільки достовірним є джерело? Чи зможу я перевірити інформацію з інших джерел?
5. Що саме «підтверджує» картинка, фото чи відео? Що доводить те, що зображено?
6. На кого розрахована ця інформація? Чи закладено в ній програму сприйняття, очікування, упередженості?

Ідеї для дослідження

Уважно прочитайте інформацію з газети «Дзеркало тижня».

Людина повисла на інформаційному гачку – вчений

43 % користувачів дивляться у свої смартфони вже через п'ять хвилин після пробудження. 10 % користувачів смартфонів звертаються до них 5427 раз на день.

Людина повисла на інформаційному гачку. 43 % користувачів дивляться у свої смартфони вже через п'ять хвилин після пробудження. 10 % користувачів смартфонів звертаються до них 5427 раз на день. Середній користувач 2617 раз намагається побачити щось нове.

Джерело: https://dt.ua/TECHNOLOGIES/lyudina-povisla-na-informacynomu-gachku-vcheniy-265436_.html

- Проаналізуйте інформацію щодо виявлення в ній маніпуляції згідно із запропонованими в параграфі запитаннями. Обговоріть у парах, чи містить дана інформація маніпуляції, які саме, з якою метою поширюється такого роду інформація.

Щоб не піддатися медіаманіпуляціям, потрібно постійно зіставляти й аналізувати отримані повідомлення. Будь-яку інформацію, особливо якщо вона важлива, треба брати під сумнів, аналізувати, перевіряти.

Нині зброєю масового ураження є неправдива фейкова інформація. **Фейк** — навмисно зманіпульована новина. Іноді **фейки** — це абсолютна вигадка, **фікція**. Якщо раніше треба було перевіряти об'єктивність факту, то зараз варто з'ясувати, чи був він взагалі. Фейки створюються для того, щоб досягати бажаного ефекту, наприклад, формування відношення, реакції до певного явища, події, людини чи групи. У нинішньому інформаційно-комунікаційному просторі дедалі частіше трапляється фейкова інформація, спрямована на дискредитацію як окремої особистості, так і цілого етносу, народу чи нації. Яскравий приклад, із чим зіткнулася Україна, — поширення неправдивої, принизливої інформації російськими мас-медіа щодо українців з метою завоювати більше прихильників не так серед українців, як серед власного російського народу.

Що більше фейкових новин людина споживає, то більше вона стає дезорієнтованою. Тому кожен інформацію необхідно перевіряти на достовірність, знаходити першоджерела інформації, авторів і причини створення. Щонайперше, потрібно скористатися офіційними авторитетними джерелами. Ліше таким чином ми можемо забезпечити себе від маніпуляційних впливів. Фейками можуть бути фотографії, зроблені у фотошопі або постановочні, спеціально створені відеоролики, вигадані або перекручені новини, які важко відрізнити від правдивих.

Бюро корисної інформації

Найлегше перевірити фотофейки. Зробити це можна за допомогою Інтернету. Для цього потрібно правою кнопкою миші натиснути на зображення й обрати дію «Знайти це зображення в Google» та перевірити дату його появи в мережі.

Оскільки часто автори фейків беруть інформацію у відомих західних виданнях і перекручують її, то розпізнанню неправдивої інформації сприяє володіння іноземними мовами.

В Україні для перевірки фейків існує сайт *stopfake.org*. Команда StopFake займається пошуком фальшивих новин і їх спростуванням. Для прикладу, спростування фейку про «Кіборгів»: відсутність ажіотажу та бойкот у кінотеатрах. Незважаючи на успіх картини і значні як для українського фільму касові збори, російські ЗМІ стверджують: «Прем'єра нового кіно не викликала в країні особливого шуму». Кремлівський ресурс *Ukraina.ru* присвятив кілька публікацій фільму, за допомогою яких спробував переконати читачів, що «інформаційний ажіотаж навколо «Кіборгів» давно зійшов нанівець», на покази «організовано водять школярів і студентів», а самі бої в Донецькому аеропорту називають не інакше, як «криваві, але абсолютно безглузді у військовому сенсі». Як повідомили в Державному агентстві України з питань кіно, «за перший уїкенд військова драма «Кіборги» зібрала 8 млн 186 тис. 701 грн. Фільм побачило 106 350 глядачів». Також фільм «Кіборги» побив рекорди для національних фільмів в українському прокаті за касовими зборами в перший уїкенд.

- Чи схожий даний фейк на правду? З якою метою російські ЗМІ поширюють такого роду інформацію? На кого вона розрахована? Як би ви перевірили достовірність цієї інформації?

Фейки, їх обговорення та боротьба з ними створюють «інформаційний шум», що відволікає аудиторію від більш важливих проблем і повідомлень. Саме для цього їх і створюють. Боротися з фейками неможливо, їх потрібно спростовувати, висміювати, доводити до абсурду.

Рефлексія до засвоєного

§ 34 ПРОПАГАНДА. «МОВА ВОРОЖНЕЧІ»

Одним з методів маніпуляцій суспільною свідомістю є пропаганда. **Пропаганда — форма комунікації, спрямована на поширення фактів, аргументів, чуток та інших відомостей для впливу на суспільну думку на користь певної спільної справи чи громадської позиції.** Пропаганда є цілеспрямованою, її тактика має на меті зміну системи цінностей і поведінки. Пропаганда впливає на ставлення до певних явищ або груп людей. Це ставлення емоційно підвищене й завжди контрастне, як, наприклад, ворожість, захоплення. Пропаганда може мати різні форми й використовувати різні засоби, але її сила — у простоті запропонованих готових відповідей на складні життєві запитання. Спеціалісти, які займаються ідеологією і пропагандою, пристосовують настрої медійної аудиторії до своїх цілей, а аудиторія за браком часу сприймає спрощену інформацію швидше, ніж інформацію в деталях, яку потрібно переосмислювати. Пропаганда може ґрунтуватися частково на правдивій інформації. Пропаганда спирається на авторитет, до якого звертаються, він може бути релігійним або політичним діячем, діячем науки, також він може бути вигаданим. Для створення ілюзії правдивості пропаганди використовують документи, оцінки експертів.

Отто Мейергоф в книзі «Стратегія навіювання» пише: *«Пропаганда як така не обов'язково повинна спотворювати правду. Краще було б сказати, що вона може ґрунтуватися на різноманітних комбінаціях з відібраних істин, напів-істин і явної брехні»*. Практичні маркери інформації та пропаганди:

Перелік питань	Інформація	Пропаганда
На кого направлено? (Об'єкт)	Аудиторія, жителі одного міста, села, країни. Певна група: пенсіонери, виборці, студенти	Аудиторія, жителі одного міста, села, країни. Певна група: пенсіонери, виборці, студенти
Для чого? Мета?	Передати	Нав'язати
Спрямований на передачу інформації або на виклик почуттів?	Закликає до загальної обізнаності людини	Маніпулює емоціями / почуттями
До чого мотивує?	Поінформованість, інтерес, вивчення	Гордість, радість, почуття приналежності, бажання діяти, ненависть, страх, жак
Які методи комунікації?	Опис, передача, відображення, порівняння	Образа, «словесна позолота», перебільшення, перемикання уваги, маніпулювання авторитетом, символами, повторення
Яке ставлення до предмета, про який говорить / пише?	Нейтральне	Позитивне / негативне
Який тип інформації?	Точна, повна, відкрита	Неточна, часткова, прихована
Результат для аудиторії?	Обізнаність	Залучення до дії, зміна поглядів

Інформація пропаганди подається аудиторії на емоційному піднесенні. Наприклад, щоб привчити медіа-аудиторію до військової інформації, інформації про насильство, тяжкі злочини, то в медійному просторі постійно повідомляють про найбільш тяжкі злочини, тим самим привчаючи аудиторію до такого роду інформації. Через певний період населення перестає реагувати на страшні новини, бо настає психологічний ефект звикання. У результаті такі події висвітлюють як буденні, що можуть супроводжувати нас постійно, це створює в медійній аудиторії уявлення про такі події, як про щось мало-значне, що не потребує особливої уваги й суспільного обговорення. Особливий вплив у практиці пропаганди відіграє ефект присутності під час передачі пропагандистської інформації. Це ведення репортажу з місця подій, ілюзія бойової обстановки, ефект переживання журналіста, що хвилюється, ведучи репортаж з місця подій, і це створює натуральність повідомлення та викликає довіру в аудиторії. Довіра замінюється на сліпу віру.

Ідеї для дослідження

Уважно роздивіться зображення, яке активно поширюється російськими ЗМІ в багатьох джерелах, зокрема:

- https://pikabu.ru/story/ukrainskie_smi_seychas_podsovyivayut_lzhivuyu_informatsiyu_2061895
- <http://www.perekop.info/forum/threads/antirossijskaja-propaganda-smi-ukrainy-zavralis.629/>
- <https://www.chitalnya.ru/blogs/15768/>
- <https://politikus.ru/events/91643-ukrainskaya-propaganda-bessmyslennaya-i-besposchadnaya.html>
- <http://www.planetoday.ru/nesvoboda-slova-v-ukraine-tse-peremoga/> тощо.

Чи можна цей плакат назвати пропагандистськими?

Який основний зміст цього зображення?

З якою метою було створено та поширено цей плакат?

Які меседжі виражені в зображенні?

На кого розрахований цей плакат, яку реакцію він має викликати?

Яке значення має цей плакат?

Пропаганда є засобом інформаційної війни, яка ведеться з метою послаблення моральних сил суперника й посилення власних. Вона має масовий вплив на населення. Засобами інформаційної війни можна маніпулювати настроями населення та формувати масову свідомість, так об'єднуючи людей навколо спільної ідеї чи боротьби зі спільним ворогом з метою відволікання від інших назрілих проблем.

Пропаганда є потужною зброєю інформаційної війни; використовується для дегуманізації та створення ненависті до відповідного ворога — як зовнішнього, так і внутрішнього. Пропаганда передбачає спотворення інформаційних потоків, створенням хибного образу у свідомості. Це може відбуватися з використанням принизливих зображень і термінології. Український медіапростір є вразливим до інформаційної війни з боку Росії. Тому мас-медіа мають більш активно працювати на відновлення іміджу України в межах своєї території та світу взагалі, а також правдиво інформувати суспільство.

Мас-медіа засобами пропаганди сприяє провокуванню конфліктних ситуацій у суспільстві та поширенню стереотипів. Медіа можуть формувати ставлення суспільства до сторін конфлікту, розпалювати його або сприяти примиренню. Однак здебільшого медіа використовують для розпалювання конфлікту. Медіа зосереджує увагу на фактах, які роз'єднують конфліктуючі сторони замість їх об'єднання. Особливо небезпечні масові конфлікти, що мають політичне забарвлення та розв'язуються за рахунок організованої збройної боротьби. Серед таких конфліктів наймасштабніші — світові війни. Ці конфлікти набули своєї сили не лише завдяки ідеям та амбіціям окремих політичних вождів, а й завдяки добре поставленій пропаганді.

Під час конфлікту людина потребує чіткої картини світу. Сьогодні ми з вами перебуваємо в ситуації конфлікту. Цей конфлікт називається по-різному: гібридна війна, неоголошена війна, російська агресія, російсько-український конфлікт тощо. Мас-медіа обох сторін формують чітку картину навколишнього світу, сторони конфлікту стають Героєм, Ворогом і Жертвою. Формується своєрідна світоглядна модель з орієнтирами.

Питання для обміркування

Яку роль відіграє медіа в наростанні сьгоднішніх конфліктів? Чи можуть медіа сприяти примиренню в конфліктних ситуаціях?

Військовий конфлікт на Донбасі змінив суспільство загалом. Змінилося суспільне мислення, розвинулися громадська активність і волонтерський рух, створено ефект суспільного протистояння ворогу. Поява нової соціальної страсти, наприклад, «внутрішній переселенець», — учать толерантному ставленню до постраждалих людей. Але ці фактори породжують також і соціальні конфлікти в суспільстві. Розвиток цих конфліктів або їх зникнення значно залежать від впливу мас-медіа.

Медіа формують судження в період публічних конфліктів, вони в основному висвітлюють певні аспекти подій, свідчать на користь однієї зі сторін. Вони відображають інтереси певних дійових осіб та дискредитують інших. Спотворення інформації чи висвітлення її на користь однієї зі сторін конфлікту — це маніпулятивні засоби, що є грубим порушенням стандартів журналістики. Тому під час споживання новин та інформації щодо конфліктів варто ставити запитання: чи є інформація достатньо повною, щоб можна було зробити висновки щодо дій усіх учасників конфлікту.

Мас-медіа як спосіб масового й ідеологічного впливу та як засіб пропаганди використовують стереотипи.

Аналіз матеріалів сучасних російських ЗМІ (канали РТР, ОРТ, НТВ) за 2014–2015 рік показує, що російські ЗМІ поширюють серед росіян негативні стереотипи про Україну, зокрема: «Україна — це невід’ємна частина Росії, яка не може існувати окремо, а українці є регіональною групою росіян. Крим — це територія Росії. Української культури не існує. Немає самостійної української мови, а є лише діалект. Західна Україна — це осередок «бандерівців», а Львів — їхня столиця. Бандерівці — це особливо жорстокі люди, вбивці. Майдан — вияв агресії проти Росії. Українська армія — карателі, що вбивають мирне населення на Сході України. Етнічні росіяни перебувають під загрозою в Україні, а також переслідувань і заборони зазнає російська мова та російськомовне населення. Україна потерпає від кризи».

Питання для обміркування

На вашу думку, як дані стереотипи впливають на перебіг конфлікту на Сході України та розвиток відносин між українцями та росіянами?

Стереотипні уявлення про окремі народи є дієвим інструментом пропаганди, що переростає в інформаційну війну між народами. Вони залишаються невирі-

шеною загрозою людству, яка потребує від суспільства вироблення механізмів протистояння стереотипам.

Формуванню стереотипів, розпаленню конфліктів, здійсненню маніпуляцій сприяє мова ворожнечі.

Згідно з дослідженнями Інституту масової інформації (<http://imi.org.ua/advices/mova-voroznechi-u-zmi-yakoyu-vona-buvae-ta-do-chogo-prizvodit-infografika/>) **мова ворожнечі** — це будь-які вислови, контекст чи візуальне зображення, що призводить до створення або ж поглиблення вже існуючої ворожнечі між відмінними за певними ознаками групами суспільства. Найчастіше ці групи різняться за територіальним походженням, політичними чи соціальними поглядами. **Ознаками мови ворожнечі є:** негативні вислови, починаючи від підбурювання й закінчуючи упередженням, ненавистю, зловживанням, дискредитацією, образливими словами та епітетами, спрямовані проти особи або групи осіб, що належать до інших національностей, етнічних груп, конфесій, партій, орієнтацій тощо. Такі форми висловлювань провокують, стимулюють або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм або інші форми ненависті, засновані на нетолерантності, у тому числі ворожості щодо меншин і мігрантів.

Мова ворожнечі поділяється на жорстку, середню та слабку. **Жорстка:** прямі й завуальовані заклики до насилля, заклики до дискримінації, заклики не дати групі можливості закріпитися в регіоні. **Середня:** виправдання випадків насилля та дискримінації, звинувачення певної групи в негативному впливі на суспільство чи державу, твердження про кримінальність певної територіальної чи етнічної групи, твердження про її неповноцінність. **Слабка:** створення негативного іміджу певної групи суспільства, твердження про моральні недоліки такої групи, протиставлення однієї групи іншій, згадування групи чи окремих її представників у принизливому чи образливому контексті, пряме або завуальоване твердження того, що одна група створює незручності в існуванні іншої.

Ідеї для дослідження

Об'єднайтеся у три групи. Наведіть приклади з історії або із сьогодення: *1 група* — жорсткої дискримінації; *2 група* — середньої дискримінації; *3 група* — слабок дискримінації.

- Наслідки мови ворожнечі: створення конфліктів і поглиблення існуючих, політичні та економічні кризи, роз'єднання суспільства, порушення прав людини, загострення дискримінації.

Також останнім часом мова ворожнечі активно поширюється й використовується в соцмережах. Особливо це стосується таких категорій, як релігія, переселенці, війна, представники нетрадиційної орієнтації тощо. Користувачам соцмереж треба усвідомлювати негативний вплив поширення мови ворожнечі та свою моральну відповідальність за її наслідки.

Рефлексія до засвоєного

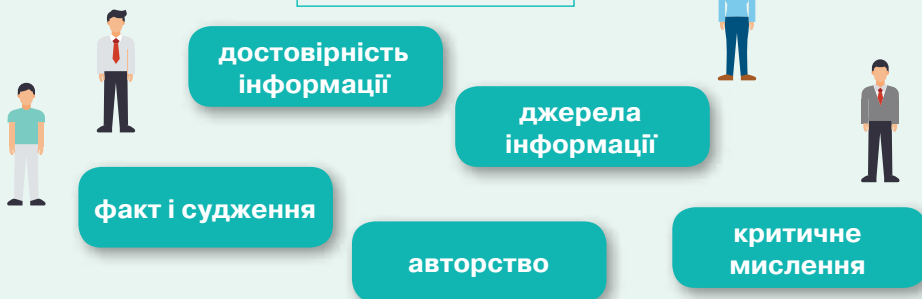

Тема 4.

Критичне сприйняття та протидія маніпуляціям мас-медіа

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Об'єднайтеся у чотири групи. Уявіть, що у вашій школі сталася подія — для вчителів ввели обов'язкову форму одягу. Ви маєте поширити цю інформацію. Подумайте, як би ви її представили, виступаючи в ролі: *1 група* — вчителів; *2 група* — учнів; *3 група* — батьків; *4 група* — журналістів. Презентуйте свої повідомлення. Обговоріть у спільному колі. Ці повідомлення різні чи однакові? Чому так? Про що свідчить різне представлення однієї події?

§ 35 ДОСТОВІРНІСТЬ ІНФОРМАЦІЇ В МАС-МЕДІА. КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ МЕДІАТЕКСТІВ

Достовірність інформації — властивість бути правильно сприйнятою, безсумнівна вірність наведених відомостей, які сприймає людина. Достовірна інформація обов'язково має містити посилання на джерело, щоб можна було перевірити та підтвердити правдивість слів.

Про достовірність інформації свідчить підтримка експертів, однак експертна думка має бути висловлена фахівцем з питання, що висвітлюється, та з посиланням на нього, і за можливості — залучити кілька фахівців. Якщо в тексті вживаються узагальнені вислови: «*на думку експертів*», «*як зазначили науковці*», «*говорять*», «*усім відомо*», «*ви, можливо, чули про*» тощо, то це свідчить про те, що інформація може бути недостовірною.

Нині також постає проблема з перевірки інформації в мережі Інтернет, де часто автори залишаються анонімними, працюють боти, що поширюють неправдиву інформацію. Користувачі здебільшого самі мають звертати увагу, яку

інформацію вони споживають, а особливо поширюють. Чи має вона високий ступінь достовірності, чи можна перевірити подані факти? В Інтернеті вищий ступінь довіри має інформація з офіційних сайтів, усі інші сторінки, форуми, соцмережі мають значні ризики поширення недостовірної інформації.

Питання достовірності інформації регулюється правовими нормами, що передбачають можливу відповідальність журналістів за поширення недостовірної інформації.

Мовою документів

Цивільний кодекс України, стаття 302. Право на інформацію

1. Фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію...

2. Фізична особа, яка поширює інформацію, зобов'язана переконатися в її достовірності.

Фізична особа, яка поширює інформацію, отриману з офіційних джерел (інформація органів державної влади, органів місцевого самоврядування, звіти, стенограми тощо), не зобов'язана перевіряти її достовірність та не несе відповідальності в разі її спростування.

Фізична особа, яка поширює інформацію, отриману з офіційних джерел, зобов'язана робити посилання на таке джерело.

- Проаналізуйте статтю закону. Узагальніть її основний зміст. На вашу думку, чому праву на інформацію відводиться настільки важлива роль, що воно законодавчо закріплено?

Достовірність інформації багато в чому залежить від джерела її отримання.

Джерела бувають таких типів:

Первинні — оригінальні джерела, що не містять інтерпретації. До них відносять фотографії, щоденники, листи, дослідницькі звіти, оригінальні твори мистецтва.

Вторинні — містять авторську інтерпретацію, аналіз і підсумки. Це наукові статті, книжки тощо.

Третинні джерела — компіляції матеріалів з інших джерел: реферати, таблиці, енциклопедії.

Джерела інформації можуть бути:

друковані: періодичні та неперіодичні видання, довідково-енциклопедичні, наукові видання, брошури, рекламні буклети тощо;

недруковані: рукописні матеріали та науково-технічна документація, реклама, виставки, конференції, консультаційні послуги, приватні бесіди, інші джерела інформації;

електронні: радіо, телебачення, телефон, Інтернет тощо.

Джерелом інформації можуть стати звичайні люди, наприклад, свідки події.

Питання для обміркування

До яких джерел інформації належать: звіт; інтерв'ю; стаття у Вікіпедії? Поясніть, коли б ви зверталися до кожного із цих джерел. Наскільки вони надійні та як ви перевірили б подану в них інформацію?

Не всі джерела є надійними та об'єктивними. Найбільшу довіру викликають джерела, які є нейтральними, неупередженими, не відстоюють нічиїх інтересів. При висвітленні певних питань краще звертатися до першоджерел, а не до інтерпретації цих питань. Також для більшої достовірності інформації можна порівняти її в різних джерелах, що забезпечує її повноту. Також важливо перевіряти репутацію джерела. Солідні медіа бережуть свою репутацію й ніколи не стануть ризикувати, подаючи неправдиву інформацію. Більшої довіри заслуговує джерело, коли відомо, хто його автор, і коли він має авторитет.

Щоб протидіяти маніпуляціям та отримувати якісну достовірну інформацію, потрібно навчитися її аналізувати, зокрема відрізняти факти від суджень, оціночних думок. **Факт** — означає дійсність, подію, те, що реально відбулося. Фактами можуть бути цифри, дати, імена, події — все, що можна, виміряти, перерахувати, підтвердити. Факти надають різні джерела, це можуть бути науково-дослідні та соціологічні інститути, органи влади, органи місцевого самоврядування, установи статистики, архіви, пошукові інтернет-системи тощо. Завдання мас-медіа та фахівців, які готують матеріали, — подавати правду, спираючись на факти. Факти треба повідомляти незалежно від того, кому вони вигідні або чиєму іміджеві можуть зашкодити. Приховувати факти чи перекручувати їх — неприпустимо. Часто з метою маніпуляції факти подають разом з оціночними судженнями. **Оціночне судження** — це висловлювання, яке не містить фактичних даних, зокрема критика, оцінка дій. Для підвищення ефекту судження висловлюються з використанням гіпербол, алегорій, сатири, епітетів. Розпізнати судження допомагають слова-маркери — емоційні вислови, які можуть бути іменниками, прикметниками, дієсловами або словосполученнями. До слів-маркерів, наприклад, належать такі: «хунта», «бандерівці», «укропи», «рашисти», «американські найманці», «тітушки», «сепари», «ватники», «терористи» тощо.

Ідеї для дослідження

Прочитайте уривок з публікації «Дуалізм влади. Як Порошенко і Аваков дотискають один одного» на сайті новин <http://newzz.in.ua/politic/1148928112-dualzm-vladi-yak-poroshenko-avakov-dotiskayut-odin-odnogo.html>

- ...Арсен Аваков зайняв пост міністра внутрішніх справ у лютому 2014 року — відразу після перемоги Революції Гідності, коли склад Кабміну формували, що називається, «з пилу, з жару».

Аваков наростив м'язи і може заблокувати фактично будь-яке рішення Кабміну. Його реальний рівень — віце-прем'єр.

...час, коли президент міг би домогтися відставки Авакова, безнадійно втрачено. Порошенко просто пішов на жадливі угоди з Аваковим. Це були угоди не просто на рівні уряду, а на рівні контролю над родовищами, над державними активами, над потоками на митниці по поверненню ПДВ, — говорив Саакашвілі в інтерв'ю УП. — Вони з Порошенком — просто тимчасові союзники, які один одного ненавидять. Порошенко думає, що він усіх у кінці перехитрить, але він сильно на цей рахунок помиляється.

Ви знаєте, як відправити Авакова у відставку? Розкажіть. Ми не бачимо 226 голосів, щоб його відставити. Їх немає, — говорить співрозмовник в апараті президента. А поки голосів немає, Порошенко й Аваков змушені домовлятися. Влада для цього — вагома причина.

- Визначте, що є фактом, а що є судженням. Обговоріть й аргументуйте свій вибір.

Є різні способи подавати повідомлення з використанням оціночних суджень зі словами-маркерами. **Перший спосіб** — вживання цих слів під час опису подій та процесів, що непомітно впливає на формування в аудиторії конкретних ставлень. **Другий спосіб** — подання прямих авторських оцінок, які однозначно вказують аудиторії на єдине можливе ставлення до описуваних подій чи ситуацій. **Третій спосіб** — використання різних схем-пояснень, що пропонують аудиторії певну логіку розуміння явища чи події.

Факт від оціночного судження відрізняє об'єктивність. Оцінка завжди показує чиюсь позицію, емоційне ставлення, певний заклик. Факт не містить оцінок і закликів. Думка в тексті часто з'являється у вигляді коментаря, інтерпретації, вона впливає на сприйняття факту. Думка завжди є суб'єктивною, а факт існує незалежно від нашого бажання або ставлення до нього, він завжди реальний. Оціночне судження неможливо перевірити. Воно може подаватися в тексті як коментар чи інтерпретація. Перевірка фактів дозволяє отримувати об'єктивну інформацію та вберегти себе від маніпуляцій.

Важливим аспектом, що впливає на об'єктивність і достовірність інформації, є авторство. Аналізуючи медіатекст, варто враховувати той момент, що він створений автором. Будь-який текст є результатом низки рішень його автора. Автор обирає слова, образи, розставляє акценти. Подання матеріалу залежить від цінностей, переконань і поглядів автора, що формує стиль викладення, та від його мотивів.

Ідеї для дослідження

Ознайомтеся з даними дослідження соціологічної групи «Рейтинг», що провела опитування серед громадян України в грудні 2017 р. на предмет, кому українці довіряють більше: телебаченню чи інтернету (<https://ukr.media/ukrain/340053/>).

За результатами, майже половина респондентів довіряє телебаченню (49 %), рівень довіри до українських інтернет-порталів — 41 %, соцмереж — 37 %, газетам — 33 %, радіо — 29 %, іноземним джерелам даних — 15–17 %, російським медіа — 3–7 %.

- **Обговоріть у малих групах**, про що свідчать результати опитування. Чи впливає авторство поширюваних матеріалів на рівень довіри до медіа і як саме? Яким медіа віддали б перевагу ви й чому?

Питання про авторство особливо важливе в матеріалах, що розповсюджуються в мережі Інтернет, де часто практикується анонімність. У такому разі авторство неможливо встановити, але потрібно поставити запитання: «Чому автор виявив бажання залишитися невідомим?», «Який можливий намір автора?», «Що несе в собі цей текст?», «З якою метою він створений?», «Які вигоди отримає автор від поширення тексту?», «Які можливі наслідки?». Це також убезпечить споживачів інформації від маніпулятивного впливу. Коли знаєш, хто створив медіатекст, то це є першим кроком до усвідомлення мети та визначення ступеня довіри.

Щоб не загубитися в інформаційних потоках і маніпуляціях, потрібно і під час споживання, і під час створення інформації звертатися до **стандартів подання інформації**. Дослідники Інституту масової інформації (<http://imi.org.ua/monitorings/jurnalistski-standarti-informatsiyna-dovidka/>) визначають, що основними стандартами подання інформації є такі:

1. Баланс думок і точок зору.
2. Оперативність подачі інформації.
3. Достовірність (посилання на джерела).
4. Відокремлення фактів від коментарів та оцінок.
5. Точність подачі інформації.
6. Повнота представлення фактів та інформації по проблемі.

Питання для обміркування

На вашу думку, чи можливо всю інформацію, яку ми отримуємо з мас-медіа, аналізувати у відповідності до визначених стандартів? Яку інформацію треба обов'язково перевіряти? Поясніть своє бачення.

Для оцінки інформації, яку ми отримуємо, необхідно володіти прийомами критичного мислення. **Критичне мислення** — це комплекс усвідомлених дій і навичок, які ми застосовуємо, коли оцінюємо інформацію, достовірною вона чи маніпулятивна. Критичне мислення включає ознайомлення з інформацією, сприйняття інформації з різних джерел, аналіз різних поглядів, вироблення власного погляду й добір переконливої аргументації, ухвалення остаточного самостійного рішення.

Критичне мислення — основний інструмент аналізу медіатексту. Ключовими питаннями для аналізу медіатекстів є такі:

АУДИТОРІЯ Й АВТОРСТВО	АВТОРСТВО	Хто створив ці меседжі?
	МЕТА	Чому їх створено? Яка цільова аудиторія (та звідки ви це знаєте)?
	ЕКОНОМІКА	Хто за це заплатив?
	ВПЛИВ	Хто може дістати користь від цього меседжу? Кому він може завдати шкоди? Що це повідомлення означає для мене?
МЕСЕДЖІ ТА ЗНАЧЕННЯ	РЕАКЦІЯ	Які можуть бути мої дії у відповідь на ці меседжі?
	ЗМІСТ	Про що це (й що вас змушує так думати)? Які ідеї, цінності, інформація та/або погляди очевидні/імпліцитні? Про що не говориться в цьому повідомленні, що було б важливо знати?
	ТЕХНІКИ	Які техніки використовуються? Чому використовуються саме ці техніки? Як вони передають меседжі?
ПОДАННЯ РЕАЛЬНОСТІ	ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	Як можуть різні люди зрозуміти ці меседжі по-різному? Яка моя інтерпретація цього та що я дізнаюся про себе зі своєї реакції або інтерпретації?
	КОНТЕКСТ	Коли це зроблено? Де або як ним поділилися з публікою?
	НАДІЙНІСТЬ	Чи це факт, думка, чи щось інше? Якою мірою меседж гідний довіри (та що змушує вас так думати)? Які джерела інформації, думок, припущень?

(За Шейбе С., Рогоу Ф. Медіаграмотність: Підручник для вчителя / Перекл. з англ. — К.: Центр вільної преси, АУП, 2014. — 319 с.)

Ідеї для дослідження

Прочитайте уривок зі статті «Україна: маріонетки Світового Уряду поіменно і зі списком «заслуг»» (переклад з російської) від 02.03.2017 р. та проаналізуйте відповідно до запитань таблиці.

У київському метро станції оголошують двома мовами — українською та англійською. Якщо не брати до уваги «корінних жителів столиці», які приїхали з Тернополя, Івано-Франківська та Львова, то більшість населення Києва російськомовні... Зробили подібне «нововведення» зовсім не під «Євробачення»... а ще три роки тому. Мер Кличко розповідав, як важко було підібрати «носія англійської мови» для «начитки оголошень». ...обшарпані вагони, які давно потребують ремонту, тепер з англкомовною «озвучкою».

Самих амерів у Києві мало. У них є кілька «тусовочних місць» з бургерами і стейками, де вони відпочивають. Я маю на увазі постійно проживаючих «господарів», які тут нас вчать жити. Вони не користуються метро, оскільки це небезпечно. Але якщо раптом зайдуть, то почують «рідний голос». Крім кадрового дипломатичного корпусу США в Києві, який піддається ротації з частотою приблизно раз на півтора року (за винятком посла і першого секретаря), «прогресори» (вони ж «господарі») працюють «вахтовим методом». Приїхали на два-три місяці, погосподарювали і назад на базу. Раніше, до Трампа, прийнято було чекати приїзду «спецпосланця» Держдепу Вікторії Нуланд і віце-президента Джо Байдена. Це як візит «справжніх білих панів». З прийняттям «доленосних рішень», роздачею «булочок» і доган. Тепер залишилися тільки «вахтовики» і «маріонетки».

Критичне мислення зазвичай пов'язане з допитливістю, обізнаністю, неупередженістю, гнучкістю, справедливістю в оцінюванні, чесністю, розсудливістю, ретельністю в пошуку потрібної інформації, розумністю у виборі критеріїв, постійністю в пошуку результатів і першоджерел. Критичне мислення забезпечує самостійні й відповідальні дії та є запорукою демократії.

Рефлексія до засвоєного

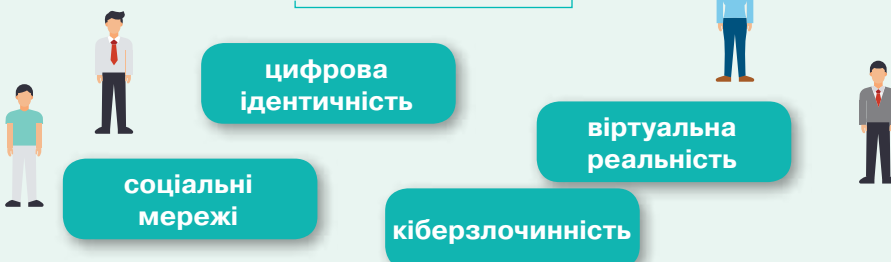

Тема 5.

Інтернет

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Скільки часу в день ви проводите в мережі Інтернет, чим саме ви займаєтесь? Інтернет покращує ваше життя чи створює певні незручності? Чи змінилося б ваше життя і як саме, якби не було Інтернету?

§ 36 ЦИФРОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ. СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ. ПРАВА ЛЮДИНИ В ІНТЕРНЕТІ

Інтернет — це невід’ємна частина нашого життя. Він є глобальною системою взаємозалежних комп’ютерних мереж. Інтернет є мережею мереж, що дає можливість створення кіберпростору, де відбувається онлайн-комунікація. Кіберпростір ще називають віртуальною реальністю. **Віртуальна реальність — це ілюзія дійсності, створена за допомогою комп’ютерних систем, які забезпечують зорові, звукові та інші органи чуття.**

Інтернет має як переваги, так і недоліки. Однією з переваг є те, що Інтернет є найбільшою бібліотекою у світі та архівом інформації, це засіб глобалізації інформації з можливістю обміну досвідом. Інтернет — це колосальний крок уперед у розвитку наукових досягнень, він є потужним засобом соціалізації людини, що перебуває в Мережі. Він дає можливість взаємодіяти з багатьма людьми з різних континентів, спілкуватися, об’єднуватися заради проведення спільних дій і суспільно-соціальних проєктів, обмінюватися ідеями, ділитись інформацією, здійснювати соціальну підтримку, провадити бізнес, спрямовувати дії, створювати твори мистецтва, грати в ігри, залучатися до політичних дискусій тощо. Інтернет дає можливість сплачувати послуги, поширювати рекламу, ро-

бити покупки онлайн, що економить людині багато часу, який можна використати для саморозвитку чи своїх потреб. Але він містить і загрози, як-от віруси, інтернет-залежність, ігроманія, втрата реального спілкування та перенесення у віртуальний світ.

Ідеї для дослідження

Об'єднайтеся у дві команди й обговоріть про переваги й недоліки Інтернету. Одна команда розкриває, які загрози містить у собі мережа Інтернет, а інша — переваги. Кожна команда аргументує свою позицію та наводить приклади.

В епоху масового Інтернету ми все частіше стикаємося з термінами «віртуальна особистість», «цифрова особа». Така особистість у віртуальному світі намагається втілити свої фантазії та мрії, створити віртуальний образ, змінити свою ідентичність. Занурення людини в мережу Інтернет сприяє появі цифрової ідентичності. Аватари й нікнейми в соцмережах можуть створити нову віртуальну особу, яка розпочне нове мережеве життя із заміною реального «я» на віртуальне. Здійснюючи спілкування з іншими за допомогою комп'ютера, будь-яка людина може стати абсолютно іншою особою, тим, ким хоче бути, проявити інший зразок поведінки. Людина може віртуально змінити свій вік, стать, адресу, створити бажаний ідеальний образ. В умовах потрапляння до віртуальної реальності людина стає кимось іншим, часто радикально відмінним від тієї особи, якою вона є в буденному житті. Також вираженням цифрової ідентичності є не створення віртуальної особи, а вираження себе справжнього, самореклама, самопрезентація.

Цифрова ідентичність — це інтернет-ідентичність людини, групи людей, організації та цифрове уявлення про набір їх унікальних якостей як мережевого суб'єкта. Цифрову ідентичність можна представити як набір електронних записів по цифровому сліду, що зберігає сукупність інформації про відвідання та дії користувача під час перебування в мережі. Людина залишає свій відбиток в інформаційному полі, наприклад, електронні листи, записи та фотографії в соціальних мережах продовжують своє існування. У світі цифрової ідентичності людину визначає контент, який розміщений нею в Інтернеті через форуми, блоги та соціальні мережі. Інформація, яка накопичується там, складає великі бази особистих даних, а також поведінкові, непрямі відомості про користувачів, за якими також можна встановити реальну людину.

Цифрова ідентичність використовується для ідентифікації при з'єднаннях з різними сторінками мережі Інтернет. Зокрема, вона міститься в цифровій ідентифікації та автентифікації даних, що підтверджують дійсного користувача комп'ютерних систем. Така інформація включає ім'я користувача та пароль, дату народження, номер соціального страхування, медичні дані, фінансові історії, відомості про податки та професійний досвід, операції в режимі онлайн, такі як електронні транзакції (операції з використанням банківського рахунку), покупки тощо. Уся ця інформація зберігається в Інтернеті й формує цифрову ідентичність.

Яскрава особистість

Зигмунт БАУМАН, польський та англійський соціолог, дослідник питань глобалізації, вважає:

«Час раніше ділили на приватний і публічний, на робочий час і час відпочинку. Нині руйнується поділ між відпочинком і роботою, між публічним і приватним. Ви берете із собою на відпочинок мобільний телефон, це — частина нашої особистості. Але якщо він з вами, то ви завжди маєте бути досяжні. Проводячи багато часу онлайн, ми втрачаємо навички, необхідні для соціалізації. Більшість вірить у протилежне. Мовляв, Марк Цукерберг дав нам можливість для спілкування, якої не було в попередніх поколіннях. За день ви можете знайти сто друзів... Але друзі онлайн і друзі офлайн — це різні друзі. Ви спілкуєтеся з ними за допомогою повідомлень, спрощеною мовою... Ви втрачаєте вирази обличчя, стишення або підвищення голосу. Відбувається щось дуже важливе: змінюється сама природа людського спілкування. Які це матиме наслідки — велике питання».

- Прокоментуйте думки З. Баумана. Як світ Інтернету змінив простір і час сучасної людини, вплинув на стиль життя? Яке ваше бачення подальшого розвитку людського спілкування?

Спілкування сучасної людини великою мірою відбувається в соціальних мережах, у яких вона проводить усе більше часу. **Соціальна мережа** — це веб-сервіс, віртуальна спільнота, що складається з людей з однаковими інтересами, нахилами, діяльністю. Соціальні мережі спеціалізуються на різних потребах та інтересах людей, і в більшості користувачів є акаунти у двох-трьох соціальних мережах. Найпопулярніші соціальні мережі: це *Facebook* , *Instagram* , *Twitter* , *LinkedIn* .

Усі ці та інші соціальні мережі націлені на обслуговування інтересів і потреб людини та впливають на розвиток її ідентичності.

Ідеї для дослідження

Проаналізуйте дані про кількість користувачів основних соціальних мереж:

У червні 2017 р. кількість користувачів Facebook досягла 2 млрд, українська аудиторія становить 10 млн. У вересні 2017 р. кількість користувачів Instagram зросла до 800 млн, в Україні — 6 млн. LinkedIn та Twitter у 2017 р. досягли позначки 500 млн користувачів.

- Обговоріть, про що свідчать ці дані? Якими соціальними мережами ви користуєтеся? Чому? Яка соціальна мережа найпопулярніша серед ваших ровесників і чому? Які загрози може нести віртуальне спілкування в соцмережах? Запропонуйте правила користування соцмережами.

У віртуальному світі Інтернету ми постійно стикаємося з проблемою забезпечення приватності. Згідно зі статтею 8 Європейської конвенції з прав людини, приватність закріплюється як окремий аспект приватного життя. Ніхто не має права

збирати та поширювати інформацію про наше приватне життя. Особиста інформація, якою ми не хочемо ділитися, має залишатися конфіденційною, не підлягати розголосові. Питання збереження приватності в мережі Інтернет є актуальним, оскільки віртуальне спілкування практично ніколи не буває приватним. Інформація, що поширюється в режимі онлайн електронною поштою, соцмережами тощо легко може бути доступна іншим. Від неї також неможливо повністю позбутися. Недостатня захищеність інформації та своїх профілів створює ризик доступу до неї інших людей і її використання без дозволу. Користувачі Інтернету самі несуть відповідальність за захист відомостей про своє життя.

В Інтернеті існує безліч небезпек. Зокрема, відсутні засоби впізнання особи, з якою спілкуєшся, і є багато випадків, коли себе видають за інших. Наявні випадки потрапляння в рабство чи залежність через мережу Інтернет. Також Інтернет використовується шахраями, які можуть вимагати гроші, наприклад, на організацію допомоги чи благодійність. З тією ж метою надсилається інформація про виграш грошей або речі: щоб отримати приз, треба зателефонувати за платним номером телефону чи сплатити певну суму, зазначену як податок. Важко уберегтися від спаму. Більш уразливими через підключення до глобальної мережі стають комп'ютери.

Загрози для приватності можуть бути безпосередніми — хакерські атаки, шкідливе програмне забезпечення, та опосередкованими — спостереження, спам, накопичення непрямої інформації. Втручання може бути відкрите, помітне для користувача — у вигляді викрадення, пошкодження чи знищення інформації про особу, та приховане — може залишатися непоміченим, воно спрямоване на отримання інформації, маніпуляції з нею, відкладені в часі, можливу активність у мережі від імені особи. Тому треба дотримуватися правил безпеки.

Бюро корисної інформації

Правила безпечної поведінки в Інтернеті

1. Нікому не надавати особисту інформацію: домашню адресу, номери телефонів, робочу адресу батьків, адресу школи тощо.
2. Не погоджуватися на зустріч з людиною, з якою ви познайомилися в Інтернеті.
3. Не посилати свої фотографії чи іншу інформацію незнайомим людям.
4. Не відповідати на грубі листи.
5. Не давати нікому свої паролі.
6. Не робити протизаконних вчинків і речей в Інтернеті.
7. Не шкодити і не заважати іншим користувачам.

- Обговоріть ці правила. Прокоментуйте їх. Доповніть список правил своїми пропозиціями.

Отже, варто пам'ятати, що в разі ігнорування належних засобів безпеки хтось може отримати доступ до ваших персональних даних. Однак не тільки власна приватність важлива в Інтернеті, але і приватність тих, хто поруч. Тому інформацією про інших людей можна поділитися, тільки якщо вона вже є в публічному доступі, при цьому не несе шкоди й не містить образ, або з дозволу особи.

Нині поширеним явищем у віртуальному середовищі є кіберзлочинність, що включає різні види злочинів, які здійснюються за допомогою комп'ютера в мережі Інтернет. Об'єктами кіберзлочинів є персональні дані, банківські рахунки, паролі, особиста інформація як фізичних осіб, так і бізнесу та держав-

ного сектору. Кіберзлочинність є загрозою на глобальному рівні. Одним з видів кіберзлочинності є піратство — незаконне розповсюдження інтелектуальної власності в Інтернеті.

Ідеї для дослідження

Прочитайте матеріал.

«Збитки від кіберзлочинців в Україні за перші вісім місяців 2016 р. оцінюються в близько 27 млн гривень. Про це повідомив начальник кіберполіції України Сергій Демедюк. За його словами, більше половини вже було відшкодовано потерпілим...

При цьому... 7–8 млн склав збиток від кардингу та інших видів шахрайства з платіжними картками, крадіжки коштів з використанням віддаленого доступу. Демедюк також додав, що рівень розкриття кіберзлочинців становить близько 50 %».

Джерело: <https://news.finance.ua/ua/news/-/385358/zbytky-vid-kiberzlochyniv-v-ukrayini-sklaly-27-mln-gryven-z-pochatku-roku>

- Про що свідчать наведені дані? На вашу думку, чому рівень розкриття кіберзлочинців є низьким?

До кіберзлочинців також належать порушення авторського права, шахрайство, незаконний доступ до банківських рахунків та перекази коштів, незаконне збирання відомостей тощо. Шахрайство з банківськими рахунками може відбуватися з використанням реквізитів банківської картки, які викрадені зі зламанних серверів, розрахункових систем чи персональних комп'ютерів (кардинг); створення сайту, схожого на сайт банку користувача, через який і крадуться реквізити платіжних карток (фішинг); використання інструменту-скримеру для зчитування магнітної доріжки платіжної картки (скимінг); телефонне шахрайство, пов'язане з виманюванням реквізитів банківських карток або іншої конфіденційної інформації, примушуваннями до переказу коштів на картку злодіїв (вішинг).

Кіберзлочинами є онлайн-шахрайства — несправжні інтернет-магазини та інтернет-аукціони; доступ до перегляду супутникового чи кабельного телебачення (кард-шарінг), створення та розповсюдження вірусів і шкідливого програмного забезпечення (мльваре); соціальна інженерія — технологія управління людьми в інтернет-просторі. Ще один вид кіберзлочинів — протиправний контент, що містить заклики до екстремізму, тероризму, пропагує наркоманію та насильство, використовує мову ненависті. До кіберзлочинів можна віднести доведення особи до самогубства шляхом кіберзалежування (кібербуллінгу) через будь-які форми електронної комунікації. Кіберзалежування є однією з форм насильства й характеризується образливими діями, знущаннями, що повторюються впродовж певного відрізка часу.

Питання для обміркування

Чи стикалися ви з проблемою кіберзалежування? Чи існує ця проблема у вашому шкільному середовищі? Як протистояти цій проблемі?

Кіберзлочинність є також загрозою державі. Часто основні об'єкти інфраструктури та державні установи, банки піддаються кібератакам, тому кібербезпека є пріоритетом державної політики. В Україні здійснення кібербезпеки регулюється Законом України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України»

від 2017 р., правовою основою якої є «Конвенція про кіберзлочинність» — міжнародний документ із протидії кіберзлочинності. У разі якщо виявлено факт вчинення злочину за допомогою Інтернету, необхідно повідомити про цю подію, заповнивши форму зворотного зв'язку на сайті Управління боротьби з кіберзлочинністю Міністерства внутрішніх справ України <http://www.cybercrime.gov.ua/feedback-ua> та написати відповідну заяву в найближчий відділ міліції. Злочинність в Інтернеті часто здійснюється через відсутність страху бути викритим, чому сприяє відчуття анонімності та безкарності. Але це не зовсім відповідає дійсності, оскільки все, що відбувається в мережі, можна відстежити, дізнавшись про автора або винуватця; усе залежить від роботи правоохоронців.

Окремим актуальним питанням сьогодення є **дотримання прав людини онлайн**. Інтернет є віртуальним середовищем, у якому реалізуються та можуть порушуватися права людини. ООН та Рада Європи визначають, що існуючі права людини та основні свободи однаковою мірою належать як до офлайн, так і до онлайн-простору. Як ми знаємо, права людини забезпечуються державою. Однак забезпечення прав людини в Інтернеті ускладнюється тим, що він є власністю різних приватних компаній. Приватні компанії повинні поважати й забезпечувати права людини у своїй діяльності та дотримуватися законодавства, встановленого державою. Тому для забезпечення прав людини держава має контролювати приватні компанії, щоб вони їх не порушували. Держава повинна діяти в межах власного та міжнародного законодавства у сфері прав людини. Люди, у свою чергу, також мають дотримуватися законодавства та поважати права інших людей.

Ніхто не повинен бути об'єктом незаконного втручання в здійснення прав людини та основних свобод під час перебування в Інтернеті. Незважаючи на те, що віртуальний простір здається нереальним і неконтрольованим, це не означає, що це простір для порушень прав людини. Безпека цього простору залежить від користувачів, Інтернет буде таким, яким люди самі його зроблять. Користувачі для забезпечення прав людини мають звертати увагу на контент, який вони створюють і поширюють, коментарі, які вони роблять на сторінках, щоб вони не зачіпали права інших людей через дискримінаційні ознаки. Людина в Інтернеті має право на приватність.

Питання для обміркування

Обговоріть, чи є порушенням прав людини розміщення онлайн електронних журналів класів та їх змісту у вільному доступі на шкільному сайті. Чи можна без згоди дітей або батьків розміщувати на шкільному сайті їхні фотографії або відео з ними?

Будь-хто, чії права порушуються, може розраховувати на правовий захист від компетентних органів. В Україні механізмами захисту прав людини в Інтернеті є: Звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Звернення до Управління боротьби з кіберзлочинністю Міністерства внутрішніх справ України, Звернення до міжнародних судів чи організацій. Після використання всіх національних механізмів правового захисту кожна людина може звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ.

Рефлексія до засвоєного

ЗНАЄМО. РОЗУМІЄМО. ДІЄМО

Перевірте себе

1. Що таке мас-медіа, які є різновиди мас-медіа?
2. Як ви розуміє поняття «свобода слова» та поясніть значення цензури?
3. Як розпізнати мову ворожнечі?
4. Назвіть відмінності між фактом і судженням.
5. Які особливості захисту прав людини в Інтернеті?

Поміркуйте

1. Чи потрібно обмежувати рекламу в мас-медіа?
2. Як мас-медіа впливає на формування громадської думки?
3. Яка роль мережі Інтернет у розвитку демократії?
4. З якою метою створюють фейки та «джинсу»?
5. Які є переваги та ризики в користуванні соціальними мережами?

Творчо застосуйте

1. **Об'єднайтеся в малі групи.** Кожна група ознайомлюється з Кодексом етики українського журналіста (<http://www.nsj.org/page/196>). На основі цих матеріалів зробіть порадику юному журналісту: *1 група* — створює колаж; *2 група* — оформляє рубрику шкільної газети; *3 група* — створює презентацію; *4 група* — створює пост у соціальній мережі.
2. Дізнайтеся, що таке комісія з журналістської етики, у чому полягає зміст її діяльності. Напишіть пам'ятку «Куди звертатися, якщо журналісти порушують етику!».
3. Дослідіть, хто є власниками основних каналів українського телебачення. Як вони впливають на інформаційну політику каналу?
4. Ознайомтеся з матеріалами Сергія Чернявського «Як створити сучасну шкільну газету» (<file:///C:/Users/user/Desktop/modul.pdf>). Дотримуючись основних правил, підготуйте випуск шкільної газети, зробіть стінгазету класу.
5. Проаналізуйте сайт вашої школи. Хто бере участь у його наповненні? Як його можна вдосконалити, яким ви б хотіли його бачити, яке має бути наповнення цього сайту? Напишіть свої пропозиції, обговоріть їх у класі, складіть загальний список пропозицій і реалізуйте їх!
6. Познайомтеся з грою «Медіазнайко» <http://www.aup.com.ua/Game/>, зіграйте в неї, перевірте свої знання.

7. Сформулюйте основні правила нетикету, поділіться ними зі своїми батьками, друзями та однокласниками.

Розділ VI. ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДЯН І ДЕРЖАВИ В ДОСЯГНЕННІ СУСПІЛЬНОГО ДОБРОБУТУ

Тема 1.

Соціальні цілі економіки

§ 37 ЕКОНОМІКА ЯК СФЕРА ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ

Ми отримуємо послуги, купуємо різні товари, продукти харчування, одяг, зошити для школи, електроніку, послуги мобільного зв'язку, електричну енергію та багато чого іншого. Усі ці дії є нашою взаємодією в суспільстві у сфері економічного життя, яка охоплює виробництво благ, обмін ними, розподіл і споживання. **Економіка** — це господарська діяльність суспільства, що включає стосунки виробництва, споживання, обміну та розподілу. Сучасна економіка складається з різних *галузей*, таких як промисловість, сільське господарство, енергетика, будівництво тощо, до яких входять безліч різних підприємств та організацій. Усі

вони створюють певні блага та послуги, необхідні для задоволення наших потреб, які називаються *споживчими товарами*, а також *засоби виробництва*, без яких було б неможливим виготовлення споживчих товарів. Це устаткування для заводів і фабрик, а також сировина, з якої виготовляють різні речі.

Будь-яка сфера економічного життя передбачає наявність певних ресурсів: матеріальних, грошових, людських, часових. Ці ресурси завжди обмежені: якщо, скажімо, ви витратили гроші, щоб придбати новий телефон, ви вже не зможете витратити ці гроші на придбання нової пари взуття. Землю, на якій побудували житловий будинок, уже неможливо використати, щоб вирощувати городину. І навіть час, який ви витрачаєте на відеоігри, ви вже не використовуєте для навчання або занять спортом.

Таким чином, у сучасній економіці й виробникам, і споживачам доводиться весь час приймати рішення в умовах обмежених ресурсів. Ми розмірковуємо, на що витратити гроші. Виробники вирішують, які товари виробляти зараз, водночас відмовляючись від вироблення якихось інших товарів. Основна функція економіки полягає в задоволенні потреб людини, створенні таких благ, без яких неможливий розвиток суспільства, за умови обмеженості ресурсів.

Ідеї для дослідження

Проаналізуйте один день свого життя. Складіть перелік своїх основних потреб, поясніть, які вони згідно з класифікацією. Обговоріть, від кого й від чого залежить задоволення ваших потреб.

Потреби людей задовольняються благами. **Благо** — це те, що здатне приносити нам користь або задоволення, що може задовольнити потреби. Повітря, яким ми дихаємо, гриби та ягоди в лісі, вода в річці — це безкоштовні блага, які дає нам сама природа. Проте є блага, які є результатом свідомої діяльності людей, виробництва, проходять через обмін — такі блага називають економічними. Економіка вивчає саме економічні блага. Економічні блага можна розділити на матеріальні, що створюються в результаті матеріального виробництва (їжа, ліки, транспортні засоби тощо), і нематеріальні, які існують у формі послуг або певного виду діяльності й створюються в невиробничій сфері (освіта, мистецтво тощо).

Також блага поділяють на **приватні** (індивідуального споживання) та **суспільні** (громадського споживання). Приватне благо споживається окремою особою або групою, його можна придбати в постачальника або виробника, сплативши певну суму, а споживання здійснюється на виключній основі. Споживання однією особою або групою осіб робить неможливим споживання іншими. Наприклад, якщо ви придбали квиток на концерт, то тільки ви маєте виключне право зайняти місце, зазначене в цьому квитку.

Суспільні блага зазвичай не виробляються ринковою системою, складаються з надто великих одиниць, щоб їх міг придбати окремий споживач, та надаються усім без винятку. Такі блага зазвичай надаються державою безкоштовно, і не існує ефективного способу виключити людину зі споживання цих благ. Прикладом такого блага є освітлення вулиць, національна оборона, маяк. Існують також квазісуспільні блага, які є безоплатними для певних категорій громадян, наприклад, це музеї або медичні послуги, проїзд у громадському транспорті.

Ідеї для дослідження

Візьміть будь-яку річ, яка є з вами. Спробуйте описати історію її створення, тобто шлях, який пройшла ця річ від початку створення до моменту, коли ви її придбали для себе як благо для задоволення потреб.

Основними об'єктами економіки є виробництво, обмін, розподіл та споживання.

Виробництво — це процес створення економічних благ. Прикладом є робота заводу, фабрики, ресторан, перукарня.

Кінцевим результатом процесу виробництва є продукт. Споживання виробленого продукту стає можливим завдяки стосункам *обміну* та *розподілу*.

Обмін — це процес просування продукту від виробника до споживача. Наприклад, коли ми купуємо товар у магазині, сплачуємо за нього кошти, ми вступаємо в процес обміну. Оскільки сучасна економічна система є складною та розгалуженою, обмін у більшості випадків відбувається не безпосередньо між виробником і споживачем, а через різноманітних посередників: торговельні компанії, фізичні й віртуальні магазини роздрібної та гуртової торгівлі тощо. Налагоджені відносини обміну сприяють більшій ефективності виробництва, а отже, кращому задоволенню потреб суспільства.

Бюро корисної інформації

До виникнення грошей весь обмін здійснювався в натуральній формі: люди просто обмінювали речі, які виробляли, на інші потрібні їм речі, які вони не могли виробити або здобути самі. З виникненням грошей процес обміну став набагато зручнішим і швидшим, хоча форма натурального обміну (бартер) збереглася і в наш час.

- На вашу думку, чому натуральний обмін був замінений, які причини цього? Чи не простіше було б обмінювати один продукт на інший, які недоліки натурального обміну?

Розподіл — це процес отримання доходів економічними суб'єктами. Наприклад, працівник отримує зарплату, акціонери-дивіденди, підприємець прибуток.

Споживання — це використання вироблених благ у процесі задоволення потреб.

Усі ті, хто бере участь у відносинах виробництва, обміну, розподілу та споживання, є суб'єктами економічних відносин. До них належать:

- 1) **домогосподарство** — це одна особа чи багато людей, які мешкають разом, разом витрачають кошти;
- 2) **держава**;
- 3) **підприємство (фірма)**;
- 4) **закордонний сектор** — іноземні фірми та інші держави.

Споживачі формують попит на товари й послуги, а потім споживають уже вироблений продукт на ринку товарів і послуг. Виробники отримують доходи від спожитих продуктів, які потім витрачаються на ресурси для виробництва. Будь-які економічні стосунки регулюються державою, яка також стає учасником цих відносин. Саме держава встановлює «правила гри», запроваджуючи законодавство в економічній сфері. Вона відіграє важливу функцію в розподілі благ, збираючи податки й потім розподіляючи державний бюджет, надаючи трансферти (беззворотну допомогу) громадянам, які цього потребують. Держава виробляє різноманітні товари й послуги, які не може надати ринок. Також держава і сама виступає як споживач певних товарів чи послуг, закупаючи їх у приватних постачальників.

Прокоментуйте філософські думки

Усе, що може зробити уряд для покращення матеріального добробуту мас, — це встановити і зберегти інституціональний устрій, за якого не існує завад для прогресивного накопичення нового капіталу і його використання для покращення технічних методів виробництва.

Людвіг фон Мізес («Планування свободи»)

Багатство країни не обов'язково будується на власних природних ресурсах, воно досягається навіть при повній їх відсутності. Головним ресурсом є людина. Державі лише потрібно створити основу для розквіту таланту людей.

Маргарет Тетчер

• Чи погоджуєтеся ви з наведеними твердженнями? Обговоріть, роль держави в розвитку економічного добробуту.

У сучасній відкритій економіці важлива роль належить також і іноземним державам. У випадку експорту й імпорту вони виступають як споживачі або постачальники. Їх участь у виробленні міжнародної політики та роботі міжнародних організацій впливають також і на внутрішній ринок будь-якої країни з відкритою економікою.

Таким чином, економічна сфера тісно пов'язана із суспільною сферою життя людини. У сучасних умовах важливо, щоб економіка працювала на підвищення загального добробуту населення. Економіка має бути *соціально спрямованою*, тобто враховувати інтереси всіх верств населення.

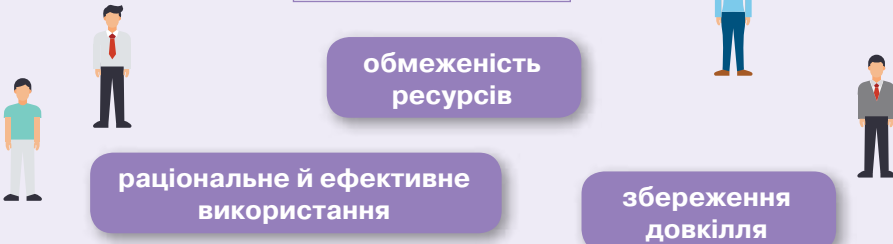
Рефлексія до засвоєного

Тема 2.

Сталий розвиток

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

У липні 2017 р. на земній кулі мешкало більше ніж 7,5 млрд людей, а до 2025 р., за оцінками вчених, ця цифра збільшиться до 10 млрд. Тільки уявіть, скільки необхідно їжі та одягу, чистої води й електрики, будинків, транспортних засобів і багато чого іншого, щоб задовільнити потреби такої шаленої кількості людей, яка продовжує зростати! Та, на жаль, ресурси, якими може забезпечити нас наша рідна планета, не є невичерпними. Поміркуйте, що робити з означеною проблемою. Як забезпечити гармонійний розвиток людства за умов дефіциту ресурсів, яких стає все менше?

§ 38 РАЦІОНАЛЬНЕ Й ЕФЕКТИВНЕ ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСІВ

Індустріальна модель минулого століття не дає відповіді на запитання, як зберегти ресурси й забезпечити людство. Ми бачимо, що вона призводила до хижацького винищення природи, вирубки лісів, зменшення озонового шару та глобального потепління. Зростання нерівності, поширення бідності у світі змушують людство шукати нові моделі розвитку, які б дозволили йому гармонійно розвиватися, отримуючи необхідні блага, але не за рахунок прийдешніх поколінь.

З розвитком людства потреби людей зростали кількісно і якісно, збільшувався обсяг споживання, вимагаючи використовувати все більше й більше ресурсів. Водночас, через ілюзію невичерпності природних ресурсів, збільшення обсягу, а не ефективності виробництва, запаси природних ресурсів швидко вичерпувалися.

Проблему обмеженості ресурсів погіршує той факт, що саме в тих країнах, де економічна ситуація найгірша, населення зростає рекордними темпами. Руйнація природи, виснаження ресурсів призводять до хронічного голоду через нестачу харчів, виснаження ґрунту, розширення зони пустель. Водночас розвиненим країнам, щоб задовільнити потреби населення, доводиться вдаватися до імпорту сировини та енергоресурсів. Такий дисбаланс говорить про те, що високий рівень життя населення розвинених країн відбувається за рахунок країн, що розвиваються, оскільки, не маючи іншого виходу, вони змушені продавати свої ресурси.

Ідеї для дослідження

Уважно прочитайте.

П'ять фактів про видобування природних копалин

1. Їх видобувають заради тебе. У середньому, кожен щоденно використовує 16 кг ресурсів, що видобувають із землі — металу, енергії, отриманої з копалин, та мінералів. У західних країнах ця цифра набагато вища — 57 кг на день.
2. Вони потрапляють у продукти, якими ти користуєшся. Телефон, наприклад, зроблений аж із 42 різних мінерів, включаючи алюміній, берилій, вугілля, мідь, золото, залізо, вапняк, кварц, срібло, тальк та волластоніт. Щоб зробити телевізор, необхідно 35 різних мінералів, а комп'ютер — 30.
3. Запас на все життя. Новонародженій дитині знадобиться: 360 кг свинцю, 340 кг цинку, 680 кг міді, 1 630 кг алюмінію, 14 800 кг заліза та 560 000 кг каміння, піску, гравію та цементу.
4. Цифри зростають. Очікується, що до 2030 р. видобуток металу зросте на 250 відсотків. Це станеться в основному за рахунок маленьких і середніх гірничих підприємств, особливо у країнах, що розвиваються.
5. Негативні наслідки зростають. Малим і середнім гірничим підприємствам часто бракує ноу-хау та ресурсів, щоб застосовувати належні заходи з безпеки та охорони довкілля, а отже, негативний вплив на довкілля, швидше за все, зростатиме.

За матеріалами сайту www.theworldcounts.com.

- Обговоріть у групах, як можна змінити ситуацію з видобування корисних копалин.

Протягом своєї історії людство змінювало простір навколо себе, створюючи *техносферу*. До техносфери належать усі різноманітні засоби, якими користувалася людина у своєму історичному розвитку: від сокир первісної людини до космічних кораблів і лазерної техніки. Створена людиною техносфера поступово розширюється, витісняючи собою біосферу та руйнуючи її. Водночас, природа, господарська діяльність людини та суспільство є тісно взаємопов'язаними. Цей зв'язок має глобальний характер, і тому значні порушення в одній сфері можуть викликати раптові швидкі зміни в інших. В історії відомі випадки, коли такі зміни природних умов призводили до зникнення цілих видів живих істот або навіть екосистем. **Такі події, що призводять до тяжких наслідків, називаються катастрофами.**

Залежно від причин катастроф їх поділяють на природні й техногенні.

Серед природних катастроф можна назвати падіння на Землю великих метеоритів, урагани, повені, цунамі, пожежі й сильні засухи, виверження вулканів. У результаті найбільших катастроф відбувались кліматичні зміни, вимирання та виникнення нових видів живих організмів, і навіть зміни зовнішнього

вигляду нашої планети. Наприклад, падіння комети, що відбулось приблизно 60–70 млн років тому, призвело до виникнення Мексиканської затоки, архіпелагу Японських островів та Японського моря. Існує теорія, що саме ця подія призвела до кліматичних змін, у результаті яких вимерли динозаври.

Природні явища, такі як цунамі, тайфуни або землетруси, називають стихійними лихами. Вони мають локальний характер і не можуть змінити клімат. Проте вони викликають руйнації та знищення цілих міст і навіть регіонів, загибель людей, значні матеріальні втрати. І хоча в наш час багато з природних явищ можна передбачити й таким чином зменшити завдані ними збитки, перед деякими з них людство й досі залишається майже беззахисним.

Господарська діяльність виснажує та трансформує всі природні ресурси: земельні, водні, біологічні, мінеральні тощо, порушуючи рівновагу екосистем.

Ідеї для дослідження

Фото із сайту «Закарпатський кореспондент», на яких чітко видно масштаби вирубки карпатських лісів. (<http://zak-kor.net/susplstvo/15870-lysyje-karpaty-puteshestvenniki-shokirovali-masshtabami-katastrofy-foto.html>)

Експерти називають головною причиною повен і зникнення гірських річок у Закарпатті неконтрольовану вирубку карпатських лісів. Ліси відіграють дуже багато важливих соціальних й екологічних функцій (водорегулювальні функції, протиерозійні, протизсувні, депонування вуглецю, збереження біорізноманіття, пом'якшення екстремальних стихійних явищ тощо). (За матеріалами сайтів ZIK та «Закарпатський кореспондент» http://zik.ua/news/2016/03/03/nevtishni_prognozy_vyrubky_karpatskyh_lisiv_poveni_posuhy_ta_znyshchennya_677740; <http://zak-kor.net/susplstvo/15870-lysyje-karpaty-puteshestvenniki-shokirovali-masshtabami-katastrofy-foto.html>)

- Обговоріть наведені факти в **малих групах**. Назвіть п'ять кроків, як можна запобігти знищенню лісів у Закарпатті.

Швидко й неконтрольоване зростання населення земної кулі, величезна кількість відходів людської діяльності, що забруднюють повітря, воду й ґрунти, виснаження природних ресурсів призвели до глибокої екологічної кризи глобального масштабу, основними проявами якої є кислотні атмосферні опади, зникнення окремих видів тварин, а також кліматичні зміни.

Питання для обміркування

Поміркуйте, як Україні не потонути у смітті? Що може зробити кожна конкретна людина, щоб зменшити кількість викидів сміття?

Таким чином, хижацьки використовуючи природні ресурси, засмічуючи планету, людство знищує біосферу землі та залишає своїх нащадків без необхідних та незамінних ресурсів. Знищуючи природу, людство таким чином самознищується. Усвідомлення цього змушує нас шукати альтернативні шляхи розвитку, які б дозволили нам гармонійно розвиватися, не руйнуючи майбутнє.

Рефлексія до засвоєного

§ 39

СТАЛИЙ РОЗВИТОК ЯК СПОСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОВКІЛЛЯ

Відповіддю на виклик збереження довкілля для майбутніх поколінь є **концепція сталого розвитку**, тобто такого економічного розвитку, за якого добробут теперішніх поколінь досягається не за рахунок добробуту поколінь прийдешніх. Цю концепцію прийнято у 1992 р. на Всесвітній конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро.

Мовою документів

З Декларації Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку, 1992 р.:

- Принцип 1:** Турбота про людей займає центральне місце в зусиллях із забезпечення стійкого розвитку. Вони мають право на здорове і плідне життя в гармонії з природою.
- Принцип 2:** ...держави мають суверенне право розробляти свої власні ресурси відповідно до політики у галузі довкілля й розвитку та несуть відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність у рамках їх юрисдикції або контролю не шкодила довкіллю інших держав....
- Принцип 3:** Право на розвиток має бути реалізовано, щоб забезпечити справедливе задоволення потреб нинішнього й майбутніх поколінь у галузях розвитку та довкілля.
- Принцип 4:** Для досягнення стійкого розвитку захист довкілля повинен становити невід'ємну частину процесу розвитку і не може розглядатися окремо від нього.

- Обговоріть, яка основна ідея документа. З якою метою він прийнятий? Як ви вважаєте, чому виникла ідея прийняття такого документа, які можливі причини його прийняття?

Та, незважаючи на всі зусилля міжнародної спільноти, проблема сталого розвитку лише загострюється. Заходи, які вживають для розв'язання цієї проб-

леми, виявляються недостатньо ефективними, потребуючи нових, інноваційних підходів. Через загострення глобальної екологічної кризи на сучасному етапі виникає гостра необхідність об'єднання зусиль світового співтовариства для боротьби з її наслідками.

Головні напрямки такої співпраці включають:

- створення міждержавних банків екологічної інформації;
- створення міжнародних фінансових фондів охорони довкілля;
- співпрацю у справі ліквідації наслідків екологічних і техногенних катастроф;
- координацію національних природоохоронних заходів з урахуванням екологічної взаємозалежності держав;
- об'єднання фінансових можливостей міжнародних організацій для розв'язання глобальних проблем охорони екосистем;
- співпрацю у справі експлуатації природних ресурсів, що належать до категорії спільної спадщини людства (Світовий океан, повітряний та космічний простір).

Бюро корисної інформації

Цілі сталого розвитку 2016–2030:

Джерело: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia>

- Проаналізуйте основні цілі сталого розвитку, визначені ООН. На вашу думку, чому саме ці цілі є пріоритетними? Якби ви формували цей документ, які б три ви цілі поставили номером 1, 2, 3 чому саме?

У 1999 р. Україна приєдналася до Кіотського протоколу, який вимагає не перевищувати рівня викидів 1990 р. протягом періоду 2008–2012 рр. Україна в 1990 р. займала шосте місце у світі за обсягами викидів парникових газів після США, Росії, Китаю, Німеччини та Японії. За період з 1990 по 1998 р.

унаслідок економічних чинників викиди парникових газів значно скоротилися. Участь у Кіотському протоколі надає Україні можливість розв'язати проблеми енергоефективності, енергозбереження, адаптації секторів економіки до нових кліматичних умов за рахунок міжнародних фінансових ресурсів.

Іншим прикладом міжнародної співпраці стала зустріч глав держав у Йоганнесбурзі у 2002 р., де було ухвалено основний документ — «Порядок денний XXI ст.» Цей документ проголосив необхідність якнайшвидшого досягнення сталого розвитку всіх країн і народів у гармонії з природою. Країни — учасниці саміту зобов'язалися за можливості сповільнити темпи зникнення окремих біологічних видів на Землі, а також максимально скоротити кількість людей, що не мають доступу до нормальної питної води й каналізації.

25 вересня 2015 року Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію «Перетворення нашого світу: Порядок денний у галузі сталого розвитку на період до 2030 року», в якій визначила 17 цілей сталого розвитку.

Україна, як й інші країни-члени ООН, приєдналася до глобального процесу забезпечення сталого розвитку. Протягом 2016 р. шляхом консультацій із громадянським суспільством були визначені завдання з досягнення цілей сталого розвитку для України за чотирма напрямками: справедливий соціальний розвиток; стале економічне зростання та зайнятість; ефективне управління; екологічна рівновага та розбудова стійкості. Суспільне бачення розвитку України до 2030 р. охоплює такі орієнтири для досягнення, як добробут та здоров'я населення, що забезпечуватимуться інноваційним розвитком економіки, побудованим на сталому використанні природних ресурсів. *«Це сприятиме покращенню якості життя населення без шкоди довкіллю і стане вагомим чинником зростання тривалості життя»*, — зазначається в Національній доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна» 2017 р.

Ідеї для дослідження

Угода мерів та заходи з енергоефективності

Угода мерів — провідна ініціатива, започаткована Європейським Союзом, котра охоплює місцеві та регіональні органи влади, які беруть на себе добровільні зобов'язання підвищувати енергоефективність та нарощувати використання відновлювальних джерел енергії на своїх територіях. Відповідно до цих зобов'язань підписанти Угоди прагнуть скоротити власні викиди CO₂ щонайменше на 20 % до 2020 року, сприяючи, таким чином, розвитку екологічно орієнтованої економіки та підвищенню якості життя. Нині до Угоди приєдналося вже майже 7 тисяч муніципалітетів, у тому числі 165 з України. Завдяки проектам, виконаним у рамках Угоди мерів, міста, що приєдналися до неї, змогли істотно покращити свої показники енергоефективності. Співпрацюючи з організаціями громадянського суспільства та бізнесом у рамках проектів, що фінансуються Європейським Союзом за Угодою мерів, міста і села по всій Україні запроваджують термомодернізаційні заходи: встановлюють енергоефективне вуличне освітлення та центральне опалення, будують потужності з переробки відходів тощо.

- Уявіть, що ви є мером міста, запропонуйте одну ініціативу, як би ви підвищили енергоефективність на своїй території, тобто зменшили енергоспоживання. Складіть дерево думок класу.

Як ми вже зрозуміли, людина є частиною природи, і її існування залежить від стану природного середовища, в якому вона живе. Впливаючи на природу, свідомо змінюючи довкілля, людина може створити такі умови, до яких її організм

буде не в змозі пристосуватися. Сталий розвиток дозволяє привести життєдіяльність людства у відповідність до природних процесів і таким чином зберегти баланс у природі. Таким чином, сталий розвиток стає об'єктивною відповіддю на нагальні проблеми людства. На перший погляд, питання сталого розвитку та збереження ресурсів — це проблеми великих корпорацій та урядів. Та, насправді, наше майбутнє належить нам, і навіть маленькі дії або зміни у звичках можуть допомогти нам зберегти нашу планету для прийдешніх поколінь.

Може здаватися, що, як окрема особа, ти нічого не можеш зробити, щоб запобігти виснаженню природних ресурсів. Але це не так! Якщо кожна людина долучиться до збереження природних ресурсів і зменшення викидів CO₂, ми можемо змінити світ.

- Зменшуй викиди двоокису вуглецю, купуючи енергоефективну техніку.
- Для пересування користуйся велосипедом, ходи або використовуй громадський транспорт, коли тільки можливо.
- Бережи дерева: використовуй лише вироби з переробленого паперу або не використовуй папір взагалі.
- Якщо можеш, посади дерево.
- Бери участь у проектах збереження дерев.
- Завжди вимикай побутову техніку, коли ти нею не користуєшся.
- Бережи електроенергію.
- Ремонтуй крани, що течуть, та використовуй вже використану воду, щоб злити туалет.
- Не засмічуй океан.
- Коли можеш, збирай дощову воду. Її можна використати для прибирання або поливу рослин.

За матеріалами сайту www.theworldcounts.com

Питання для обміркування

Обговоріть у парах і продовжіть логічний ряд. Додайте три поради.

Рефлексія до засвоєного

Тема 3.

Ринкова економіка

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

принципи ринкової економіки

конкуренція

державні видатки

попит і пропозиція

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Хмельницький ринок

Нью-Йоркська фондова біржа

Що поєднує ці два зображення? Які процеси тут відбуваються?
Хто бере участь у цих процесах?

§ 40 ПРИНЦИПИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ. КОНКУРЕНЦІЯ. ПОПИТ І ПРОПОЗИЦІЯ, РИНКОВА ЦІНА

У найпростішому розумінні, на ринку відбувається обмін товарів й послуг на гроші, тобто ринок — це механізм взаємодії споживачів та виробників товарів як суб'єктів економічної діяльності. Ринковою системою можна назвати сукупність зв'язків, що виникає між виробниками та споживачами різноманітних благ. **Ринкова економіка** — це економічна система, де рішення щодо виробництва та розподілу продуктів приймаються на основі існуючого попиту та пропозиції, які й визначають ціни на товари та послуги. Існування ринкової системи вимагає, щоб у суспільстві виконувалися деякі умови взаємодії між учасниками (суб'єктами) економічної діяльності.

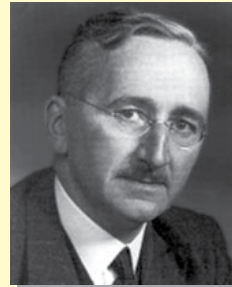

Однією з умов ринкової економіки є *економічна свобода*. Це означає, що учасники економічних відносин самі приймають рішення на основі власної вигоди й несуть відповідальність за свої дії. Підприємства самі обирають галузь своєї діяльності, вирішують, яку продукцію випускати, як працювати й коли припинити діяльність. Для споживачів економічна свобода визначає можливість на свій розсуд і в межах своїх грошових ресурсів обирати, де, як, що і в якій кількості купувати.

Яскрава особистість

Фрідріх Август фон ГАЕК (1899–1992) — австрійський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки 1974 р., прихильник системи, що забезпечує особисту свободу для всіх, захисник ідеалів економічної свободи:

- Економічна свобода — це свобода будь-якої діяльності, що включає право вибору й пов'язані з цим ризик та відповідальність.
- Свобода вибору в конкурентному суспільстві заснована на тому, якщо хтось відмовляється задовольнити наші потреби, ми можемо звернутись до іншого.

- Прокоментуйте ідеї економіста. Чи погоджуєтеся ви з даними твердженнями? Відповідь аргументуйте.

Економічна свобода неможлива без існування приватної власності на ресурси та засоби виробництва. Приватна власність дозволяє людині залучати та використовувати різноманітні ресурси, відстоювати власні інтереси, отримувати користь і прибуток, сприяє економічному зростанню.

Ринкова економіка неможлива **без конкуренції** — економічного змагання між виробниками з метою отримання доходу. Щоб конкуренція була можливою, потрібно, щоб на ринку існувала велика кількість продавців, жоден з яких окремо не міг би істотно вплинути на пропозицію товару. Так само має бути багато покупців, щоб не було можливості окремого впливу на попит на ринку.

На вільному ринку підприємці не контролюють ціни, а споживачі та підприємці вибирають продукт на основі повної інформації про нього. Конкуренція забезпечує ефективний розподіл ресурсів, сприяє інноваціям і розвитку ефективних підприємств та виходу з ринку неефективних, а також дозволяє задовольнити різноманітні потреби й забезпечити високу якість товарів і послуг.

У разі відсутності конкуренції створюється монополія, коли в певній галузі існує єдиний виробник. Цей виробник може необґрунтовано підвищувати ціну на свою продукцію або зменшувати обсяги виробництва, щоб збільшити власні прибутки. Такі дії можуть бути шкідливими для суспільного добробуту.

Питання для обміркування

На вашу думку, що має зробити держава, щоб протидіяти монополії?

Та конкуренція має і певні недоліки. Це може бути змова виробників щодо цін або нездатність ринку виробити суспільно важливі блага, які не дають швидких та високих прибутків, наприклад, у галузі освіти і культури. Також ринкова конкуренція може призводити до надмірного розшарування суспільства на багатих і бідних. Тому необхідним є фінансування різноманітних програм соціальної допомоги населенню, підтримка науки, культури та освіти, що покладається на державу. Елементом ринкової економіки є *свобода ціноутворення*, тобто формування цін залежно від співвідношення попиту та пропозиції, які склалися на ринку. За умов ринкової економіки діяльність всіх виробників і споживачів узгоджується автоматично. Ринок виступає як *саморегульована* система, що забезпечує високий ступень ефективності використання й розподілу ресурсів. Економісти говорять про «невидиму руку ринку», що змушує всіх його учасників діяти на забезпечення суспільного добробуту.

Особливе місце в ринковій економіці належить *грошовим розрахункам*. Гроші виступають мірою вартості різноманітних благ. Вони є мірилом вартості та засобом обігу. Гроші — зручний засіб обміну, який дозволяє споживачам і підприємцям уникнути незручностей бартеру, тобто прямого обміну товарами або послугами без використання грошей.

Попит (D) — платоспроможна потреба, забезпечене грошима бажання покупця придбати товар за даною ціною. **Обсяг попиту (Qd)** — конкретна кількість товару, яку можуть і хочуть придбати покупці за даного рівня цін.

Закон попиту: що нижчою є ціна, то більший обсяг попиту, і навпаки.

Ідеї для дослідження

Винятки із закону попиту

- 1) Ефект Гіффена. Наприклад, зростання ціни на картоплю може в результаті призвести до росту попиту на неї, оскільки незаможні сім'ї починають відмовляти собі в більш дорогих продуктах харчування та заміщувати їх картоплею. Тобто в цьому разі ефект доходу переважає над ефектом заміщення, і зростання ціни призводить до зростання попиту. Такі товари називаються товарами Гіффена — на честь англійського економіста XIX ст. Роберта Гіффена. Він виявив, що під час голоду в Ірландії в середині XIX ст. підвищення ціни на картоплю призводило до збільшення попиту на неї.
- 2) Ефект сноба (Веблена). Коли за зниження ціни на товари споживач відмовляється від покупки. Споживачі купують певні дорогі товари за престижними цінами, причому зі зростанням попиту ціна на такі товари може навіть зростати. Згадаймо, наприклад, попит на престижні моделі смартфонів.
- 3) Ажіотажний попит, що може бути викликаний очікуванням значного підвищення ціни на товар або його зникненням з ринку.

• Проаналізуйте, який вплив може мати кожний варіант винятків із закону попиту. Якими можуть бути наслідки на ринку?

Зміна в ціні по-різному впливає на різні товари: якщо ціна на сіль зросте, це навряд чи вплине на кількість солі, яку купуємо та споживаємо. А в разі зростання ціни, наприклад, на апельсини, ми будемо купувати їх менше, натомість споживаючи більше інших фруктів. Така залежність між зміною ціни на товар і попит на нього називається еластичністю попиту. Попит на товар називають еластичним, якщо незначна зміна в ціні викликає значну зміну попиту; і навпаки, якщо при значній зміні ціни попит змінюється лише незначно або не змінюється взагалі, такий попит називають нееластичним.

До товарів з еластичним попитом зазвичай належать предмети розкоші (делікатеси, коштовності), товари, вартість яких є відчутною для бюджету (меблі або велика побутова техніка), а також товари, для яких легко знайти заміну (деякі фрукти тощо). До товарів з нееластичним попитом належать товари першої необхідності (ліки, електрика), недорогі товари, покупка яких лише незначно відбивається на бюджеті (кулькові ручки або зубна паста), а також товари, яким важко або й неможливо знайти заміну (пальне, сіль).

Пропозиція (S) — бажання виробника, продавця виробляти, продавати товар за даного рівня цін.

Закон пропозиції: що вищою є ціна, то обсяг пропозиції більший. Якщо змінюється ціна, змінюється обсяг пропозиції.

Пропозиція, як і попит, характеризується еластичністю, тобто залежністю від цін. У випадку нееластичної пропозиції споживачі готові платити будь-яку ціну за товар. До цієї групи належать унікальні речі, які не мають аналогів і не можуть бути відтворені.

Бюро корисної інформації

У 2008 р. бізнесмен з Абу-Дабі Саїд Хоурі заплатив на аукціоні понад 14 млн доларів за автомобільний номерний знак, що складався всього з однієї цифри: «1». Він пояснив цей вчинок тим, що хоче бути найкращим у світі, і зазначив, що вважає цю ціну цілком прийнятною й був готовий сплатити суму, еквівалентну 27 млн доларів.

- Проаналізуйте, які чинники в цій ситуації вплинули на попит. Чому пропозиція була нееластичною і як це вплинуло на формування ціни?

Тепер розглянемо, як взаємодія попиту і пропозиції визначає ринкову ціну на товар. Поеднаємо графіки попиту і пропозиції.

Як бачимо, вони перетинаються в одній єдиній точці. Саме в ній обсяг пропозиції відповідає обсягу попиту, тобто споживачі готові й бажають купити рівно стільки продукції, скільки пропонують підприємства. Ця точка називається **точкою ринкової рівноваги**, а ціна в цій точці — **ціною рівноваги**. Ринкова рівновага вигідна як виробникам (продавцям) так і покупцям.

Держава також може впливати на ринкові ціни безпосередньо, встановлюючи максимальні або мінімальні ціни на певні види продукції. Наприклад, щоб захистити виробників сільськогосподарської продукції, держава вводить на цю продукцію мінімальну ціну. Результатом може стати надлишок продукції, оскільки споживачі за завищеною ціною готові придбати лише частину продукції. Уряду доводиться викупати залишок продукції на гроші платників податків.

Поширеною є також інша ситуація, коли уряд запроваджує максимальні ціни на певну продукцію (комунальні послуги, хліб тощо), щоб захистити малозабезпечені верстви населення (ціна підлоги). У цьому разі споживачі готові купити більше товарів, що призводить до виникнення дефіциту товарів, який має своїм наслідком спорожнілі полиці магазинів або й виникнення «чорного ринку» на дефіцитні товари.

Отже, попит і пропозиція разом формують обсяг продукції та ціну ринкової рівноваги, які є оптимальними для суспільства. Ринок не завжди може розв'язати проблеми, що виникають у суспільстві, або надати необхідні блага.

Безпосереднє втручання держави в цінову політику може призвести до виникнення дефіциту або надлишку продукції.

Завданням держави є: подолання зубожіння населення; розвиток освіти й науки — затратних галузей, які не дають швидких результатів і у які приватний бізнес не хоче вкладати власні кошти; фінансування фундаментальних наукових досліджень, що дозволяють нам краще зрозуміти світ, але не мають безпосереднього практичного виходу.

Бюро корисної інформації

Європейська організація з ядерних досліджень (CERN) — міжнародний дослідницький центр європейської спільноти, найбільша у світі лабораторія фізики високих енергій. Сьогодні на експериментальному обладнанні CERN працює близько 12 000 дослідників 80 національностей із 500 наукових центрів й університетів — це половина всіх фізиків-дослідників мікросвіту. У 2016 р. до цієї спільноти приєдналася й Україна. CERN має у своєму розпорядженні цілу низку прискорювачів заряджених частинок, найбільший з яких — Великий адронний колайдер. Саме тут було відкрито декілька елементарних часток та не відомих до того явищ, створені перші атоми антиматерії, а в 1984 і 1992 рр. його працівники були удостоєні Нобелівської премії з фізики. CERN зробив суттєвий внесок у розвиток інформатики. У ньому зародилася технологія усесвітньої павутини (www) і був створений протокол HTTP.

За матеріалами Вікіпедії

- Обговоріть, який результат дає вкладання коштів у сучасні дослідження та розвиток нанотехнологій. Які вигоди отримує держава? Яка ваша власна позиція щодо вкладання коштів у науку?

Оскільки головною метою комерційної діяльності за умов вільного ринку є якнайшвидше отримання прибутку, ринок не зацікавлений у фінансуванні таких видів діяльності, де дохід можна отримати лише в майбутньому або й не отримати взагалі. Такі проекти, як будівництво шляхів і мостів, підтримка культури тощо, можливі лише за державної підтримки. Ринок не може забезпечити надання суспільних благ, таких як оборона, забезпечення суспільного порядку тощо. Роль держави посилюється в захисті національних інтересів на

міжнародному ринку, що вимагає регулювання валютних і торговельних відносин. Держава відіграє активну роль у ринкових відносинах, здійснюючи законодавче регулювання, фінансуючи державний сектор економіки й закупаючи різноманітні товари й послуги. До її основних функцій належать *законодавча, стабілізуюча та розподільча*.

У межах своєї *законодавчої функції* держава приймає закони та постанови, які визначають правові засади ринкової економіки, вироблення й запровадження антимонопольного законодавства. *Стабілізуюча функція* держави полягає в підтриманні високого рівня зайнятості населення, створенні умов для економічного зростання та боротьбі з інфляцією. *Розподільча функція* держави полягає в забезпеченні більш справедливого розподілу доходів у суспільстві та ефективнішого використання наявних ресурсів. Збираючи податки та встановлюючи мінімальний розмір зарплати, держава дбає про малозабезпечені верстви населення. Для виконання цих функцій держава вдається до адміністративних (прямих) або економічних (непрямих) заходів.

Адміністративні заходи використовуються на всіх рівнях впливу на ринок — від муніципального до загальнодержавного. У деяких випадках держава може вдаватися безпосередньо до контролю цін, наприклад, на комунальні послуги або товари першої необхідності, енергоносії, громадський транспорт. Крім того, держава може контролювати випуск певної продукції, її якість. Наприклад, щоб надавати освітні послуги, навчальний заклад повинен пройти державну акредитацію, яка підтвердить, що він справді відповідає вимогам і здатний забезпечити викладання на належному рівні.

Питання для обміркування

Поміркуйте, в яких ще випадках держава може втручатися в цінову політику та якість випуску продукції й надання послуг.

Одним з важливих прямих економічних засобів регулювання економіки є грошово-кредитна система. Держава регулює кількість грошей, що перебувають в обігу: зменшення цієї маси приводить до активізації ділової активності, а її збільшення — до посилення інвестиційної активності, а отже, до зростання обсягів виробництва та створення додаткових робочих місць. У разі необхідності держава може здійснювати емісію грошей, тобто випуск додаткових грошей.

Іншим прямим засобом регулювання економічної сфери є податки, тобто встановлені вищим органом влади обов'язкові платежі, які сплачують фізичні та юридичні особи з метою фінансового забезпечення діяльності держави (уряду) та місцевого самоврядування. Податки допомагають підтримати соціальну рівновагу в суспільстві, зменшуючи розбіжності в реальних доходах громадян.

Бюро корисної інформації

Основні види податків

Стаття 9 Податкового кодексу України визначає такі державні податки та збори:

- **податок на прибуток підприємств** — сплачується юридичними особами, підприємствами з доходу від прибутку;

- **податок на доходи фізичних осіб** — сплачується фізичними особами — найманими працівниками, підприємцями, іншими громадянами — з отриманих ними доходів;
  - **податок на додану вартість (ПДВ)** — входить у ціну товарів (робіт, послуг) і сплачується покупцем, а до державного бюджету його перераховує продавець, тому часто на ціннику або чеку ми можемо побачити дві цифри: ціну товару з ПДВ та окремо суму ПДВ, що стягується;
  - **акцизний податок** — це податок на споживання окремих, так званих підакцизних, товарів (продукції), що включається до їх ціни. Зазвичай акциз установлюють на предмети розкоші, тютюн, алкоголь, коштовні метали;
  - **екологічний податок** — справляється з фактичних обсягів викидів в атмосферне повітря, скидів у водні об'єкти забруднюючих речовин, розміщення відходів тощо;
  - **рентна плата** — справляється за користування надрами для видобування корисних копалин та в інших цілях, за користування радіочастотним ресурсом України, за спеціальне використання води та лісових ресурсів тощо;
  - **мито** — податок на товари, що перетинають кордон, на їх ввіз, вивіз і транзит.
- Чому важливо сплачувати кожний з видів податків? До яких ризиків призводить несплата податків?

Для здійснення своїх функцій і повноважень державі необхідно мати у своєму розпорядженні певні фінансові ресурси, план їх надходження та використання, тобто бюджет. Державний бюджет формується завдяки податкам. Слово «бюджет» походить від старовинного французького слова *bougette*, тобто «гаманець». **Бюджет складається з певних надходжень і витрат. У сучасній мові — це план доходів і видатків особи або установи на певний період.** Це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади та місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Бюджет має певні надходження (формування фінансових ресурсів) і видатки (їх використання). Доходи бюджету утворюються за рахунок надходжень від сплати податків громадянами і підприємствами, різноманітних обов'язкових платежів, надходжень від продажу державного майна, операцій з капіталом, що належить державі. Кошти, що акумулюються в державному бюджеті за рахунок надходжень, уряд спрямовує на різноманітні цілі. Такі кошти становлять державні видатки.

Якщо видатки державного бюджету дорівнюють його надходженням, говорять про збалансований бюджет. Але так буває дуже рідко. Якщо надходження в бюджеті переважають над видатками, говорять про *профіцитний* бюджет. Коли видатки перевищують надходження — *дефіцитний* бюджет.

ДЕРЖАВНІ ВИДАТКИ

соціальні цілі	економічні цілі	військові цілі	обслуговування державного боргу	утримання державного апарату влади
освіта, охорона здоров'я, пенсії, соціальний захист (у розвинених країнах — до 50 %)	сільське господарство, видобуток копалин, охорона довкілля, наука, технології (у розвинених країнах — до 30 %)	сучасна зброя, підготовка військових професіоналів	сплата суми боргу та процентів	оплата дипломатичних представництв та представників членства в міжнародних організаціях

Дефіцит виникає через економічні кризи, значні витрати на військові цілі, неконтрольовані витрати з бюджету. Багато економістів схиляються до того, що невеликий дефіцит на рівні 1—2 % є контрольованим і навіть сприятливим для розвитку економіки держави. Надмірне зростання бюджетного дефіциту призводить до посилення інфляції, фінансової кризи та до накопичення *державного боргу* — запозичень держави у своїх громадян й іноземних держав.

Ефективність роботи держави можливо забезпечити лише за умови контролю з боку суспільства, це стосується і сфери державного бюджету.

Прокоментуйте філософську думку

Аристотель у своєму трактаті «Політика» писав: «...щоб захистити казначейство від шахрайства, всі гроші треба видавати відкрито перед усім містом і зберігати копії рахунків у різних сховищах».

- Що мав на увазі філософ? Як можна цей принцип втілити на рівні громади, держави?

У всьому світі різноманітні громадські організації впроваджують ініціативи, спрямовані на забезпечення прозорості в управлінні державними фінансами. Так, в Україні у 2015 р. з ініціативи уряду було створено єдиний веб-портал використання публічних коштів *e-data (spending.gov.ua)*, на якому Державна казначейська служба України оприлюднює інформацію про витрати різних бюджетних організацій. Скористатися порталом дуже просто: достатньо визначитися, яка саме організація вас цікавить, і скористатися системою пошуку на сайті.

Серед громадських ініціатив є проект «Ціна держави», запроваджений Фондом «Східна Європа» за фінансування Європейського Союзу. Одним з результатів проекту стало створення порталу «Ціна держави» (*cost.ua*), який інформує громадян про державні фінанси й державний бюджет у зрозумілому форматі, чим заохочує їх активну роль у моніторингу планування бюджету та розподілу бюджетних коштів. Участь громадськості в обговоренні бюджету сприяє прозорості бюджетного процесу й підвищенню його ефективності.

Рефлексія до засвоєного

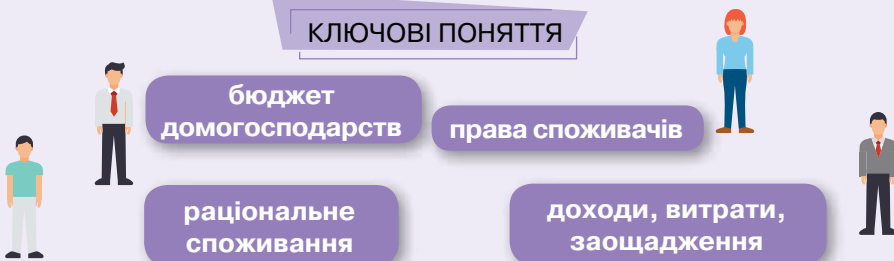

Тема 4.

Економіка домогосподарства

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що домогосподарка чи домогосподар — це людина, яка не працює? Чому у вас така думка? Аргументуйте свою думку. Як ви вважаєте чи мають домогосподарства вплив на розвиток економіки і який?

§ 41 ДОМАШНЄ ГОСПОДАРСТВО. БЮДЖЕТ ДОМОГОСПОДАРСТВ

Домогосподарства виступають на ринку і як споживачі, і як власники різноманітних ресурсів, якими користуються підприємства. У Законі України «Про Всеукраїнський перепис населення» зазначається, що **домогосподарство** — це сукупність осіб, які спільно проживають, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують і витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати або не перебувати в родинних стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї і більше осіб. Це поняття ширше, ніж сім'я, тут визначальним є спільне проживання та ведення спільного господарства, наприклад: військові строкової служби, вихованці будинків дитини тощо.

Бюро корисної інформації

Портрет домогосподарств України у 2016 році:

39,2 % домогосподарств мешкають у великих містах, 28 % у малих містах, і 32,8 у сільській місцевості; 19,7 % домогосподарств складаються лише з однієї особи, 32,3 % — з двох, 26,9 % — з трьох, решта — із чотирьох і більше осіб; 18,9 % домогосподарств мають у своєму складі дітей віком до 18 років; у складі 70,7 % домогосподарств є працюючі особи, у 29,3 % їх немає.

За даними Держкомстату

- Проаналізуйте наведені дані. Які висновки можна зробити? Прокоментуйте.

Для домогосподарства характерною є домашня праця, що включає різноманітні види діяльності, спрямовані на обслуговування дорослих членів, піклування за дітьми та літніми членами домогосподарства тощо. Така праця може містити й виробничу складову, як-от вирощування городини на своїй присадибній ділянці. Домашнє господарство може виробляти певну продукцію як для власного вжитку, так і для реалізації на ринку. У першому випадку воно виступає як суб'єкт домашньої економіки, в останньому — як форма малого товарного виробництва.

Домогосподарство виконує на ринку *функцію споживання*. Саме задоволення потреб домогосподарств є метою виробництва. Домогосподарствам належать ресурси, які вони постачають підприємствам для здійснення підприємницької діяльності. Ресурси ще називають *факторами виробництва*. Домогосподарствам належать такі основні три типи ресурсів: земля, капітал і праця, причому земля й капітал належать до матеріальних факторів, а праця — до нематеріальних.

До цих трьох «класичних» факторів виробництва додають ще підприємливість й інформацію. *Підприємливість* — кмітливість, здатність активно діяти, вирішувати поставлені завдання оптимальним чином. Це здатність до ініціативи, ризику, координації та пошуку нових можливостей, що дають змогу отримати прибуток з мінімальними затратами. Підприємливість дозволяє поєднати всі інші фактори виробництва для створення різноманітних благ та задоволення потреб. Щодо *інформації*, то вона лежить в основі нових технологій, дає змогу приймати ефективніші рішення та знаходити кращі можливості для ведення бізнесу. Отже, друга функція, яку виконують домогосподарства, — *постачання ресурсів* виробникам.

Третя функція домогосподарств у ринковій економіці — заощадження доходів. **Заощадження** — це частина доходу, яка залишається після сплати податків, інших обов'язкових платежів, витрат на споживання. Заощаджені кошти зазвичай зберігають на банківських рахунках або витрачають на придбання акцій, страхових полісів тощо. Люди заощаджують, щоб відчувати фінансову захищеність, на випадок виходу на пенсію, для освіти дітей або для непередбачуваних потреб, наприклад, нещасного випадку чи захворювання.

Водночас в житті є ситуації, коли витрати перевищують доходи домогосподарства, тобто його заощадження стають від'ємними. Це відбувається, наприклад, коли сім'я бере позику або витрачає кошти, накопичені в минулому. Деякі домогосподарства інвестують заощаджені кошти, купуючи на них цінні папери, нерухомість, валюту тощо. Такі інвестиції можуть стати потужним джерелом розвитку національної економіки.

Питання для обміркування

Скільки грошей вам потрібно на день? А на тиждень? Чому?

Домогосподарства взаємодіють з підприємствами, формуючи свої доходи та витрачаючи кошти на споживання. У цьому процесі формується бюджет домогосподарства, тобто план його доходів і витрат на певний період. Підприємства купують у домогосподарств ресурси, які ті пропонують на ринку. Кошти, сплачені підприємствами за ці ресурси, формують доходи домогосподарств, які ті витрачають на споживання або особистий дохід.

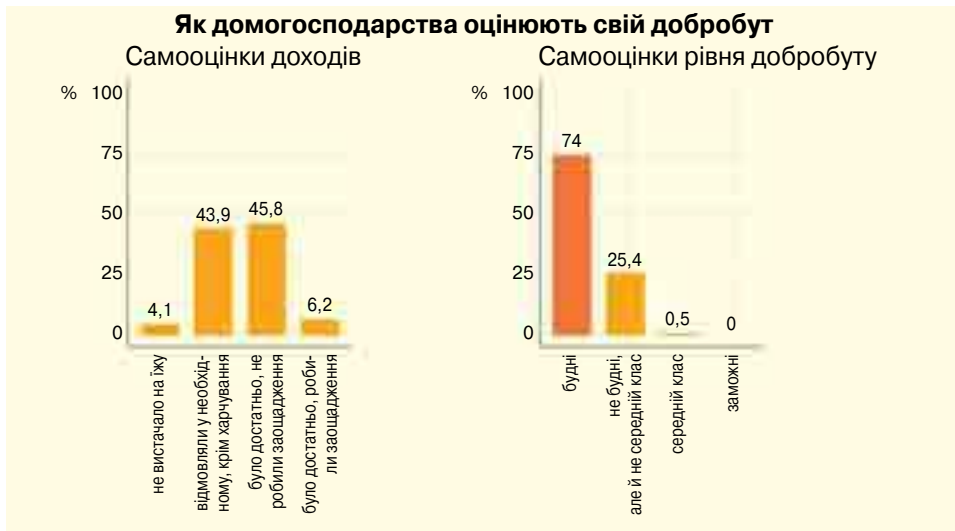
Отримані доходи домогосподарства витрачають переважно на придбання різноманітних товарів і послуг, які купують у підприємств. Таке споживання називають приватним. Проте не всі доходи, які домогосподарства отримують, вони можуть використати на задоволення власних потреб. Домогосподарства можуть використати на власний розсуд частку доходу, що залишається в домогосподарства після сплати податків. Дохід домогосподарства не повинен бути нижчим за прожитковий мінімум для його членів. Він визначається як вартість набору продуктів харчування, товарів і мінімального набору послуг, необхідних для збереження здоров'я та задоволення основних соціальних і культурних потреб людини.

На доходи домогосподарств безпосередньо впливає економічна ситуація в країні. У періоди економічного піднесення зростає обсяг виробництва різноманітних товарів і послуг, заробітні плати, доходи підприємств. Завдяки зростанню надходжень у державний бюджет держава має більше можливостей фінансувати різноманітні соціальні програми, покращуючи стан домогосподарств. І навпаки, у періоди економічного спаду доходи домогосподарств скорочуються, відповідно скорочується і їх споживання.

Ідеї для дослідження

- Проаналізуйте діаграму. Про що свідчать наведені дані? Які пункти, на вашу думку, є найпроблемнішими і чому?

Задоволення потреб домогосподарства у споживчих благах визначається двома чинниками: рівнем доходу домогосподарства та цінами, що склалися на ринку на ці блага. Що більший дохід має домогосподарство, то більше можливостей у нього є задовольнити власні потреби.

Якими б не були поточні доходи й економічна ситуація в державі, домогосподарства повинні ощадливо ставитися до своїх ресурсів.

§ 42 ПОНЯТТЯ ПРО РАЦІОНАЛЬНЕ СПОЖИВАННЯ. ПРАВА СПОЖИВАЧІВ

В умовах обмеженого бюджету домогосподарствам необхідне раціональне споживання. Придбання чогось одного означає відмову від чогось іншого. Домогосподарству доводиться весь час робити вибір: витратити певну суму на ремонт кухні чи на придбання зимового одягу для членів родини, або відкласти її «на чорний день»? Тому із придбанням певного товару або послуги пов'язана так звана вартість втрачених можливостей, тих, від яких довелося відмовитись, зробивши свій вибір. Цей вибір ґрунтується на корисності, яку ми пов'язуємо з тією річчю, яку купуємо. Таким чином, справжня цінність будь-якої речі — це недоотримана корисність усіх інших речей, які ми могли б купити за допомогою ресурсів, витрачених на придбання цієї речі. Розглядаючи можливі альтернативи, споживачі роблять власний вибір, який буде нести найбільшу користь при найменших затратах.

Питання для обміркування

Що впливає на наш вибір, коли ви обираєте, що саме маєте придбати?

Яскрава особистість

Річард ТЕЙЛЕР — американський економіст, один з радників президента США Барака Обами, лауреат Нобелівської премії з економіки 2017 року за створення поведінкової економіки. Він вважає, що нормальна людина не наділена природним даром чинити «розумно», коли йдеться про економічні рішення... Нерідко людині потрібен такий собі поштовх чи то пак спонука до кроку в правильному напрямку. Лише тоді вона зможе ухвалювати рішення, спроможні витримати критичну перевірку. Це особливо важливо під час укладання страхових угод, рішень щодо покупок та кредитів. Адже в будь-якому разі ці рішення мають ухвалюватися «розумно». «Спонукою» може бути поштовх, котрий приведе людину до обґрунтованого рішення... Таким може бути й адресоване на підсвідомість цілеспрямоване навіювання, котре індустрія реклами вже довела до віртуозності. Учений закликає клієнтів узагалі навчитися розпізнавати «спонуку» та постійно запитувати себе: «Хто намагається чинити на мене вплив та з якою метою?».

- Чому вчений вважає, що для певних людських дій потрібен мотив, поштовх до дії? Чи можна, використовуючи його теорію, пришвидшити розвиток сучасної економіки й навчити людей уникати великих економічних «помилоч»? Відповідь обґрунтуйте.

Зростання доходів населення, присутність на ринках величезного різноманіття товарів перетворює наше суспільство на так зване суспільство споживан-

ня. У такому суспільстві рівень споживання набагато перевищує рівень, необхідний для задоволення біологічних потреб. За допомогою реклами споживачів переконують, що володіння певною річчю підвищить їх статус в очах тих, хто поруч. Такий підхід спонукає купувати останні моделі мобільних телефонів або модне вбрання, що не є предметом першої необхідності.

У сучасному споживанні існує концепція так званого збалансованого, або сталого, споживання. У її основі лежить ідея споживання, що задовольняє потреби нашого і майбутніх поколінь економічно, соціально та екологічно збалансованим шляхом. Таке збалансоване споживання передбачає зменшення обсягу споживання, а отже, і відходів; надання переваги екологічно чистій продукції; відмову від використання агресивних хімікатів тощо. Змінюється й загальна модель споживання: споживачі надають перевагу товарам місцевого виробництва, товарам довготривалого використання, вводиться «міра» у споживанні, тобто виважене ставлення до придбання нових речей та використання вже вживаних речей. Відбувається гуманізація споживачтва, коли ставлення до людини визначається її якостями, а не придбаними речами.

Подібні процеси характерні і для України, але вони ускладнюються суспільними, політичними та економічними процесами, що відбуваються в нашій державі. Водночас дослідники вказують, що українці більше схильні до марнотратства в порівнянні з європейцями: українці більше схильні придбати якусь річ, яка їм не по кишені, або із шиком прийняти гостей на свята.

Ідеї для дослідження

Ознайомтеся з інформацією.

Усе більше країн переходять або збираються переходити на більш екологічні види енергії. Наприклад, уряди Нідерландів і Німеччини планують до 2030 р. випускати лише екологічні автомобілі, що не утворюють шкідливих викидів. Франція має намір повністю відмовитися від бензинових і дизельних автомобілів до 2040 р. А Норвегія, будучи країною з найбільшою часткою електромобілів на ринку, вже до 2025 р. планує відмовитися від двигунів внутрішнього згорання. Дійсно, електромобілі — екологічний вид особистого транспорту, адже вони є безпечними для довкілля та здоров'я населення. У той час як звичні нам автомобілі, які працюють на бензинових і дизельних двигунах, викидають в атмосферу CO₂, оксиди сірки та чадний газ (<https://uainfo.org/blognews/1508741639-navishcho-ukrayintsyam-elektrokari.html>) За міжнародним рейтингом країн, Україна посіла 5-е місце за темпами розвитку електромобілів, залишивши позаду таких лідерів, як США, Японія чи Нідерланди (<https://ua.censor.net.ua/n432546>).

- Обговоріть у малих групах, які економічні причини того, що Україна так активно запроваджує електромобілі? Чому люди надають перевагу електромобілям, хоча ті досить дорого коштують? Цей факт належить до збалансованого споживання чи марнотратства?

Складна економічна ситуація, непевність у власному майбутньому змушує людей повертатися до традиційної споживачької поведінки, тобто купувати лише необхідне для задоволення безпосередніх потреб.

Стосунки між споживачами й підприємствами — виробниками, постачальниками та продавцями — ніколи не були простими. Держава намагається регулювати ці стосунки, запроваджуючи відповідне законодавство, стандарти якості продукції. Захист прав споживачів має на меті надавати споживачам достовірну інформацію про якість товарів і послуг, що існують на ринку, та відновлювати права споживачів у разі їх порушення. Захист прав споживачів винесено на міжнародний рівень. Гарантом захисту прав споживачів на міжнародному рівні є ООН. У 1985 р. Генеральною Асамблеєю ООН були прийняті «Керівні принципи для захисту інтересів споживачів», де визнано такі законні потреби споживачів: ПРАВА СПОЖИВАЧІВ: 1. Захист споживачів від шкоди їх здоров'ю та безпеці. 2. Сприяння економічним інтересам споживачів і захист цих інтересів. 3. Доступ споживачів до інформації, необхідної для компетентного вибору у відповідності з індивідуальними запитами та потребами. 4. Просвіта споживачів. 5. Наявність ефективних процедур розгляду скарг споживачів. 6. Свобода створювати споживчі та інші відповідні групи або організації, можливість для таких організацій висловлювати свою точку зору в процесі прийняття рішень, які стосуються їх інтересів.

Бюро корисної інформації

Найбільша спеціальна міжнародна організація, що захищає права споживачів, називається «Конс'юмерз інтернешенл» (Consumers International, скорочено CI). До неї входять понад 200 організацій з понад 100 країн світу, включаючи Україну. Метою організації є захист і сприяння розвитку прав споживачів у всьому світі через сприяння діяльності національних споживчих груп і проведення кампаній на міжнародному рівні. Організація виражає інтереси міжнародного споживчого руху в питаннях безпеки товарів і продуктів харчування, охорони здоров'я та прав пацієнтів, екології та відповідального споживання, а також регулювання міжнародної торгівлі і суспільних послуг.

- Яка роль подібних організацій у сфері споживання та дотримання прав людини?

В Україні споживачі стали приділяти більшу увагу безпечності товарів, які вони купують. З розвитком громадянського суспільства зросла кількість активних громадян, готових об'єднуватися, щоб обстоювати свої інтереси перед виробниками. Виробники, намагаючись здешевити вартість продукту, часто практикують зниження якості своєї продукції, використання шкідливих речовин. Однак захист прав споживачів гарантується Конституцією України.

Мовою документів

Стаття 42 Конституції України: [...] Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Стаття 50 Конституції України: [...] Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Регламентує захист прав споживачів Закон України «Про захист прав споживачів» 1991 року. Стаття 4 закону визначає права та обов'язки споживачів.

До прав споживачів належать:

- 1) право на захист своїх прав державою;
- 2) право на належну якість продукції та обслуговування;
- 3) право на безпеку продукції;
- 4) право на необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця);
- 5) право на відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону;
- 6) право на звернення до суду та інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав;
- 7) право на об'єднання в громадські організації (об'єднання) споживачів.

Водночас на споживача покладаються зобов'язання:

- 1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації, викладеними в наданій виробником (продавцем, виконавцем) документації на товар;
- 2) у разі необхідності роз'яснення умов та правил використання товару — до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця (виробника, виконавця) або до іншої вказаної в експлуатаційній документації особи, що виконує їх функції;
- 3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням та дотримуватися умов (вимог, норм, правил), установлених виробником товару в експлуатаційній документації;
- 4) з метою запобігання негативним для споживача наслідкам використання товару — застосовувати передбачені виробником засоби безпеки, спеціальні правила, а в разі відсутності таких правил дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, встановлених для товарів такого роду.

Питання для обміркування

На вашу думку, чому для дотримання прав споживачів ці зобов'язання є важливими? На що спрямовані ці зобов'язання?

Українські споживачі можуть скористатися такими формами захисту прав: самозахист; захист прав споживачів державними організаціями; захист прав споживачів органами місцевого самоврядування; судовий захист прав споживачів; захист прав споживачів неурядовими організаціями.

Бюро корисної інформації

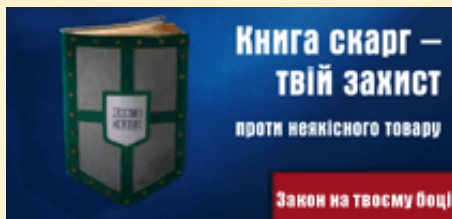
30 березня 2010 року в Україні створено Спілку об'єднань громадян «Всеукраїнська Федерація Споживачів "ПУЛЬС"».

Метою організації є захист законних прав споживачів, вдосконалення чинного законодавства в цій сфері, просування інтересів споживчої спільноти, забезпечення рівного доступу всіх споживачів до доброякісних та безпечних товарів, робіт і послуг, підвищення рівня стандартів споживання. Серед завдань ВФС «ПУЛЬС» є розвиток інформаційного поля для споживачів, споживчої та

правової освіти дітей і молоді, просвіти широкого кола громадян, поширення практики ефективного відстоювання споживачами своїх законних прав, створення соціальної реклами в інтересах споживачів тощо. Гаслом на порталі є «Інформація — перша лінія захисту». Організація пропонує також такі рекламні плакати:

Джерело: <http://consumerinfo.org.ua/about/>

• Уважно розгляньте зображення, поясніть, які основні меседжі вони несуть. Чому ці меседжі важливі для нас?

З метою створення та впровадження ефективної системи захисту прав споживачів в Україні на засадах кращих практик країн ЄС, у 2017 р. Уряд України прийняв Концепцію державної політики у сфері захисту прав споживачів на період до 2020 року, розроблену Всеукраїнською Федерацією Споживачів «Пульс», а також план заходів її реалізації.

Одними з першочергових завдань Концепції є:

- забезпечення впровадження прозорих та ефективних механізмів взаємодії органів влади та місцевого самоврядування, громадських об'єднань споживачів, представників бізнесу у сфері здійснення захисту прав споживачів;
- забезпечення об'єктивності, достовірності та своєчасності інформації для споживачів про товари та послуги на споживчому ринку;
- підвищення ефективності системи захисту споживачів від небезпечної продукції, що може заподіяти шкоду їх життю, здоров'ю, майну, а також довкіллю;
- забезпечення державної підтримки громадських об'єднань споживачів, їх активної участі у процесах прийняття державних рішень, важливих для споживачів.

Очікується, що реалізація цієї Концепції сприятиме створенню та впровадженню сучасної ефективної системи захисту прав споживачів в Україні.

Рефлексія до засвоєного

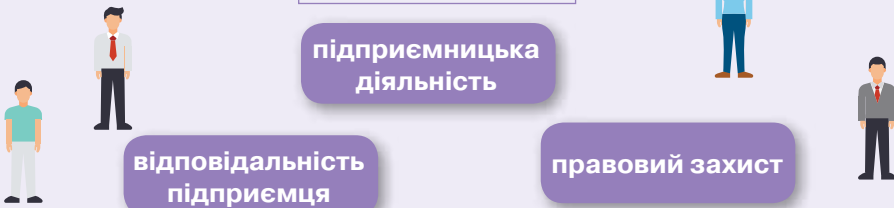

Тема 5.

Підприємництво

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Чи доводилося вам чути вислів «підприємлива людина»? У зв'язку із чим такий вислів було вжито? Що для вас означає «підприємлива людина»? Якими якостями, на вашу думку, вона повинна володіти?

§ 43 ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ. ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ БІЗНЕСУ

Економічна система перебуває у стані постійних змін і руху. На ринках з'являються нові вироби та послуги, а ті, що існували раніше, вдосконалюються або зникають. У споживачів виникають нові потреби, змінюються смаки й уподобання. Життя економічної систем забезпечує підприємництво, яке існує завжди, коли існує ринок. Метою підприємницької діяльності є отримання прибутку, проте це не єдина риса підприємництва. Традиційний бізнесмен також ставить перед собою за мету отримання прибутку, але поняття «підприємець» і «бізнесмен» не тотожні. Відрізняє їх творчість і інноваційність, притаманні підприємству, пошук нових можливостей, або намагання вести старий традиційний бізнес по-новому. Поняття ж бізнесу є ширшим, воно включає будь-яку ініціативну діяльність з метою отримання прибутку. Відповідно, і доходи підприємства можна умовно розділити на дві частини. *Перша* — дохід від «традиційної» ділової діяльності, *другу ж* частину підприємець отримує як винагороду за інноваційність, ризикованість, спроможність краще реалізувати виробничі фактори у своїй діяльності. Такий дохід можна назвати *підприємницьким*, і саме він становить сутність підприємницької діяльності.

Обираючи шлях підприємницької діяльності, особа робить свій вибір, усвідомлюючи можливі ризики. Для того щоб втілювати свої ідеї, підприємець має ефек-

тивно поєднувати фактори виробництва, орієнтуватися в ринковій ситуації, а найголовніше — розуміти не лише сьогоденні потреби споживачів, а й те, які товари та послуги знадобляться їм завтра. Для цього підприємець повинен шукати можливості використання новітніх ідей, технологій, способів задоволення потреб споживачів, виходу в нові сфери діяльності. Таким чином, сучасне підприємництво — це специфічна діяльність людей, спрямована на отримання прибутку, що здійснюється суб'єктами підприємницької діяльності вільно, за власною ініціативою.

Прокоментуйте філософські думки

Інновація — дітище підприємництва, а підприємець — творець інновації.

Йозеф Шумпетер, економіст, соціолог

Коли ви бачите успішний бізнес, це означає, що хтось колись прийняв сміливе рішення.

Пітер Друкер, соціальний еколог

Одні бачать у підприємцеві вовка, якого слід убити. Інші вважають, що підприємець — корова, яку можна без кінця доїти. І лише небагато бачать у ньому коня, який тягне воза.

Вінстон Черчилль, державний діяч Великої Британії

- Як ви розумієте ці вислови? Чи погоджуєтеся ви з ними? На ваш погляд, яка роль підприємців у суспільстві?

За визначенням Господарського кодексу України, **підприємство** — це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Законодавство надає підприємцям право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом. Водночас здійснення підприємницької діяльності забороняється органам державної влади та органам місцевого самоврядування, а підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Ідеї для дослідження

Серед особистісних рис, які повинен мати сучасний підприємець, дослідники називають такі:

- здатність до новаторства й пошуку нових можливостей;
- нестандартність рішень;
- орієнтація на високу якість й ефективність;
- відповідальність, надійність, чесність;
- цілеспрямованість;
- готовність до ризику;
- ініціативність, рішучість;
- висока поінформованість, постійне самовдосконалення.

- Доповніть список. Спробуйте проаналізувати, наскільки вам притаманні ці риси. Як гадаєте, чи могли б ви стати підприємцем? Чому?

Українське законодавство визначає такі принципи здійснення підприємницької діяльності:

- вільний вибір підприємцем видів підприємницької діяльності;
- самостійне формування підприємцем програми діяльності, вибір постачальників і споживачів продукції, що виробляється, встановлення цін на власну продукцію та послуги;
- вільний найм підприємцем працівників;
- комерційний розрахунок та власний комерційний ризик;
- вільне розпорядження прибутком, що залишається в підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;
- самостійне здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності.

Підприємницьку діяльність в Україні можуть здійснювати і фізичні особи (підприємці), і юридичні особи, зареєстровані відповідно до законодавства.

Попри величезну різноманітність форм і видів підприємницької діяльності, в цілому її можна згрупувати за деякими сферами. Це виробниче, комерційне, посередницьке, консультаційне, фінансове та страхове підприємництво.

Питання для обміркування

На вашу думку, заради чого працює підприємець?

Розмірковуючи про мету підприємницької діяльності, зрозуміло, що підприємці працюють заради прибутку, грошей та покращення власних статків. Підприємницька діяльність відіграє важливу роль у національному господарстві держави, саме вона дозволяє підвищити ефективність виробництва, прискорити розвиток економіки та загальний добробут населення.

Але часто між підприємцями й суспільством виникає протистояння. Оскільки часто підприємці, намагаючись збільшити прибутки і здешевити виробництво, забруднюють довкілля, завищують ціни на свою продукцію, ухиляються від сплати податків або затримують виплату заробітної плати своїм працівникам.

На протигагу такій поведінці у світі все більшої ваги набуває **концепція соціальної відповідальності підприємства**. Задовольнивши потребу в отриманні певного рівня прибутку, підприємці починають брати більш активну участь у суспільно важливій діяльності, допомагати вирішити проблеми, що постали перед громадою, країною або людством у цілому.

Яскрава особистість

Блейк МАЙКОСКИ — американський підприємець, письменник і філантроп, засновник компанії Toms Shoes. Його бізнес ґрунтується на наданні допомоги нужденним після кожної покупки пари взуття компанії.

Основною діяльністю компанії є розробка і продаж взуття, а також окулярів. З моменту

відкриття TOMS дотримується жорсткого правила: після кожного продажу пари взуття таку саму пару жертвують страждаючим захворюваннями ніг дітям з бідних сімей, що живуть по всьому світу. Також частина прибутку з кожної проданої пари окулярів жертвують на програму збереження й відновлення зору для жителів країн, що розвиваються.

- Яка мета такого підприємництва? На що воно спрямоване? Чи знаєте ви подібні приклади підприємництва?

Суспільство від соціальної відповідальності підприємств отримує вигоди як-от загальне покращення стану економіки та довкілля, соціальна захищеність населення, зокрема через надання адресної допомоги тим, хто потребує її найбільше. З'являється можливість залучення додаткових ресурсів до різноманітних соціальних сфер, наприклад, освіти або медицини, підтримка різноманітних громадянських ініціатив і проєктів, розвитку громадянської активності населення. Дотримання соціальної відповідальності вимагає від підприємства додаткових витрат, але ці витрати в довгостроковій перспективі приносять бізнесу вигоди. Дотримання високих стандартів якості збільшує довіру споживачів до підприємства та його продукції. Важливим наслідком соціальної відповідальності є репутація підприємства в суспільстві, що спрощує будувати свої стосунки з громадськістю.

Хоча не існує загально визнаного визначення соціальних підприємств, усі вони відповідають одному критерію: це наявність соціального ефекту, тобто впливу на життя суспільства. Такі підприємства працевлаштовують людей, зокрема таких, які вимагають відповідної інфраструктури, тобто людей з особливими потребами, чи тих, які належать до групи ризику: реабілітованих безхатніх, колишніх ув'язнених або алко- чи наркозалежних. Також соціальні підприємства допомагають створити нові робочі місця для вразливих категорій населення, молоді, внутрішньо переміщених осіб тощо, зменшуючи рівень безробіття. Такі підприємства беруть на себе надання соціальних послуг різним групам населення: людям похилого віку, сім'ям з дітьми, людям з особливими потребами. Надаючи ці послуги, вони також зменшують потребу в державних соціальних працівниках, що надають ці послуги, та бюджетних видатках.

Ідеї для дослідження

ТОВ «Ноувейст Юкрейн» і споріднена громадська організація «Україна без сміття» були створені у 2015 р. з місією: «**Ми прагнемо системних змін заради чистого та безпечного довкілля**». Мета: покращити стан навколишнього середовища, залучаючи громади до сортування сміття. У рамках проєкту працює мобільний пункт прийому вторсировини «Майстер добрих справ», який забирає відсортоване сміття в населення. У рамках проєкту також здійснюється продаж постерів та контейнерів для сортування цінного упаковування (пластик, метал, скло, папір). Кошти від продажу контейнерів і вторсировини спрямовуються на покриття адміністративних витрат (оренда, паливо, зарплатня та інше), решта — на підтримку освітніх і соціальних проєктів: інтерактивні лекції в школах і дитсадках України, ініціативних груп ОСББ тощо.

За матеріалами сайту nowaste.com.ua та посібника «Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін», eef.org.ua.

- Яка мета діяльності такого підприємництва? Які вигоди отримують громадяни від такого підприємництва? Які акції такого роду ви знаєте? Запропонуйте власні ідеї соціального підприємництва.

Важливим інструментом досягнення цілей соціально-економічного розвитку України є державно-приватне партнерство — співробітництво між державою, територіальними громадами та юридичними особами, або фізичними особами-підприємцями. Державно-приватне партнерство використовується як для вирішення соціальних питань, так і для створення інфраструктурних об'єктів, наприклад, будівництва автомагістралей та іригаційних систем.

Ефективне державно-приватне партнерства має бути тривалим (від 5 до 50 років) і передбачає внесення інвестицій приватним партнером.

Бюро корисної інформації

Співпраця, орієнтована на вирішення гострих соціальних питань, — яскравий приклад державно-приватного партнерства.

У рамках Всеукраїнського дня боротьби із захворюванням на рак 2015 р. компанія «Samsung Electronics Україна» та Міністерство охорони здоров'я України публічно підвели підсумки соціальної ініціативи «Samsung. Надія для дітей» та передали мобільні УЗД-сканери для дитячих онкологічних відділень обласних лікарень Кіровограда (нині Кропивницького) та Чернівців. Цей проект реалізується вже четвертий рік поспіль, аби привернути увагу громадськості до проблеми дитячої онкології та донести важливість діагностики раку на ранніх стадіях захворювання.

Коментуючи результати проекту, заступник Міністра охорони здоров'я України Альона Терещенко зазначила, що неможливо переоцінити допомогу бізнесу, благодійників та пересічних українців, які приєдналися до проекту цього року — це найяскравіший приклад державно-приватного партнерства, яке є одним з головних пріоритетів у реформуванні медичної галузі. Лише у 2015 р. до проекту приєдналися понад 129 тис. українців, що дозволило зібрати 1 млн 50 тис. гривень. *За матеріалами Урядового порталу www.kmu.gov.ua, від 4 лютого 2015 року*

- Поміркуйте, чому державно-приватне партнерство названо одним з головних пріоритетів у реформуванні медичної галузі, у чому його цінність? У яких ще галузях можна використовувати його допомогу?

Державна підтримка підприємницької діяльності має дві складові: 1) державне регулювання підприємницької діяльності: створення правових, економічних та організаційних умов становлення й розвитку підприємництва; 2) заохочення розвитку підприємництва: держава створює відповідні стимули, надає на пільгових умовах відповідні фінансові та матеріальні ресурси.

Мовою документів

Стаття 48

Господарського кодексу України. Державна підтримка підприємництва

1. З метою створення сприятливих організаційних та економічних умов для розвитку підприємництва органи влади на умовах і в порядку, передбачених законом:

- надають підприємцям земельні ділянки, передають державне майно, необхідне для здійснення підприємницької діяльності;
- сприяють підприємцям в організації матеріально-технічного забезпечення та інформаційного обслуговування їх діяльності, підготовці кадрів;
- здійснюють первісне облаштування неосвоєних територій об'єктами виробничої і соціальної інфраструктури з продажем або передачею їх підприємцям у визначеному законом порядку;
- стимулюють модернізацію технології, інноваційну діяльність, освоєння підприємцями нових видів продукції та послуг;
- подають підприємцям інші види допомоги.

2. Держава сприяє розвитку малого підприємництва, створює необхідні умови для цього.

- Проаналізуйте статтю закону, визначте, яка її головна мета.

Основоположним для здійснення підприємницької діяльності є право власності. Таке право захищається спеціальними документами: свідоцтвом про власність, договорами купівлі продажу та договорами оренди. У випадку порушення його права власності підприємець має право звернутися до суду з вимогою відновлення цього права або позовом про компенсацію.

Особливе значення має захист інтелектуальної власності, тобто результатів інтелектуальної діяльності. Це право захищається такими документами, як патенти на винаходи, авторські права на комп'ютерні програми, бази даних або наукові праці, літературні та музичні твори. Іноді власник може передати свої права на патенти іншій стороні в рамках ліцензійної угоди, що дозволяє використовувати ці права на певних умовах та із зазначеними в угоді обмеженнями. Законом захищається також право власності на товарні знаки, фірмове найменування тощо.

Важливим засобом захисту підприємництва є підтримання чесної конкуренції та недопущення монополізму. Недобросовісна конкуренція забороняється законом, тобто створення штучних перепон або досягнення неправомірних переваг у конкурентному процесі. До цієї ж групи порушень належить і розголошення та використання комерційної таємниці та неправомірне використання ділової репутації, тобто використання чужих товарних знаків, копіювання товарів іншого виробника або його упаковки. Законом також забороняється нав'язування споживачу примусового асортименту товарів або послуг, схиляння до розірвання угоди з конкурентом, схиляння до дискримінації покупця тощо. Отже, правовий захист бізнесу є необхідним для підтримки підприємництва та розвитку економіки.

Рефлексія до засвоєного

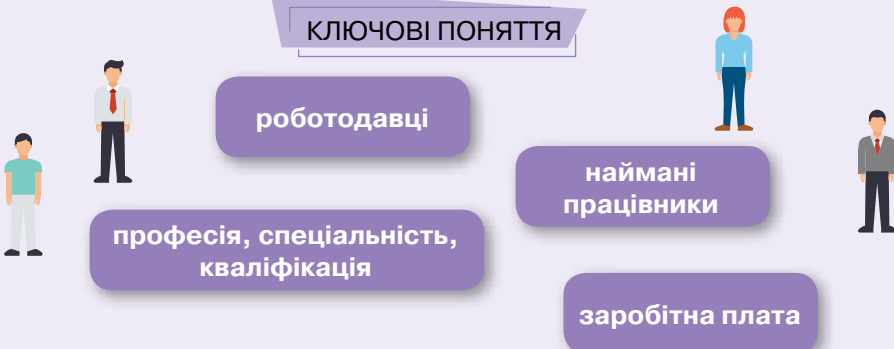

Тема 6.

Ринок праці

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

З уроків історії пригадайте, яка роль праці в еволюції людства. Чому праця є важливою складовою життя людини? Як питання праці регулюється в суспільстві?

§ 44 УЧАСНИКИ РИНКУ ПРАЦІ. ПРОФЕСІЇ. ЗАРОБІТНА ПЛАТА

Майже все, що нас оточує, є результатом людської праці. Це і піраміди Стародавнього Єгипту, й останні моделі електроніки, і свіжоспечений хліб, твори мистецтва й досягнення науки тощо. Людська праця — це свідомо цілеспрямована діяльність людини, докладання нею певних зусиль, спрямованих на здобуття бажаного результату і задоволення певних потреб, перетворення природних ресурсів на блага. Праця допомагає розкритися потенціалу кожної людини, досягати цілей. Праця є одним з факторів виробництва, що забезпечує створення матеріальних і духовних благ.

На ринку праці підприємці купують, а домогосподарства продають товар, який називається **«робоча сила»** — здатність людини до праці, сукупність фізичних і духовних здібностей, що людина використовує у своїй діяльності. Виникнення ринку робочої сили пов'язане з існуванням вільної конкуренції, а також вільної праці, коли людина може в будь-який момент звільнитися. На ринку робочої сили відбувається працевлаштування, він забезпечує ефективне використання трудових ресурсів.

Питання для обміркування

Уявіть, що станеться з ринком праці, якщо не буде виконуватися одна або декілька з вищезазначених умов. До яких наслідків це призведе? Відповідь аргументуйте.

Суб'єктами (учасниками) ринку праці виступають *роботодавці*, які винаймають робочу силу, та *наймані працівники*, які її продають. Роботодавцями виступають різноманітні підприємства, громадські організації, державні установи, окремі особи тощо, які мають потребу й використовують найману працю, а найманими працівниками — вільні громадяни, здатні виконувати суспільно корисну роботу, що пропонують власну робочу силу.

Важлива роль на ринку праці належить державі. *По-перше*, держава виступає як роботодавець, винаймаючи працівників для державних установ і підприємств. Так, у 2017 р. в Україні налічувалося понад 200 тис. державних службовців. *По-друге*, держава виконує на ринку такі функції:

- *регуляторну* — встановлює правила гри для працівників і працедавців, визначаючи рівень мінімальної зарплати, забезпечуючи соціальні гарантії працівників, установлюючи тривалість робочого дня тощо;
- *забезпечення нормативно-правової бази* функціонування ринку праці та контроль за дотриманням законодавства;
- *розвиток внутрішнього ринку*, забезпечення платоспроможності населення;
- *формування системи соціального захисту*;
- *підтримка розвитку професійних спілок*.

Як же на практиці відбувається процес працевлаштування? Зазвичай на достатньо великих підприємствах існує кадрова служба, яка відповідає за забезпечення підприємства робочою силою. Основними її функціями є визначення потреби в кадрах, прийом на роботу та звільнення, підготовка й перепідготовка тощо. У випадку маленьких підприємств ці функції може виконувати просто окрема особа, а іноді й сам підприємець. Прийом на роботу передбачає пошук відповідного кандидата та оформлення кандидата на роботу. Цей процес відбувається у двох напрямках: роботодавці вирішують, чи задовольняє кандидат їхні вимоги й чи запропонувати йому посаду, а кандидат вирішує, чи погодиться йому на дану роботу, якщо її запропонують.

Між працівниками і працедавцями виникають як взаємні зобов'язання, так і взаємна відповідальність. Працедавці зобов'язані створити належні й безпечні умови праці, своєчасно сплачувати заробітну платню, а від працівників очікується сумлінна праця, дотримання трудового розпорядку.

Для того щоб займати певну посаду, працівникові необхідно мати професійну придатність, тобто сукупність знань, умінь, навичок, особистих якостей, необхідних для виконання відповідних посадових завдань, володіти професією і кваліфікацією. **Професія** — це певний вид трудової діяльності, який потребує спеціальних теоретичних знань і практичних навичок, отриманих у процесі спеціальної підготовки. Перші професії виникають на певному етапі розвитку людства, коли людина вже не могла сама виробляти все необхідне для свого життя. З виникненням централізованої держави правителі починають потребувати управлінців для ведення справ та військових для оборони, і кількість професій зростає. В епоху індустріалізації зростає кількість робітничих професій. Завдяки науково-технічному прогресу починають розвиватися професії сфери послуг, професії, пов'язані з поширенням масової інформації, тощо.

Бюро корисної інформації

Футурист Томас Фрей прогнозує, що до 2030 р. 2 млрд робочих місць більше не існуватимуть. Це приблизно половина всіх робочих місць на планеті. Частково це пов'язано з автоматизацією, а також з іншими технологічними досягненнями. У 2013 р. два дослідники з Оксфорда Карл Бенедикт Фрей і Майкл Осборн опублікували дослідження «Майбутнє зайнятості», у якому визначили, які професії автоматизуються протягом 20 років. За прогнозами дослідників, близько 47 % спеціальностей виконуватимуться машинами. З імовірністю в 99 % відсотків до 2033 р. зникне необхідність у телемаркетологах, страхових агентах, швачках, годинникарях, вантажниках, податкових консультантах, операторах обробки даних, бібліотекарях, брокерах і кредитних фахівцях. З 98 % ймовірністю до 2033 р. не буде спортивних суддів і рефері, касирів, пакувальників, фрезерувальників, екзаменаторів, слідчих, бухгалтерів й аудиторів. Також не буде офіціантів, водіїв автобусів й охоронців. Однак за деякі спеціальності не варто переживати. Навряд чи можна замінити археолога, хірурга чи психолога комп'ютерним алгоритмом.

Джерело: https://espresso.tv/article/2017/07/13/robota_maybutnogo

- Прокоментуйте наведені дані. Чи погоджуєтеся ви з таким прогнозом? На вашу думку, до чого може призвести зникнення певних професій, і який вихід із даної ситуації ви бачите? Які професії будуть розвиватися й чому?

На сучасному етапі інформатизація й комп'ютеризація суспільства ставлять вимоги до розвитку професій, пов'язаних з обслуговуванням комп'ютерів, розробкою програмного забезпечення, аналізом даних тощо.

З внутрішньо-професійним поділом праці пов'язана спеціальність (фах). Наприклад, професія вчителя включає такі спеціальності, як вчитель історії, вчитель математики тощо. Працюючи за спеціальністю, людина оволодіває новими знаннями й навичками, підвищує свою кваліфікацію. Кваліфікація — це сукупність професійних знань, умінь та практичних навичок. Що вищою є кваліфікація працівника, то кращими будуть умови, на які він може розраховувати при укладанні трудового договору. Вищу кваліфікацію можна здобути завдяки досвіду роботи на певній посаді, навчаючись на різноманітних курсах, семінарах, тренінгах чи майстер-класах. Часто підвищенням кваліфікації персоналу займається кадрова служба підприємства.

Оцінкою праці є заробітна плата. Стаття 1 Закону України «Про оплату праці» дає таке визначення: **заробітна плата** — це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу. Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства. На конкурентному ринку праці заробітна плата визначається попитом і пропозицією робочої сили. Важливу роль у встановленні попиту на робочу силу визначає рівень технічної оснащеності підприємства: заробітна плата найманих працівників буде порівнюватися з витратами на придбання відповідного оснащення, і в деяких випадках підприємцю буде вигідніше модернізувати технічне оснащення, аніж приймати на роботу додаткових працівників. У цілому, на формування пропозиції робочої сили на ринку впливає багато чинників: демографічні чинники, тобто склад населення, переважання в ньому різних вікових груп, система підготовки й перепідготовки кадрів, доступ до професійно-технічної та вищої освіти, а також освіти впродовж життя. Таким чином, на конкурентному ринку робочої сили заробітна плата визначається співвідношенням попиту і пропозиції товару й робочої сили тощо. Держава встановлює та гарантує найманим працівникам мінімальний рівень заробітної плати.

На умови оплати праці впливає також система оплати, яка застосовується — *погодинна*, коли працівник отримує платню залежно від відпрацьованих годин, або *відрядна*, коли до уваги береться вироблений продукт. На заробітну плату найманого працівника впливає досвід, кваліфікація, освіта, що визначають якість праці, яку він може виконувати. У деяких випадках на оплату впливає унікальність здібностей працівника, наприклад, у випадку гравців футбольного клубу вищої ліги.

Яскрава особистість

Неймар да Сілва Сантус ЖУНІОР — бразильський футболіст 1992 р.н. Нападник збірної Бразилії та французького «Парі Сен-Жермен». Рекордсмен футбольного трансферного ринку — €222 млн. Бізнесові масмедіа підрахували, що реальна вартість контракту є значно вищою за 222 млн:

- нетто-сума €222 млн за сам контракт з урахуванням ПДВ виростає до €268 млн брутто;
- щорічна платня футболісту €30 млн з урахуванням французького ПДВ на високі прибутки обійдеться клубу в €90 млн. Це за п'ятирічний термін дії контракту дорівнює €450 млн;
- З урахуванням платні юристам, загальна сума контракту виростає до €800 млн.

- Чому, на вашу думку, цей футболіст отримує таку високу платню? Яким чином він може сприяти тому, що його роботодавці отримують відповідний прибуток? Чи знаєте ви ще подібні ситуації, але в інших сферах?

Стаття 24 Конституції України наголошує на рівноправності чоловіків і жінок, яка забезпечується: «наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей [...] у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок [...]; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством». Незважаючи на це, за даними Держстату, чоловіки в Україні заробляють набагато більше жінок.

Ідеї для дослідження

За даними Державної служби статистики, в Україні за січень-вересень 2017 року середньомісячна заробітна плата чоловіків перевищила заробітну плату жінок на 29 %. За 9 місяців середньомісячна зарплата штатного працівника-чоловіка в Україні становила 8271 грн, тоді як середньомісячна зарплата штатної працівниці-жінки становила 6414 грн. Згідно з повідомленням, найбільш високі зарплати в Україні — у сфері фінансової та страхової діяльності. Там чоловіки заробляють в середньому 17 207 грн, а жінки — 11 220 грн. Найнижчий рівень зарплат у чоловіків, які працюють у сфері охорони здоров'я — там за 9 місяців середньомісячна зарплата штатного працівника становила 5509 грн. Для жінок найбільш низький рівень зарплат зафіксовано у сфері тимчасового розміщення та організації харчування, де середньомісячна заробітна плата становила за січень-вересень 4785 грн.

За матеріалами сайту УНІАН, unian.ua

- Проаналізуйте наведені статистичні дані. Про що вони свідчать? Обговоріть, чому така різниця в оплаті праці чоловіків і жінок і про що свідчить цей факт. Запропонуйте коло ідей, як вирішити описану проблему.

Явище нерівності соціальних позицій і життєвих шансів жінок і чоловіків на ринку праці називають гендерною сегрегацією. Вона проявляється в тому, що в низькооплачуваних професіях та побутових справах переважають жінки, у посадовій ієрархії більшість керівних посад розподілені нерівномірно і їх обіймають чоловіки. Тобто існує розподіл професій на «чоловічі» й «жіночі». Гендерна сегрегація часто набуває форми так званої скляної стелі: досягнувши певного рівня, жінка не може просунути вище нібито із суто об'єктивних причин, неначе її тримає прозора скляна стеля, яку неможливо побачити неозброєним оком. Інколи говорять про «липку підлогу», тобто ситуацію, коли жінки довше затримуються на початкових рівнях професійної кар'єри, ніж чоловіки. Це дозволяє чоловікам швидше здобути необхідний досвід і швидше отримати керівні посади. Така ситуація свідчить про недовикористання значного суспільного потенціалу жіночої праці.

Отже, на порядку денному стоїть питання реалізації норм українського законодавства, яке поки лише формально проголошує рівність чоловіків і жінок в усіх сферах суспільного життя. Такі заходи можуть включати економічні методи державного регулювання, розвиток системи дитячих садочків, сприяння подоланню суспільних стереотипів про чоловічі й жіночі ролі, наприклад, заохочення чоловіків брати відпустки по догляду за дитиною тощо.

Питання для обміркування

Обговоріть, які ще заходи можна здійснити, щоб вони сприяли рівним можливостям самореалізації чоловіків і жінок в економічній сфері життя.

Згідно з класифікацією Міжнародної організації праці (МОП), усе населення поділяється на три групи: *зайнятих, безробітних та незайнятих*. Зайняті — це ті люди, що мають роботу, безробітні — ті, хто не має роботи, але активно її шукає, а незайняті — люди, які не мають роботи й не шукають її. У суспільстві завжди існує певний рівень безробіття, який вважається природнім. Безробіття також виникає через недостатню забезпеченість працездатного населення можливістю працювати й отримувати дохід. Це перевищення пропозиції робочої сили над попитом на неї. Це пов'язано з тим, що завжди існує певна кількість людей, які активно шукають роботу і яким потрібен певний час для переходу на нову роботу або отримання перепідготовки. Водночас, коли економіка не в стані забезпечити робочими місцями всіх, хто хоче й може працювати, суспільство недоотримує необхідний продукт. Це заважає розвитку суспільства, воно втрачає потенційні можливості.

Безробіття має різні наслідки для різних груп населення. Зазвичай воно нижче серед керівних кадрів і вище серед некваліфікованих робітників. Це не дивно, адже підприємства намагаються утримати тих працівників, у підготовку яких було вкладено багато часу й ресурсів. Найвразливішими категоріями з огляду безробіття залишається молодь і люди з особливими потребами.

Питання для обміркування

На вашу думку, з якими перешкодами стикаються люди з інвалідністю на ринку праці? Як можна забезпечити їм рівні можливості в реалізації свого права на працю?

Із цією метою в Україні працює Державна служба зайнятості — централізована система державних установ, діяльність якої спрямовується та координується Міністерством соціальної політики України. В Україні набули також поширення численні комерційні служби працевлаштування, а також різноманітні неурядові організації, які допомагають працевлаштуватися окремим категоріям громадян, наприклад, особам з особливими потребами тощо.

Економічні наслідки безробіття включають недовироблену продукцію, зменшення податкових надходжень до бюджету, а також збільшення навантаження на державний бюджет через необхідність соціальної допомоги безробітним. Водночас безробіття несе і соціальні наслідки, зокрема зниження рівня споживання, доходу домогосподарства. Тривале безробіття й погіршення матеріального стану можуть призводити до депресії, стресу, підриву здоров'я, розпаду сімей. Неспроможність знайти легальні джерела прибутку штовхає деяких людей на шлях злочинності. Отже, державі необхідно знаходити шляхи пом'якшення наслідків безробіття, допомогти у працевлаштуванні та перепідготовці безробітних.

Рефлексія до засвоєного

Тема 7.

Лобіювання інтересів та корупція

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

лобізм

корупція

причини і наслідки корупції

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Прочитайте цитату: «Корупцію слід рішуче поборювати. Вона є злом, що ґрунтується на ідолопоклонстві грошам, яке раниць людську гідність», — таке повідомлення Папа Франциск опублікував через Твіттер у суботу, 9 грудня 2017 р., в Міжнародний день боротьби з корупцією, що відзначається під егідою ООН.

Прокоментуйте вислів Папи Франциска. На вашу думку, що стало причиною такої публікації? На скільки такий заклик є актуальним? Про що свідчить відзначення Міжнародного дня боротьби з корупцією?

§ 45 ПОНЯТТЯ ЛОБІЗМУ. СУТНІСТЬ КОРУПЦІЇ

Як ми вже знаємо, суспільство складається з різноманітних груп, яким притаманні свої потреби й інтереси, які вони намагаються реалізувати різними способами. Одним зі способів є лобізм, який існує фактично в усіх демократичних країнах, але не всюди набув законодавчого визнання та легітимності. Слово «лобі» походить від англійського *lobby*, кулуари. *Лобіювання* — це неофіційний вплив на законодавців, а *лобісти* — люди, які здійснюють такий вплив. Сьогодні слово «лобі» використовують і у більш широкому розумінні, як широкі неформальні групи, що захищають у законодавчому органі інтереси певних галузей або регіонів (наприклад, аграрне лобі).

Лобісти мають достатньо широкий спектр методів здійснення впливу. Це і переконування, і надання рекомендацій, і інформування, і навіть безпосередня участь у розробці законопроектів. Інколи лобісти вдаються до підкупу впливових осіб, і тоді лобіювання перетворюється на корупцію. Залежно від того, на кого саме спрямовані зусилля лобістів, розрізняють парламентський, президентський та урядовий лобізм. Якщо тиск на органи влади здійснюється зі сторони, такий лобізм називають зовнішнім. Якщо ж лобіювання здійснюється самими депутатами, урядовцями, їх оточенням тощо, такий вплив називають внутрішнім. Нарешті, дуже часто сьогодні лобіюванням вважають будь-які форми захисту групових інтересів. У цьому розумінні можна говорити, що, наприклад, багато неурядових організацій займаються

соціальному лобіюванню, а деякі політичні партії лобіюють економічні та політичні інтереси певних груп.

Бюро корисної інформації

Лобіювання викликає неоднозначне ставлення в суспільстві. У деяких країнах воно вважається цілком нормальною практикою, в інших воно заборонено. Так, у США, Канаді, Великобританії лобістську діяльність регулюють законодавчо. Відповідні закони прийняті й у таких колишніх соціалістичних країнах, як Грузія, Литва, Польща, Угорщина. А от у Франції лобіювання фактично заборонено. Лобіювання настільки широко використовується в сучасних демократичних країнах на всіх рівнях процесу прийняття суспільно важливих управлінських та політичних рішень, що деякі дослідники вважають його невід'ємною частиною демократичного процесу.

- А як ви вважаєте, лобізм є невід'ємною частиною демократичного процесу? Відповідь аргументуйте.

Лобіювання в Україні є дуже поширеним явищем, але законодавчо його врегулювати поки не вдалося. Водночас, в Україні діють такі організації громадянського суспільства, як Інститут професійного лобіювання та адвокати й Українська асоціація професіоналів у сфері GR і лобістів, які намагаються створити в суспільстві краще розуміння ролі та функцій лобіювання та адвокати, сприяння встановленню інституту лобіювання в Україні. Дотичним до поняття лобіювання є діяльність, що називається адвокати, або адвокація. Можна побачити такі її назви, як заступництво, поборництво або просування. Адвокати називають діяльність із захисту інтересів певної групи, яка має право на певні блага, але не може це право реалізувати. На відміну від лобіювання, адвокати завжди спрямоване на вразливі групи населення, і ним переважно займаються неурядові організації. Така діяльність спрямована на досягнення змін у законодавстві, державній політиці та практиках. Вона допомагає побудувати продуктивні й прозорі відносини між урядовцями та громадянами.

Інколи лобізм може призводити до виникнення корупції, яка є одним із найбільш небажаних (хоч і необов'язковим) наслідком лобістської діяльності.

Слово «корупція» ми чуємо дуже часто. Що ж таке корупція, чому вона виникає, чому її наслідки є такими згубними, і головне: що ж із цим робити?

Питання для обміркування

Як ви гадаєте, що таке корупція? Наведіть приклади.

Слово «корупція» походить від латинського *corrumpere*, тобто псувати. Але саме це явище сягає корінням давніх-давен. Так, першим правителем, про якого збереглася згадка як про борця з корупцією, був Урукагін — шумерський цар міста-держави Лагаш у другій половині XXIV ст. до н.е. Це явище було поширеним і в інших давніх державах: люди намагалися шляхом подарунків вирішити на свою користь судові спори або отримати бажані посади в Стародавньому Єгипті, Греції, Індії та Китаї. Корупція процвітала і за Середньовіччя, і в пізніші історичні епохи, але водночас люди завжди добре усвідомлювали її згубність, а закони часто за неї карали. Так, на Запорозькій Січі ввіймані на крадіжці позбувалися посади, а то й життя, залежно від обставин злочину.

Сучасна корупція є складним явищем, яке має різні форми й прояви, а її згубність визнають майже в усьому світі. Тому до Конвенції ООН проти корупції, прийнятої 31 жовтня 2003 року, приєдналося 183 держави. Україна також ратифікувала цю Конвенцію 18 жовтня 2006 року.

Просто кажучи, корупція — це зловживання наданими повноваженнями заради наживи (грошей, пільг, переваг). Але через складність і різноманітність, через наявність певної національної специфіки в різних країнах важко дати загальне й усеохопне визначення корупції.

Перелік корупційних проявів:

- підкуп національних державних посадових осіб;
- підкуп іноземних державних посадових осіб і посадових осіб міжурядових організацій;
- розкрадання, неправомірне привласнення або інше нецільове використання майна державною посадовою особою;
- зловживання впливом;
- зловживання службовим становищем;
- незаконне збагачення та відмивання доходів, здобутих злочинним шляхом.

ФОРМИ КОРУПЦІЇ

Хабарництво	Кумівство	Зловживання владою або посадовим становищем
-------------	-----------	---

Міжнародна неурядова організація «Трансперенсі Інтернешнл» уже протягом багатьох років досліджує сприйняття корупції населенням різних держав світу. Держави оцінюють за 100-бальною шкалою, від 0 — високо корумповані, до 100 — дуже чисті. У 2016 р. середнім світовим показником було 43 бали, що говорить про небезпечну поширеність корупції у світі.

Ідеї для дослідження

Знайдіть в Інтернеті і уважно розгляньте мапу індексу сприйняття корупції — 2016 за матеріалами «Трансперенсі Інтернешнл»

Джерело: https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016

- Обговоріть у парах, про що свідчить запропонована мапа. Знайдіть на мапі Україну та визначте, до яких країн по рівню корупції вона належить.

Згідно з Індексом сприйняття корупції 2016 року, Україна займає 131 місце серед 176 країн, охоплених дослідженням, оцінкою 29 зі 100 можливих балів. Це дуже низька оцінка, набагато нижча за середньосвітову. Водночас, це й невеличке покращення у 2 бали порівняно з попереднім роком. Таке покращення пов'язане із запровадженням системи електронного декларування для посадовців.

Рефлексія до засвоєного

§ 46 КОРУПЦІОГЕННІ РИЗИКИ. ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ КОРУПЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ ТА ПОЛІТИЦІ. ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ КОРУПЦІЇ

До корупціогенних чинників можна віднести культуру суспільства, що включає прихильність до корупції; існуючі звичаї; протиставлення родинного зв'язку офіційним правилам, передування родинних стосунків офіційним обов'язкам.

На поширеність корупції впливає невиконання наявного антикорупційного законодавства, також важливим є економічний стан у державі. Що вищим є рівень економічного розвитку, то нижчі корупційні ризики. Корупція є результатом багатьох процесів, що відбуваються в суспільстві, тож побороти її можна, лише враховуючи національну специфіку та глибинний аналіз корупційних процесів в Україні.

ПРИЧИНИ КОРУПЦІЇ

Політичні	Економічні	Правові	Організаційно-управлінські	Соціально-психологічні
використання посадових можливостей для задоволення приватних інтересів, отримання особистої вигоди	використання повноважень у сфері управління економікою задля наживи чи приватних інтересів	неефективна система антикорупційних засобів та недосконале законодавство у сфері протидії корупції	використання особистих зв'язків для заміщення посад державних службовців, прийняття посадовцями рішень на свій розсуд	низька громадянська свідомість, менталітет, низьке соціальне забезпечення

Корупція часто допомагає швидко «вирішити» певні проблеми, отримати кращий сервіс, пришвидшити отримання дозволів або вирішити спірні питання на свою користь. Та всі ми добре розуміємо, що кожний, навіть незначний хабар — це цеглина, що зміцнює фортецю корупції, яка, врешті-решт, руйнує наше демократичне суспільство, не дозволяє нам користуватись нашими правами й можливостями, навіть здійснювати наші мрії.

НАСЛІДКИ КОРУПЦІЇ

Політичні	Економічні
<ul style="list-style-type: none"> загроза демократичному розвитку держави та стабільності й безпеці суспільства, підриг демократичних інститутів та цінностей; підриг довіри громадян до органів державної влади; порушення принципу верховенства права; підриг авторитету держави на міжнародній арені 	<ul style="list-style-type: none"> зміцнення недобросовісної конкуренції; блокування надходження іноземних інвестицій; розширення тіньової економіки; зменшення податкових надходжень до бюджету та зниження ефективності економічної політики держави; стримування економічного розвитку, або ж занепад економіки

Існує багато шляхів, якими суспільство може протидіяти корупції. Серед принципів такої протидії можна назвати взаємний контроль державних органів, коли кожен орган є під контролем з боку інших органів. Також це

удосконалення й реформування системи державного управління, покращення системи надання державних послуг населенню. Після Революції гідності 2014 р. увага суспільства й держави до корупції в Україні посилилась. Відбулося нове усвідомлення її нищівної ролі для української демократії. Були створені нові антикорупційні органи, запроваджені інноваційні практики. У цей час було ухвалено низку важливих антикорупційних законів.

Сьогодні в Україні діє низка державних органів, покликаних боротися з проявами корупції. Серед них є як спеціалізовані, так й інші органи з більш широкою сферою повноважень, які включають, окрім іншого, й антикорупційну діяльність. Крім того, питаннями корупції в межах своїх повноважень займаються такі органи: Державне бюро розслідувань, Слідчі підрозділи прокуратури, Національна поліція, Служба безпеки України. Дуже важливими в подоланні корупції в Україні є різноманітні громадянські ініціативи.

Ідеї для дослідження

- Роздивіться біл-борди антикорупційної кампанії, яку проводила неурядова організація «Трансперенсі Інтернешнл Україна» у 2017 р. Яка мета такої кампанії? Який її основний меседж?

Джерело: <https://ti-ukraine.org/news/a-chomu-daiesh-khabari-ty-ti-ukraina-pochala-novu-komunikatsiinu-kampaniiu/>

Процес вироблення й запровадження нової антикорупційної політики в Україні після Революції гідності проходив у консультаціях і тісній співпраці з організаціями громадянського суспільства. Ці організації склали основу платформи Реанімаційний пакет реформ, серед досягнень якої — розробка антикорупційного законодавства та супровід створення нових ключових антикорупційних органів — НАБУ, НАЗК, ДБР, АРМА. Ініціативою громадянського суспільства стала система державних закупівель Pro-ZORRO.

Важливими в подоланні корупції є прозорість і відкритість у роботі державних органів. Тому дуже важливим є законодавство, що забезпечує відкритість інформації про роботу державних службовців й органів влади. В Україні це Закон України «Про доступ до публічної інформації» та Постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 р. № 835 «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних». На вимогу даного закону створено Єдиний державний веб-портал відкритих даних *data.gov.ua*, який призначено для забезпечення надання доступу до публічної інформації у формі відкритих даних.

Одним зі способів уникнути корупцію на рівні надання адміністративних послуг є унеможливлення особистих контактів між чиновником, що надає дану послугу, та громадянином, який її отримує. Для цього останнім часом запро-

ваджуються різноманітні адміністративні послуги в електронній формі, якими можуть скористатися як приватні особи, так і бізнес. Спеціально для цього був створений Єдиний державний портал адміністративних послуг *poslugy.gov.ua*, який адмініструє Міністерство економічного розвитку та торгівлі України. Різноманітні послуги, пов'язані з реєстрацією бізнесу, громадських об'єднань та мас-медіа, отриманням інформації з реєстрів тощо можна дістати на порталі «Он-лайн будинок юстиції» *online.minjust.gov.ua*.

Та головним у справі подолання корупції є особисте несприйняття її кожним окремих громадянином, незгода давати хабар або приймати «маленькі знаки уваги». Ми самі будуємо наше майбутнє, і відмовляючись брати участь навіть у побутовій корупції сьогодні, ми дбаємо про наше прозоре й чисте завтра.

Рефлексія до засвоєного

ЗНАЄМО. РОЗУМІЄМО. ДІЄМО

Перевірте себе

1. Що таке «економічне благо», «попит», «пропозиція»?
2. Як утворюється ринкова ціна?
3. Назвіть принципи здійснення підприємницької діяльності.
4. Що таке «лобізм»?
5. Розкрийте причини та наслідки корупції.

Поміркуйте

1. Як вирішити проблему обмеження природних ресурсів та сприяти їх збереженню?
2. Яка роль конкуренції в ринковій економіці?
3. Яке значення домогосподарств у ринковій системі?
4. Яка роль держави в захисті підприємництва?
5. Які фактори впливають на формування заробітної плати?

Творчо застосуйте

1. **Об'єднайтеся в 4 групи**, дослідіть роботу системи антикорупційних органів України: *1 група* — Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК); *2 група* — Національне антикорупційне бюро України (НАБУ); *3 група* — Спеціалізована антикорупційна прокуратура; *4 група* — Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА). Підготуйте коротку презентацію та продемонструйте її у класі, обговоріть роль і важливість цих органів у протидії корупції.

2. Прочитайте витяг з матеріалів сайту ТСН, 14 липня 2016 р.:

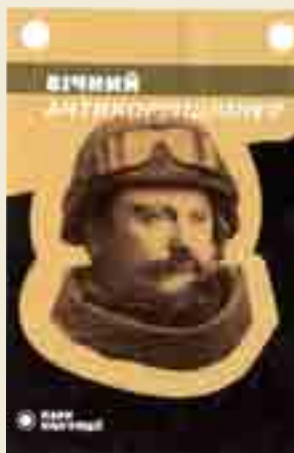
Колишній мер Києва Леонід Черновецький
запам'ятався своєю «любов'ю» до київських пенсіонерів

Черновецький завжди покладав великі надії на електорат пенсійного віку та малозабезпечених людей. Уся його передвиборча кампанія в КМДА була побудована на задобрюванні бабусь і дідусів гречкою... За час перебування Черновецького на посаді мера столиці, більш як 2211,62 га землі було віддано в оренду (кооперативам, підставним особам і фірмам-одноденкам); продано понад 280 га землі (без конкурсу, як правило, за заниженою вартістю та інсайдерськими аукціонами); виведено з комунальної власності близько 700 об'єктів — через організовані судові рішення й компанії, що не існують; скуплені посередниками за копійки всі інвестиційно привабливі майданчики та об'єкти.

Джерело: <https://tsn.ua/ukrayina/lyubov-u-60-grechka-dlya-kiyan-ta-aresht-sina-golovni-skandali-z-eks-merom-kiyeva-chernoveckim-695896.html>

Про що свідчать наведені факти? Визначте форму, причини та наслідки такої корупції. Чи знаєте ви подібні факти купування голосів виборців? Наведіть приклади. Чи можна запобігти таким проявам корупції і як саме?

3. Ознайомтеся з «Проектом Венера» футуролога Жака Фреско у Вікіпедії. Визначте основні ідеї його теорії та цілі проекту. Визначте сильні й слабкі сторони проекту та можливості його реалізації.
4. **Попрацюйте в парах.** Зайдіть на портал споживача <http://consumerinfo.org.ua>. Ознайомтеся з підпунктом «Маєш знати» та складіть 10 правил споживача.
5. Напишіть есе «Професія моєї мрії».
6. **Працюючи в малих групах,** підготуйте презентацію на тему «Що таке криптовалюта та яка її роль в економіці майбутнього».
7. Складіть раціональний сімейний бюджет на місяць, урахувавши основні статті доходів та видатків.
8. Ознайомтеся з концепцією інтерактивного «Парку корупції». А як би ви пояснили цю тему дорослим і дітям? Запропонуйте свої варіанти антикорупційних наклеюк.

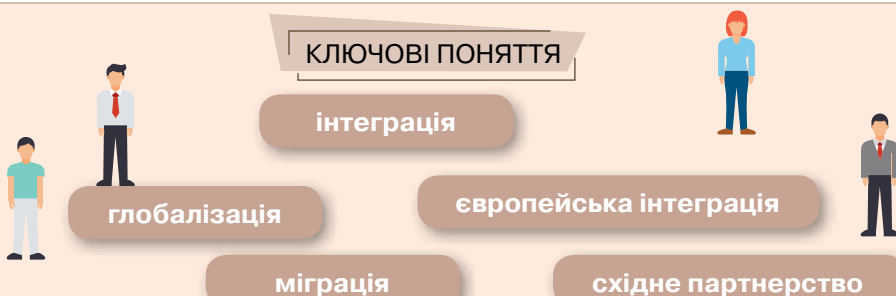
Розділ VII.

УКРАЇНА, ЄВРОПА, СВІТ

Тема 1.

Інтеграція та глобалізація

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

На думку канадського філософа й медіадослідника Маршалла Маклуена, людство досягло тієї стадії розвитку, в основі якої лежить повна взаємозалежність усіх людських груп, націй, культур та релігій. Тепер людство перебуває в одній зоні тісної взаємодії: будь-яка подія на будь-якому континенті одразу ж здійснює вплив на добробут і поведінку людей на всіх інших континентах, із чого й випливає, що всі нації та всі співтовариства пов'язані між собою тісною мережею взаємозв'язків, ніби проживають у «єдиному селі». Такі процеси багаторазово зменшують світ, перетворюючи його на «глобальне село».

На чому базується така думка дослідника?
Чи погоджуєтесь ви з нею? Наведіть аргументи,
які підтверджують чи спростовують думку Маклуена.

§ 47 ІНТЕГРАЦІЯ Й ГЛОБАЛІЗАЦІЯ. ВИТОКИ Й ПРОЦЕС ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Нині, в умовах розвитку інформаційного суспільства, на регіональному та світовому рівнях спостерігається зближення різних країн і народів через економічну, інформаційну, політичну та інші види інтеграції. Відбувається формування так званого єдиного планетарного суспільства, яке ще можна назвати глобальним. Глобалізація — це процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції й уніфікації. У ширшому розумінні — перетворення певного явища на планетарне, таке, що стосується всієї Землі.

Бюро корисної інформації

З історії нам відомі різноманітні періоди переселення народів, установлення економічних зв'язків між народами. Пригадаймо, наприклад, Великий шовковий шлях, що проходив через багато країн Європи й Азії, чи великі імперії, що існували задовго до виникнення сучасних засобів зв'язку або транспорту. Взаємозв'язки та взаємовпливи між різними народами відомі вже давно, але ще ніколи не здійснювалися вони в такому масштабі, як сьогодні.

- Що ж принципово відрізняє наш час від попередніх епох, що призвело до посилення й пришвидшення процесів глобалізації?

Науково-технічна революція, розвиток комунікаційних технологій роблять світ більш компактним: будь-яка подія, що відбулася в будь-якому куточку світу, миттєво стає відомою всюди і впливаючи на розвиток інших народів.

Ознаками сучасної глобалізації є такі:

- Зростає взаємозалежність національних економік різних держав; утворення міжнародних виробничих комплексів, корпорацій, що перетинають міжнародні кордони; запровадження єдиних виробничих стандартів.
- Інтенсифікація руху товарів, капіталів, робочої сили в міжнародному масштабі.
- Зростання технологічної кооперації між різними компаніями;
- Розвиток глобальних інформаційних мереж, що пов'язують увесь світ.
- Єдність і взаємозалежність фінансових систем різних країн світу.
- Створення міжнародних організацій, що опікуються глобальними проблемами.

Питання для обміркування

Як ви гадаєте, глобалізація — це позитивне явище чи негативне? Поясніть чому. Які її наслідки? Наведіть приклади для підтвердження своєї думки.

Позитивні наслідки глобалізації: вона збільшує можливості людства, допомагає досягнути гармонії та добробуту для всіх, підвищує ефективність економіки, використання обмежених ресурсів. Вона сприяє ефективному міжнародному поділу праці, зростанню конкуренції в міжнародному масштабі,

прискоренню науково-технічного прогресу, розвитку та нанотехнологій. Завдяки об'єднанню зусиль людство може краще справлятися із загальними проблемами, такими як забруднення довкілля, бідність, голод тощо.

Негативними наслідками глобалізації є нерівномірний розподіл благ, де виграють, у першу чергу, індустриальні країни, залишаючи країни, що розвиваються, далеко позаду. Замість того, щоб пом'якшувати існуючі у світі протиріччя, глобалізація може їх загострювати. Результатом стає ще більше зuboжіння населення країн, що розвиваються, через знищення неконкурентоспроможних підприємств; погіршення довкілля в разі винесення найбільш «брудних» підприємств у бідніші країни тощо.

Ідеї для дослідження

Викриття: Дитяча праця, що стоїть за смартфонами та електричними батарейками
Організація «Міжнародна амністія» (AmnestyInternational) оприлюднила звіт, згідно з яким провідні виробники електроніки не проводили елементарних перевірок, щоб упевнитися, що до їх продуктів не потрапляє кобальт, видобутий з використанням дитячої праці. Автори доповіді відстежили, як посередники купують кобальт на шахтах у Демократичній Республіці Конго, де активно використовується дитяча праця, і перепродають його дочірній компанії китайського гіганта ZhejiangHuayouCobaltLtd. У згаданій китайській фірмі закуповують мінерали понад десять транснаціональних корпорацій. Мільйони людей насолоджуються перевагами нових технологій, але рідко запитують, як їх роблять. Саме час великим корпораціям взяти на себе відповідальність на видобування сировини, з якої роблять їх високоприбуткові продукти», — сказав представник «Міжнародної амністії» Марк Дамметт.

- Про що говорять наведені факти? Про який вплив глобалізації йде мова? Чому цей вплив саме такий? Як, на вашу думку, можна змінити ситуацію?

Вплив глобалізації поширюється також на культуру. Завдяки глобалізації формуються спільні цінності, а культурний спадок і традиції різних народів стають надбанням усього людства. Наприклад, у всьому світі набули популярності й поширення китайські й індійські оздоровчі практики, ресторани японської та італійської кухні тощо. Національні культури є спільним ресурсом нації, формують її мислення та дії. А глобалізація через обмін і відкритість робить їх доступними для всього людства. Однак негативною тенденцією глобалізації залишається комерціалізація культури, поширення масової культури, що призводить до втрати високих культурних цінностей, формування споживацького ставлення до життя, різноманітних побутових стереотипів аж до руйнування чи навіть знищення національних культур.

Питання для обміркування

Як ви вважаєте, який є вплив глобалізації на культуру? Наведіть факти.

Сучасна освіта також зазнала впливу глобалізаційних процесів. У світі спостерігається зростання мобільності як викладачів, так і студентів та учнів шкіл. Виникає певна уніфікація освітніх вимог, змінюються методи викладання та навчання. Набувають поширення дистанційні формати навчання, які дають змогу, проживаючи в одній країні, здобувати освіту в іншій. Дедалі більшого

розвитку набувають освітні платформи, які дозволяють проходити курси провідних університетів безкоштовно або за символічну плату. Водночас виникає певний ризик втрати національних особливостей і надбань в освітній галузі. Проти наслідків глобалізації виступає рух антиглобалістів. Він направлений на заперечення зростаючої нерівності в глобалізованому світі й ставить за мету досягнення соціальних цілей на основі гуманістичних ідеалів, уявлення про необхідність солідарності та прагнення до справедливості. Одна з найгостріших проблем, яка стоїть перед людством, — збереження екології, що можливо лише завдяки загальнолюдській солідарності, чому і сприяють глобалізація та інтеграція.

Інтеграція — це згуртування, об'єднання політичних, економічних, державних і громадських структур у рамках регіону, країни, світу. Інтеграційні процеси стали новою віхою життя повоєнної Європи.

Найбільш раннім європейським інтеграційним утворенням є Європейський Союз, який розвинувся від зони вільної торгівлі й митного союзу до економічного союзу, що має власні наднаціональні політичні органи. Він виник у 1957 р. шляхом об'єднання 6 країн і сьогодні об'єднує 27 країн Європи. Сучасний вигляд ЄС базується на основі Маастрихтського договору від 1992 р. Він визначав завершення формування єдиного внутрішнього ринку та перехід до реалізації економічного й валютного союзу. Договір про створення ЄС стосувався спільної зовнішньої політики й політики безпеки, створення «простору свободи, безпеки та правопорядку» й координації у сфері правосуддя, боротьби з тероризмом та організованою злочинністю. Останній значний перегляд конституційних принципів ЄС був затверджений у Лісабонській угоді 2007 р., яка фактично виконує роль конституції ЄС.

Питання для обміркування

Щоб стати членом ЄС, держава має відповідати певним вимогам. Кандидатом може стати лише демократична держава, де гарантується верховенство права, поважають права людини, існує розвинена ринкова економіка та державна служба, на базі якої може здійснюватися керівництво ЄС. Як ви вважаєте, чи може Україна стати членом ЄС, чи відповідає вона визначеним вимогам? Відповідь аргументуйте.

Сьогодні Європейський Союз — це сім'я демократичних країн, що об'єдналися заради миру та процвітання. Це економічний і політичний союз, приєднуючись до якого, держави делегують частину своїх повноважень керівним органам ЄС. Найвищим етапом інтеграції стало введення у 2002 р. нової грошової одиниці — євро. Завдяки створенню спільного ринку та запровадженню єдиної валюти, люди, товари та послуги можуть вільно пересуватися всередині ЄС. Ще одним характерним показником є встановлення європейського громадянства. У 2012 р. Європейському Союзу було присуджено Нобелівську премію миру «За внесок упродовж більше шести десятиліть у просування миру і примирення, демократії та прав людини в Європі».

§ 48 **МИГРАЦІЯ. ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА СУСІДСТВА. СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО**

У зв'язку з розширенням ЄС у 2004 р. було запроваджено європейську політику сусідства. Її метою стало створити навколо ЄС «кільце друзів» — зону стабільності, миру й добробуту шляхом налагодження тісних довготривалих відносин із сусідніми країнами. Вона спрямована на те, щоб запобігти створенню нових ліній розподілу в Європі, сприяти зростанню стабільності й процвітання в самому Союзі та за його новими зовнішніми кордонами.

Бюро корисної інформації

Обов'язок ЄС не тільки перед своїми громадянами й громадянами нових держав-членів, а й також перед його теперішніми та майбутніми сусідами — забезпечити стійку соціальну злагоду й економічний динамізм. ЄС повинен діяти в напрямі сприяння регіональному та місцевому співробітництву й інтеграції, які є передумовами для створення політичної стабільності, економічного зростання, зменшення бідності та соціального розмежування в нашому спільному просторі.

З Комюніке Комісії Ради та Європейського Парламенту «Розширена Європа — Нові сусіди: Нова система стосунків з нашими східними та південними сусідами», Брюссель, 11 березня 2003 року

- Які основні принципи європейської політики сусідства ви можете визначити? Чому саме вони визначені пріоритетними?

Європейську політику сусідства було запроваджено Комюніке Комісії Ради та Європейського Парламенту «Розширена Європа — Нові сусіди: Нова система стосунків з нашими східними та південними сусідами», опублікованим у березні 2003 р. Вона заснована на досвіді співпраці ЄС із країнами Середземномор'я в 1990-х роках й охоплює країни, з якими ЄС має спільні сухопутні або морські кордони. Це Алжир, Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Лівія, Молдова, Марокко, Сирія, Туніс, Україна, а також Палестинська автономія. Розширений Союз і нові його сусіди матимуть рівні можливості продовжувати зусилля, спрямовані на сприяння транснаціональним потокам товарів та інвестицій, а також для того, щоб захищати більш важливі свої інтереси, співпрацюючи в подоланні транскордонних загроз, починаючи з тероризму й закінчуючи забрудненням повітря. Сусідні країни є важливими партнерами ЄС у збільшенні взаємного виробництва, забезпеченні зростання економіки, створенні більшої зони політичної стабільності, сприянні обміну ідеями, знаннями й культурному обміну.

Механізм політики сусідства — це поглиблена співпраця з ЄС сусідніх держав. Він ґрунтується на визнанні спільних цінностей: верховенства права, справедливого управління, дотримання прав людини, зокрема прав меншин, а також принципів ринкової економіки та сталого розвитку. Європейська політика сусідства була значно переглянута у 2015 р. Одним з пріоритетів політики стало посилення співпраці з питань безпеки, а також більша участь у виробленні політики всіх партнерів.

Нова політика зосередилась на чотирьох основних питаннях:

- 1) належне урядування, демократія, верховенство права та права людини;
- 2) економічний розвиток заради стабілізації;
- 3) безпека;
- 4) міграція та мобільність населення.

Питання для обміркування

Обговоріть, чому саме ці питання стали пріоритетними для європейської політики сусідства. У чому їх важливість? Відповідь аргументуйте.

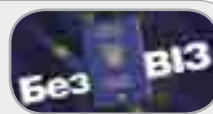
ЄС надає підтримку своїм партнерам-сусідам через Інструмент Європейського Сусідства, фінансування якого на 2014–2020 роки становить 15 млрд євро. Окрім надання грантів, тобто безповоротної фінансової допомоги, через цей Інструмент ЄС сприяє отриманню додаткового фінансування країн-партнерів через співпрацю з міжнародними фінансовими організаціями через інвестиційні субсидії, що надаються Інвестиційним фондом сусідства ЄС.

У 2009 р. за ініціативою Польщі та Швеції в рамках Європейської політики сусідства було започатковано політику східного партнерства. Це спільна ініціатива, що охоплює ЄС і шість східноєвропейських країн: Вірменію, Азербайджан, Білорусь, Грузію, Республіку Молдову та Україну.

Метою Політики східного партнерства є побудова спільного простору демократії, процвітання, стабільності та посиленої співпраці. Крім того, зв'язки, що утворилися завдяки Східному партнерству, допомагають зміцненню держави й досягненню суспільної злагоди. Це робить ЄС і його партнерів сильнішими та дає змогу краще справлятися із зовнішніми й внутрішніми викликами.

Угоди про асоціацію й Поглиблені та всебічні зони вільної торгівлі, що були укладені у 2014 році, перевели стосунки між ЄС та Україною, Грузією й Республікою Молдова на новий рівень. Вони націлені на зміцнення політичної асоціації та економічної інтеграції й передбачають істотні реформи, що мають наблизити країни-партнери до ЄС шляхом адаптації національного законодавства до європейського, а найголовніше — відчутно покращити життя своїх громадян. Прикладом цього є лібералізація візового режиму, що набрала чинності у 2014 р. для Республіки Молдова, а у 2017 — для України та Грузії.

Прокоментуйте філософські думки

Прийняття безвізового режиму для громадян України є важливим кроком вперед на шляху реформування українського суспільства, об'єднання людей, побудови мостів через кордони. Ми в Європейському парламенті переконані в тому, що громадяни України в цей час заслужили право вільно пересуватися в ЄС. Настав час для Ради Європи показати результати.

*Марія Габріел, болгарська політикиня,
членкиня Європейського парламенту*

Безвіз має два рівноцінні виміри. З одного боку — мобільність, заради якої було розпочато цей процес, з другого — модернізація важливих державних напрямів політики у сфері безпеки і протидії корупції. «Це потужний перелік змін, які відбулися у сфері безпеки документів, захисту персональних даних, управління міграцією, управління кордонами, боротьби з організованою злочинністю, посилення співпраці між правоохоронними органами України та ЄС і протидії дискримінації.

Ірина Сушко, виконавча директорка ГО «Європа без бар'єрів»

- Проаналізуйте оцінку експертів безвізу для України. Як вони окреслюють перспективи та переваги для українського суспільства? Яка ваша думка із цього приводу? Які можливі ризики існують для українців?

У 2015 р. у столиці Латвії, м. Ризі, пройшов Саміт Східного партнерства, де було узгоджено його пріоритети: зміцнення демократичних структур і співробітництва в державному будівництві; мобільність і міжособистісні контакти; подальше розширення ринкових можливостей на користь місцевих, регіональних і європейських підприємств малого та середнього бізнесу; всебічна й відкрита політика з енергетичної безпеки, транспортування та постачання. Ризький саміт відбувався на тлі нового геополітичного й безпекового контексту в регіоні Східного партнерства, позначеного триваючою агресією Російської Федерації проти України.

У цьому контексті Ризький саміт варто розглядати як важливий етап у процесі перегляду Європейської політики сусідства.

Відповідно до Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., кожна людина має право на вільне пересування та обрання собі місця проживання, право на громадянство, на володіння майном як одноособово, так і разом з іншими. Це право реалізується у глобалізованому світі, що пов'язано з міграційними процесами. **Міграція населення означає процес переселення (переміщення) людей, що перетинають кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий термін.** За визначенням ООН, міграцією вважається переміщення осіб на термін понад 6 місяців.

Сучасні міграційні процеси визначають економічний і соціальний стан багатьох держав. З одного боку, міграція — це життєво необхідний і неминучий для нормальної життєдіяльності процес, який пов'язаний з перерозподілом робочої сили, адаптацією та навчанням у новому середовищі, відпочинком. З іншого боку, міграція несе в собі негативні прояви, зокрема: соціальну напруженість, породження проблеми забезпечення мігрантів житлом, роботою та засобами для нормального існування.

Вирішувати проблеми, народжені міграційними процесами, досить складно, незважаючи на рівень розвитку держави. Однак ці проблеми слід вирішувати на рівні держави, оскільки некеровані міграційні потоки можуть призвести до криміналізації та злочинної діяльності. Найбільші міграційні потоки становлять сезонні, епізодичні й маятникові переміщення фізичних осіб у пошуках роботи за кордоном. Форми міграції фізичних осіб залежать від міграційної політики конкретної держави на певний період часу. Переміщення людей, які мають незворотний характер, називають постійною міграцією. Усі інші види міграції, які мають тимчасовий характер, — зворотною.

Яскрава особистість

Вільям Лейсі СВІНГ — генеральний директор Міжнародної Організації Міграції. Займається питаннями зміцнення системи надзвичайних заходів МОМ, управління гуманітарної підтримки мігрантам і переміщення біженців. Керував найбільшими дипломатичними місіями та програмами міжнародного й гуманітарного співробітництва.

Ми живемо в епоху безпрецедентної людської мобільності. Ймовірно, зараз в русі перебуває більше людей, ніж коли-небудь в історії — це приблизно 1 млрд мігрантів із 7 млрд усього світового населення, з яких чверть мільярда — міжнародні мігранти, а 750 млн —

внутрішні мігранти, які пересуваються в межах власних країн. На жаль, зараз із часів Другої світової війни в нас налічується найбільша кількість вимушених мігрантів — близько 65 млн людей змушені тікати через низку конфліктів від Західної Африки до Азії. Є і люди, які стали мігрантами внаслідок кліматичних змін. Ще 75 млн осіб перебувають під загрозою вимушеної міграції, оскільки живуть лише на один метр вище рівня моря.

З інтерв'ю, за матеріалами сайту apostrophe.ua

- Прочитайте думку Свінга. Які причини міграції він визначає? Які ще причини міграції ви б додали?

Міграцію фізичних осіб, пов'язану з перетинанням державного кордону, називають міжнародною. Для виокремлення потоків мігрантів, які прямують з конкретної країни, застосовують поняття **еміграція** — масове переселення з батьківщини в іншу державу, тривале перебування за межами батьківщини внаслідок переселення; для потоків у країну — **імміграція** — в'їзд у державу іноземця чи особи без громадянства на тривале або постійне проживання.

Ідеї для дослідження

У 2015 р. країни Європи охопила міграційна криза, викликана масовим напливом мігрантів у Європу з охоплених війнами країн Африки та Близького Сходу. Як зазначив Єврокомісар з питань розширення та добросусідства Йоганнес Ган, це найбільша міграційна криза в історії людства: «У світі 60 мільйонів біженців — більше, ніж будь-коли в історії людства. Навіть більше, ніж було після Другої світової війни. І 20 мільйонів з них — на кордонах Європи».

- Поміркуйте, які проблеми виникають унаслідок масової міграції. Які наслідки можуть бути прогнозовані внаслідок міграційної кризи?

Нині, посилюються процеси міграції робочої сили. І якщо раніше міграція пов'язувалася з переселенням для постійного проживання, сьогодні багато мігрантів можуть працювати в одній країні, маючи сім'ї в іншій. Для країн, що розвиваються, гострою залишається проблема «відпливу мізків» — від'їзд освічених, кваліфікованих громадян, що погіршує перспективи економічного розвитку їх країн. Такі само проблеми є актуальними і в Україні.

Загалом, міграції населення останніх десятиліть сприяли поширенню в Україні європейських цінностей і норм ринкової свідомості, формуванню відкритого до світу суспільства, здатного до інновацій. Трудові міграції зменшують напругу на ринку праці. За відсутності працевлаштування за кордоном чисельність безробітних більш ніж удвічі перевищила б їхню фактичну кількість. Завдяки грошовим переказам мігрантів на Україну зростає її економічний потенціал, рівень добробуту населення. Водночас міграція має й негативні наслідки: Україна втрачає населення в найбільш активному віці, молодих людей з високим рівнем освіти, що також має наслідком зниження народжуваності й пришвидшення старіння населення.

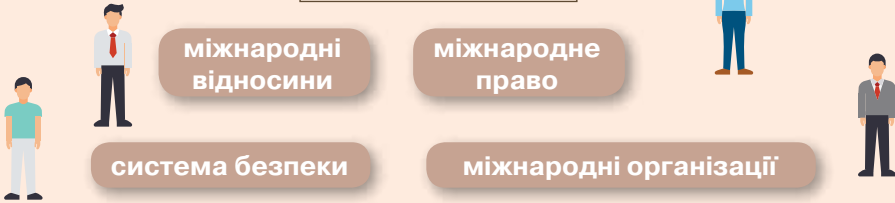

Тема 2.

Міжнародні відносини та міжнародне право

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Поміркуйте над тезою: «Оскільки війна починається в розумі людей, то в розумі людей повинні бути створені захисні механізми миру» (Статут ЮНЕСКО). Чи може ця теза уособлювати філософію міжнародних відносин?

§ 49 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Міжнародними відносинами називають політичні, економічні, дипломатичні, культурні та інші відносини, що виникають між державами або групами держав, їх світовими та регіональними організаціями. Через міжнародні відносини держави реалізують власні національні інтереси: забезпечення вигідного міжнародного статусу держави, суверенітету, національної безпеки, суспільної стабільності та цивілізованих стандартів життя людей.

Нині головними суб'єктами міжнародних відносин є національні держави, які можуть об'єднуватися в різноманітні всесвітні та регіональні міжнародні організації, що мають різні цілі, структуру та різні межі компетенції. Сучасні національні держави зазвичай беруть участь у роботі багатьох міжнародних організацій, підтримують дипломатичні стосунки з багатьма іншими державами й мають у них дипломатичні представництва, дотримуються певних норм і принципів міжнародного права.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ЗА СФЕРАМИ ДІЯЛЬНОСТІ:

політичні

дипломатичні

правові

культурно-гуманітарні

ОСНОВНІ ФОРМИ МІЖНАРОДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ:
СПІВПРАЦЯ, СУПЕРНИЦТВО, КОНФЛІКТИ

Питання для обміркування

Наведіть конкретні приклади до кожної з форм міжнародної взаємодії. На вашу думку, яка роль конкуренції в розвитку окремої держави та світової спільноти? Відповідь аргументуйте.

В основі міжнародних відносин лежать два принципи: принцип сили і принцип права. Принцип сили означає здатність певної держави або групи держав нав'язати іншим свою волю, інтереси, поширити свій вплив, використовуючи переваги у військовій та економічній могутності, дипломатії, технологічному розвитку. Сила держави змінюється із часом через економічні, політичні, природні чинники; змінюється і вага, і пріоритетність різних складових сили держави. Принцип права передбачає пріоритетність правопорядку в міжнародних відносинах. Якою б сильною не була держава, вона повинна передусім керуватися різноманітними міжнародними угодами, конвенціями, правилами організацій, до яких вона приєдналась.

Після проголошення незалежності Україна стала активним учасником міжнародних відносин. Основні засади зовнішньої політики України містяться в Конституції України, Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», Законі України «Про основи національної безпеки України». На міжнародній арені Україна зарекомендувала себе як миролюбна без'ядерна держава, що має чіткі євроінтеграційні орієнтири, бере участь у діяльності різноманітних міжнародних організацій.

Міжнародне право — система юридичних приписів і норм, що регулює стосунки між державами та іншими суб'єктами міжнародних відносин у політичній, економічній, культурній та інших галузях. Вони створюються шляхом узгодження позицій учасників цих відносин у рамках переговорного процесу й забезпечуються в разі необхідності заходами примусу. Першим визначення міжнародного права запропонував Гуго Гроцій (1583–1645), який вважав, що для регулювання стосунків між різними народами і правителями, особливо стосовно війни та миру, необхідні відповідні документи.

Прокоментуйте філософські думки

...подібно до того, як закони будь-якої держави переслідують її особливу користь, так само відомі права могли виникнути в силу взаємної згоди як між всіма державами, так і між більшістю їх. І виявляється навіть, що такого роду права виникли в інтересах не кожної спільноти людей окремо, а в інтересах великої сукупності всіх таких спільнот. Це і є те право, що зветься правом народів...

Гуго Гроцій, Нідерландський юрист і поет, один із основоположників сучасного міжнародного права «Про право війни і миру»

- Чи погоджуєтеся ви з думкою філософа? Яка мета виникнення міжнародного права й закріплення міжнародних правових норм? Яке значення ці норми мають у сучасному глобалізованому світі?

Ставлення України до міжнародного права закріплено в її Конституції. Зокрема стаття 9 проголошує, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Міжнародне право має такі особливості:

- Воно чинне в системі міжнародних відносин.
- Його норми формуються шляхом узгодження позицій суб'єктів міжнародного права й фіксуються шляхом підписання відповідних міжнародних угод.
- Воно слугує мірилом належної поведінки держав у міжнародних відносинах.
- Зазвичай реалізація норм міжнародного законодавства вимагає їх ратифікацію відповідною державою, а отже, міжнародне право взаємодіє з національними правовими системами держав.

Предметом міжнародно-правового регулювання є міжнародні економічні, культурні, соціальні, політичні, наукові, освітні відносини тощо.

Об'єкт міжнародного права — це те, з приводу чого виникають правовідносини. Такими об'єктами можуть бути матеріальні й нематеріальні блага, а також дії або утримання від дій. Це може бути економічне співробітництво, мир, безпека, культурний і науковий розвиток тощо.

Ідеї для дослідження

Уважно прочитайте витяг з документа «Глобальні цілі сталого розвитку ООН 2030»

Ціль №16. Сприяння побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях:

16.1 Значно скоротити поширеність всіх форм насильства та зменшити показники смертності від цього явища в усьому світі.

16.2 Покласти край наругам, експлуатації, торгівлі й усім формам насильства і тортур щодо дітей.

16.3 Сприяти верховенству права на національному та міжнародному рівнях і забезпечити всім рівний доступ до правосуддя.

16.4 До 2030 року значно зменшити незаконні фінансові потоки та потоки зброї, активізувати діяльність з виявлення й повернення викрадених активів і вести боротьбу з усіма формами організованої злочинності.

16.5 Значно скоротити масштаби корупції та хабарництва у всіх їхніх формах.

16.6 Створити ефективні, підзвітні та прозорі установи на всіх рівнях.

16.7 Забезпечити відповідальне прийняття рішень репрезентативними органами на всіх рівнях за участю всіх верств суспільства.

16.8 Розширити й активізувати участь країн, що розвиваються, у діяльності органів глобального регулювання...

Джерело: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>

- Проаналізуйте, чому побудова миролюбного й відкритого суспільства стала глобальною ціллю. Чи можливе досягнення цілі, якщо не буде міждержавної взаємодії й чому? Який ефективний шлях реалізації цієї цілі?

Основні принципи міжнародного права закріплено в документах:

- Статут ООН 1945 року;
- Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва відповідно до Статуту ООН, прийнятої Генеральною Асамблеєю в 1970 р.;
- Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.

Це такі принципи:

- незастосування сили чи погрози силою;
- суверенна рівність держав;
- рівноправність і самовизначення націй та народів;
- мирне розв'язання міжнародних спорів;
- невтручання у внутрішні справи держав;
- мирного співробітництва;
- сумлінного виконання договірних зобов'язань за міжнародним правом;
- непорушності кордонів;
- територіальної цілісності;
- поваги й захисту прав людини.

Ці принципи відображено і в законодавстві України, що регулює зовнішню політику країни. Усі вони є взаємозалежними, тобто зміст одного з них розкривається лише у взаємозв'язку з іншими. Вони є універсальними, тобто однаково стосуються всіх суб'єктів міжнародних відносин у рівній мірі, і спрямовані на забезпечення пріоритету загальнолюдських інтересів та цінностей, насамперед миру й безпеки, життя та здоров'я, міжнародного співробітництва й інших цінностей міжнародного порядку мирного співіснування.

Бюро корисної інформації

За підрахунками дослідників, починаючи з 3600 р. до н. е., у світі сталося приблизно 15 000 воєн, унаслідок яких загинуло понад 3 млрд осіб (це половина населення земної кулі сьогодні). Уся людська історія знала лише 292 роки без воєн, але існують серйозні підозри, що деякі збройні конфлікти в цей період історикам не вдалося зафіксувати. Нині щороку відбувається 40–100 збройних конфліктів, здебільшого — це партизанські війни.

- Проаналізуйте наведені дані. Про що вони говорять? Як, на вашу думку, у світі постійних військових конфліктів має діяти світова спільнота, щоб запобігти їх глобальному розгортанню на кшталт світової війни та забезпечити захист прав людини?

Особливим видом міжнародного права є **міжнародне гуманітарне право** — це система юридичних норм і приписів, що регламентують дії під час збройних конфліктів, забороняють або обмежують використання певних методів і засобів ведення бойових дій, забезпечують дотримання прав людини в цей час і встановлюють відповідальність за їх порушення. Міжнародне гуманітарне право регулює поведінку сторін як під час міжнародних збройних конфліктів, так і під час громадянської війни або державного перевороту. Ці норми зазначено в Женевських конвенціях 1949 р., у додаткових документах до них, у багатосторонніх міжнародних угодах. У них ідеться про захист жертв війни, заборону певних видів зброї масово-

го знищення, режим утримання військовополонених, про поводження із цивільним населенням під час війни, заборону використання найманців у збройних конфліктах, заборону залучення осіб, які не досягли 15-річного віку до бойових дій. Порушення цих норм вважається злочином і карається. Україна також підписала й ратифікувала Женевські конвенції та додаткові протоколи до них.

Головні принципи міжнародного гуманітарного права включають:

- гуманізацію збройних конфліктів;
- обмеження воюючих сторін у методах і засобах ведення війни;
- міжнародно-правовий захист жертв війни;
- охорону цивільних об'єктів і культурних цінностей;
- повагу до прав людини в діях військових з'єднань з підтримання громадського порядку.

До суб'єктів міжнародного гуманітарного права належать:

- держави, які перебувають у збройному конфлікті;
- повстала або воююча сторона, яка бореться за національне чи соціальне визволення;
- міжнародні організації;
- нейтральні держави, які не є сторонами збройного конфлікту;
- держави-гаранти, що забезпечують дотримання міжнародно-правових норм і захищають інтереси сторін, які перебувають у конфлікті.

Безпосередні учасники збройного конфлікту поділяються на *комбатантів*, тобто тих, хто воює, і *некомбатантів*, тобто тих, хто не воює. Комбатанти — це особовий склад збройних сил держави, який бере безпосередню участь у бойових діях. Некомбатанти — це особовий склад, який перебуває у структурі збройних сил воюючої сторони, але не бере безпосередньої участі в бойових діях, — медичний персонал, духовенство тощо.

Мовою документів

Зі Статті 3 Конвенції про захист цивільного населення під час війни (Женева, 12 серпня 1949 року): З особами, які не беруть активної участі в бойових діях, у тому числі з особами зі складу збройних сил, що склали зброю, а також з тими, хто вийшов з бою унаслідок хвороби, поранення, затримання чи з будь-якої іншої причини, поводяться гуманно, без будь-якої ворожої дискримінації, причиною якої слугують раса, колір шкіри, релігія чи вірування, стать, походження чи майновий стан чи будь-які інші подібні критерії.

- З якою метою саме ця норма закріплена в міжнародному законодавстві? Чому її закріплення стало необхідним?

Тимчасове захоплення території або частини території однієї держави збройними силами іншої без отримання суверенних прав на неї називають *окупацією*. Відповідно до положень IV Гаазької конвенції 1907 р., IV Женевської конвенції 1949 р. держава-окупант зобов'язана уживати всіх заходів для забезпечення порядку на захопленій території. Населення окупованої території зобов'язане підкорятися розпорядженням окупаційної влади, проте його забороняється примушувати до складання присяги на вірність державі,

що окупує, до участі у воєнних діях, спрямованих проти їхньої країни, а також до надання відомостей про її армію. Під час окупації повинні поважатися честь і життя цивільних осіб, їхня власність, релігійні переконання, родина. Держава, що окупує, зобов'язана постачати цивільне населення необхідним одягом, продовольством і санітарними матеріалами.

Стосовно *цивільних* осіб забороняється:

- чинити будь-які акти насильства, залякування або образи;
- застосовувати примусові заходи фізичного або морального порядку, зокрема, з метою одержання відомостей;
- застосовувати катування, тілесні покарання, проводити медичні дослідження тощо;
- застосовувати колективні покарання;
- захоплювати заручників;
- депортувати цивільне населення з окупованої території.

Іноземцям, які виявилися на території, що окупується, забезпечується право покинути її в короткий час.

Рефлексія до засвоєного

§ 50

СИСТЕМА БЕЗПЕКИ.

УРЯДОВІ Й НЕУРЯДОВІ МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Систему міжнародної безпеки було створено з метою забезпечення та посилення безпеки міжнародної спільноти. Її можна розглядати як:

- політику, спрямовану на забезпечення міжнародної безпеки та гарантії миру;
- забезпечення економічних, політичних, соціальних, військових, міжнародних відносин, що сприяють захисту від зовнішніх загроз та виключають можливість виникнення конфліктів;
- умови, необхідні для забезпечення суверенітету держав, рівноправних міжнародних відносин;
- метод захисту безпеки громадян, суспільства та національних інтересів держав.

Ефективність системи міжнародної безпеки залежить від політики її забезпечення, існування сукупності міжнародних, державних і громадських інститутів та засобів забезпечення безпеки.

Суб'єктами міжнародної безпеки є держави й міжнародні організації, що беруть участь у виробленні норм міжнародного права в цій галузі. Об'єктами, відповідно, виступають народи, громадяни різних держав, відповідні організації та інститути, держави, людство загалом.

Ефективність системи міжнародної безпеки залежить від таких чинників:

- стан і тенденції розвитку міжнародних відносин на регіональному та субрегіональному рівнях;

- внутрішнє становище держав і перспективи його розвитку;
- характер загроз, що впливають на безпеку держав;
- ефективність існуючих систем безпеки, їх здатність до адаптації до нових реалій;
- можливості запровадження нових систем безпеки та характеру їхньої взаємодії з існуючими.

Сучасна система міжнародної безпеки побудована на таких принципах:

- універсальний характер, однаковий рівень безпеки для всіх країн;
- розширення міжнародної співпраці в забезпеченні безпеки;
- об'єднання зусиль для усунення агресії й унеможливлення причин її виникнення;
- застосування різноманітних засобів підтримання миру;
- довіра, прозорість світової політики, системність безпеки.

Меті забезпечення миру в усьому світі слугують організації, що сприяють створенню систем колективної безпеки та об'єднання збройних сил різних держав. Прикладом такої організації є НАТО. Крім того, функцію забезпечення миру виконують миротворчі збройні сили ООН, так звані «блакитні шоломи».

Сьогодні держави не є єдиними учасниками міжнародного політичного процесу. Крім них, учасниками цього процесу виступають міжнародні урядові та неурядові організації.

Питання для обміркування

Пригадайте, які міжнародні організації ви знаєте. Яка їх роль і функції в системі міжнародних відносин?

Міжнародні урядові організації утворюються двома чи більше країнами, представники яких регулярно зустрічаються, щоб погодити свої інтереси й виробити плани та принципи спільних дій. Держави добровільно приєднуються до таких організацій. І хоча формально виконання рішень таких організацій — справа доброї волі уряду кожної окремої країни, деколи міжнародні організації змушують своїх членів дотримуватися прийнятих рішень, навіть якщо вони суперечать їхнім інтересам. Найвпливовішою всесвітньо відомою міжнародною організацією є Організація Об'єднаних Націй (ООН). Статут проголосував рівноправність усіх людей, повагу прав людини й основних свобод. Згодом цей розділ було доповнено Декларацією прав людини.

Питання для обміркування

Пригадайте, коли було прийнято цей документ і його основні положення?

ООН охоплює багато інших організацій і фондів, які опікуються різними проблемами, що стоять перед людством. Так, мета Міжнародної Організації Праці (МОП) — сприяти забезпеченню принципів права й рівності в галузі праці, у тому числі рівності чоловіків і жінок, а також сприяти розвиткові соціаль-

ного забезпечення. ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури — намагається вкоренити в людській свідомості ідеї захисту миру на осеві освіти, культури й комунікацій. ЮНЕСКО опікується відбудовою шкіл у країнах, розорених війною, та захистом пам'яток культури.

В Україні діють такі установи ООН: Програма розвитку ООН (ПРООН), Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Фонд народонаселення ООН (ЮНФПА), Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ), Міжнародна організація з міграції (МОМ), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБООН), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародна організація праці (МОП) та Програма ООН-СНІД в Україні (ЮНЕЙДС). У країні також діють асоційовані організації ООН, як-от Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Світовий Банк. Ці установи працюють у різних сферах і мають їхні власні стратегії, але їх об'єднує загальна стратегічна ціль: допомогти народу України побудувати краще майбутнє для країни.

Ідеї для дослідження

Уважно прочитайте Статтю 1 Статуту ООН:

Організація Об'єднаних Націй переслідує Цілі:

1. Підтримувати міжнародний мир і безпеку і з цією метою приймати ефективні колективні заходи для запобігання та усунення загрози миру і придушення актів агресії або інших порушень миру, і проводити мирними засобами, в згоді з принципами справедливості і міжнародного права, залагоджування або вирішення міжнародних суперечок або ситуацій, які можуть привести до порушення миру;
2. Розвивати дружні відносини між націями на основі поваги принципу рівноправності і самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення загального світу;...

- На вашу думку, чому ООН не забезпечила реалізацію положень статті під час військової агресії Росії в Україні? Які важелі впливу має застосувати ООН, щоб врегулювати такого роду конфлікти?

Важливою європейською організацією вважають **Раду Європи (РЄ)** — міжурядову організацію, утворену в травні 1949 р. в Лондоні. Головними органами РЄ є Комітет Міністрів закордонних справ країн-членів Ради Європи та Консультативна Парламентська Асамблея. При Раді Європи функціонують Європейська Комісія з прав людини, Європейський Суд з прав людини, Європейський Центр Молоді, Європейський Молодіжний Фонд, Інформаційний Центр охорони природи. Основні органи Ради Європи розміщені в Страсбурзі (Франція). У листопаді 1995 р. Україна стала 37-м членом Ради Європи. Після вступу до РЄ в Україні піднялось на новий

рівень питання дотримання прав людини, введено інститут спеціальних уповноважених з прав людини на місцях, розпочався процес приведення законодавства у відповідність до європейських конвенцій.

Однією з найвпливовіших міжурядових організацій у світі є **Організація Північноатлантичного Альянсу — НАТО**, що було створене у квітні 1949 р. До його складу ввійшли 9 європейських (Велика Британія, Бельгія, Данія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія і Франція) і дві північноамериканські держави (Канада і США). З 2009 р. до складу НАТО входить

28 держав. 20 грудня 1991 р. розпочався другий етап розширення НАТО на схід, який ознаменувався створенням Ради Північноатлантичного Співробітництва (РПАС). 23 лютого 1992 р. відбувся перший візит Генерального секретаря НАТО М. Вернера до Києва, внаслідок якого Україна була офіційно запрошена до участі в цій Раді на постійній основі. У 1994 р. Україна першою із країн СНД приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру», а в 1998 р. указом Президента України було затверджено офіційну програму співробітництва з НАТО.

Україна вже тривалий час є особливим партнером НАТО. З 1992 р. українські національні підрозділи беруть участь у колективних операціях з підтримання міжнародного миру та безпеки. Вони пройшли окрему якісну військову підготовку разом із силами Альянсу. Коли почалася збройна агресія Росії, то ті підрозділи, що пройшли школу міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки, демонстрували відчутно кращу боеготовність і зазнавали менших втрат.

Бюро корисної інформації

У 2014 р. перед ЗСУ постало питання, як нарощувати потенціал для відсічі російської агресії, було погоджено однозначну відповідь: рухатись у напрямі євроатлантичної інтеграції... наш найближчий партнер — США прийняв рішення щодо створення спеціального механізму підтримки ЗСУ, який передбачав саме практичні кроки, які посилюють політичне партнерство... зокрема розгортання центру бойової підготовки на базі Яворівського полігону із залученням іноземних інструкторів. Дуже швидко до ініціативи виявили готовність приєднатися інші країни — направити інструкторів та готувати наші підрозділи. У рамках комітету відбувається робота Багатонаціональної тренувальної групи — Україна готує в Яворові підрозділи ЗСУ за стандартами НАТО... Всі існуючі форми та механізми такої взаємодії з НАТО та іншими партнерами прописані в Стратегічному оборонному бюлетені. Завдяки цьому ЗСУ працює на основі єдиного бачення з партнерами, єдиних цілей.

Джерела: <http://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/inform-center/statements/6552-objednati-zusillya-navishho-ukrajini-pogliblenne-partnerstva-z-nato>

- Подискутуйте на тему «Україна — НАТО: за і проти», наведіть аргументи.

На відміну від урядових, міжнародні неурядові організації утворюються не на основі договору між державами, а шляхом об'єднання фізичних або юридичних осіб, діяльність яких здійснюється поза межами зовнішньої політики держав. Однією з найвідоміших неурядових організацій є **Міжнародний Комітет Червоного Хреста**. Це незалежна нейтральна міжнародна гуманітарна організація, яку було засновано в Женеві в 1863 р. як Міжнародний Комітет Допомоги Пораненим. Міжнародний Комітет Червоного Хреста надає допомогу жертвам збройних конфліктів, а в мирний час займається поширенням знань про міжнародне гуманітарне право. Її міжнародна місія визначена Женевськими конвенціями (1949 р.) та Додатковими протоколами (1977 р.). За свою діяльність Комітет тричі отримував Нобелівську премію, останній раз — у 1963 р.

Інший приклад неурядової міжнародної організації — Римський клуб, заснований у 1968 р. італійським менеджером і громадським діячем Ауреліо Печчеї й шотландським ученим-хіміком Адександером Кінгом. Мета організації — стимулювати зміни в житті людства.

Яскрава особистість

Ауреліо ПЕЧЧЕЇ (1908–1984) — італійський учений, гуманіст, менеджер і громадський діяч, засновник і перший президент Римського клубу, що досліджує глобальні моделі розвитку людства, автор книг і документів з глобальної проблематики й концепції сталого розвитку.

У своїй праці «Людські якості», глава 5. Труднощі зростання, писав:

...Я хотів сфокусувати увагу Клубу на кількох основних ідеях, головна з яких зводилася до того, що в людських системах

всі елементи взаємопов'язані і що в даний час найбільше значення набувають саме ті, які безпосередньо залежать від людини. Якби це положення прозвучало досить переконливо, воно логічно спричинило б за собою питання, які саме сторони людської поведінки відповідальні за глобальну кризу і які зміни тут необхідні. У цьому зв'язку можна було б підкреслити, що ці зміни цілком у межах людських можливостей і людина повинна прагнути знайти можливості застосувати їх.

- Прокоментуйте думку автора. Чи погоджуєтеся ви з висловленою ідеєю? Відповідь аргументуйте.

Для цього Клуб намагається визначати найнагальніші проблеми, що стоять перед людством, аналізувати їх у глобальному контексті, досліджувати можливі альтернативні вирішення цих проблем та розробляти сценарії подій у майбутньому. Римський Клуб намагається поширювати це знання як серед тих, хто приймає рішення на найвищому рівні, так і серед широкого загалу.

На сьогоднішній день у світі нараховується більше шести тисяч міжнародних неурядових організацій, що свідчить, насамперед, про глобалізацію світової системи та зростання транснаціональних взаємодій. Міжнародні неурядові організації можна розглядати як перші елементи глобального громадянського суспільства. Міжнародні організації виступають ареною спілкування урядів незалежних держав. Так, ООН дає змогу спілкуватись навіть урядам країн, які не визнають одна одну, і які не могли б вирішити спірні питання в іншому місці. Вони виконують регулювальну функцію. Це дуже важливо, скажімо, для встановлення загальних стандартів метеорологічних спостережень і статистики, що дозволяє спростити спостереження за погодою у світі. Цим опікується Всесвітня метеорологічна організація. Всесвітня організація охорони здоров'я встановлює міжнародні стандарти здоров'я людини, а Світова Організація Торгівлі регулює торговельні стосунки між державами.

У наш час, коли у світі все більше відчувається дефіцит різноманітних ресурсів, дуже важливою стає розподільча функція міжнародних організацій. Так, Світовий банк дозволяє отримувати фінансову допомогу у вигляді кредитів країнам, яким вона потрібна. Цю функцію виконують й інші організації.

Тема 3.

Україна — член європейського та світового співтовариства

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

європейське і світове співробітництво

європейський вибір

система безпеки Угода про асоціацію Україна — ЄС

МОТИВАЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Відомий американський дипломат Струоб Телботт схарактеризував незалежну Україну як ключовий елемент у новій Європі після холодної війни, зважаючи на її геополітичне становище та природні ресурси. Україна на європейському континенті займає п'яте місце за кількістю населення, друге — за розмірами території, а за економічними можливостями, інтелектуальним і науково-технічним потенціалом належить до найбільших розвинутих європейських держав. На вашу думку, який статус має Україна в Європі та світі? Яка роль належить їй у геополітичному просторі?

§ 51 СВІТОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ

Останнє десятиріччя XX ст. увійшло в історію насамперед суттєвими геополітичними змінами. Серед нових політичних реалій було утворення Української незалежної держави. Поява на політичній мапі світу незалежної України, яка розташована в центрі Європи, започаткувала глобальні трансформації не лише в цьому регіоні, а й в усьому світі. Підписанням Україною на початку 1992 р. Гельсінського заключного акта — документа, що визначав стандарти міжнародної поведінки та врегулював відносини між державами-учасницями, було увінчано самовизначення й визнання державності українського народу іншими країнами. Водночас це дало змогу Україні розпочати діяльність у міжнародних структурах на правах рівного партнерства.

Мовою документів

Із Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі

Держави-учасниці будуть поважати суверенну рівність і своєрідність одна одної, а також усі права, притаманні їм суверенітету і які він охоплює, до числа яких входить, зокрема, право кожної держави на юридичну рівність, на територіальну цілісність, на свободу і політичну незалежність. Вони будуть також поважати право одна одної вільно обирати й розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи, так само як і право встановлювати свої закони й адміністративні правила.

- Поміркуйте, які основні принципи безпеки та співробітництва в Європі закладено в документі?

Україна виявила бажання будувати відносини з іншими країнами на засадах рівноправності, суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи, визнання територіальної цілісності та непорушності історичних кордонів. Вона оголосила про відсутність територіальних претензій, вважаючи свою територію неподільною й недоторканою.

Не переслідуючи агресивних цілей, Україна підтвердила дотримання умов Договору про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь СРСР—США від 31 липня 1991 р. Україна одна з перших відмовилася від ядерної зброї, створила без'ядерну зону в Центральній і Східній Європі. Наша держава бере участь у розробці основних документів ОБСЄ (Організація з безпеки та співпраці в Європі) та створенні моделі загальноєвропейської безпеки. Україна дотримується угоди про звичайні сили в Європі 1990 р. і формує свій військовий потенціал у межах необхідних лише для оборонних цілей. Така зовнішньополітична стратегія зумовила визнання України багатьма державами та встановлення з нею дипломатичних відносин. Уже в січні 1993 р. Україну як незалежну державу визнали 132 держави світу, з них 106 встановили з нею дипломатичні стосунки.

Виваженість зовнішньої політики України сприяє розвитку відносин з європейськими державами. Для суверенної України важливим геополітичним чинником є загальноєвропейський процес, входження до європейського і світового загалу на засадах цінностей західної демократії.

Мовою документів

З Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

- Які цінності та принципи закладено Україною в основу міжнародних взаємин? На ваш погляд, чи ці принципи діють сьогодні?

Україна багаторазово обиралась до Ради Безпеки ООН — органу, відповідального за підтримання миру й безпеки в усьому світі. Наша держава надає виняткового значення питанню зміцнення ООН як центру багатосторонніх зусиль у вирішенні складних та комплексних викликів.

Обрання України до складу непостійних членів Ради Безпеки ООН на період 2016–2017 рр., уже вдруге за часів незалежності, стало підтвердженням визнання авторитету й ролі нашої держави на міжнародній арені, послідовності та неупередженості її зовнішньої політики, відданості принципам демократії й верховенства права, практичного внеску в розбудову миру та стабільності.

Серед питань, на яких Україна зосередилась під час роботи в Раді, були такі:

- протидія російській агресії проти територіальної цілісності та політичної незалежності України;
- посилення миротворчого потенціалу ООН;
- посилення спроможностей ООН із запобігання конфліктам та посередництва;
- боротьба з тероризмом;
- відповідь на виклики щодо змін навколишнього середовища;
- просування порядку денного щодо жінок, миру та безпеки, а також дітей у збройних конфліктах.

Ідеї для дослідження

Україна приділяє особливу увагу діяльності ООН з підтримання міжнародного миру та безпеки, розглядаючи участь у ній як важливий чинник своєї зовнішньої політики. За практично 25 років своєї миротворчої діяльності Україна взяла участь у більш ніж 20 місіях ООН — від Гватемали до Тимор-Леште, від Хорватії до Мозамбіку, надавши ООН понад 34 тис. військовослужбовців і представників МВС. У 2017 р.

близько 500 військовослужбовців Збройних Сил України та працівників Міністерства внутрішніх справ України беруть участь у 7 миротворчих операціях ООН (у ДРК, на Кіпрі, у Косово, Кот-д'Івуарі, Ліберії, Судані та Південному Судані). Наша держава є одним з лідерів за кількістю наданих до операцій ООН з підтримання миру бойових і транспортних вертольотів.

За матеріалами сайту Міністерства закордонних справ України, mfa.gov.ua

- Поміркуйте, чому для України важливою є участь у миротворчих операціях ООН. Які вигоди наша країна отримує від цього?

Представники України активно працюють у різноманітних комітетах ООН. Наша держава бере активну участь у міжнародній співпраці зі сталого розвитку, спрямованій на комплексне вирішення завдань охорони довкілля, соціального розвитку й економічного зростання на глобальному, регіональному та національному рівнях. Велика увага в рамках співпраці між Урядом України та ООН є боротьба з наслідками Чорнобильської катастрофи. Україна є активним учасником діяльності із забезпечення прав людини, вона приєдналась до всіх основних угод у цій галузі.

Наша країна отримує значну технічну, консультативну та фінансову допомогу від спеціалізованих установ ООН, її фондів і програм, зокрема у сферах демократичного врядування, подолання бідності, досягнення Цілей сталого розвитку, підтримки державного управління, боротьби з ВІЛ/СНІД та іншими тяжкими хворобами, захисту довкілля. У контексті подолання гуманітарних наслідків агресії РФ проти нашої держави триває активна співпраця між Україною та організаціями системи ООН у гуманітарній сфері на Донбасі. Упродовж 2016 р. організації системи ООН реалізували в Україні щорічний План гуманітарного реагування ООН, у рамках якого на цілі гуманітарної допомоги постраждалому населенню було мобілізовано 97,5 млн дол. США.

Ще однією міжнародною організацією, до якої належить Україна, є СОТ. Світова організація торгівлі (СОТ) — це міжнародна організація, метою якої є розробка системи правових норм міжнародної торгівлі та контроль за їх дотриманням. Головними цілями Організації є забезпечення тривалого і стабільного функціонування системи міжнародних торговельних зв'язків, лібералізація міжнародної торгівлі, поступове скасування митних і торговельних обмежень, забезпечення прозорості торговельних процедур.

СОТ було створено в січні 1995 р., і на 1 січня 2018 р. її членами були 164 держави. Членство в СОТ передбачає обов'язкову участь у всіх багатосторонніх угодах, крім декількох з обмеженим колом учасників.

Україна приєдналась до СОТ у 2008 р., що відкрило нові перспективи для розвитку національної економіки.

Ідеї для дослідження

12 грудня 2017 р. в рамках 11-ї Конференції міністрів Світової організації торгівлі в Буенос-Айресі заступник Міністра — Торговий представник України Наталія Микольська взяла участь у підписанні спільної Декларації про торгівлю та розширення прав і можливостей жінок в економічній сфері. Понад 100 країн-учасниць декларації, у тому числі й Україна, погодилися працювати над тим, щоб торговельна політика країн була більш відповідальною щодо ген-

дерних питань. Кроки для реалізації декларації передбачають обмін досвідом щодо правил і програм, з метою заохочення участі жінок у національних та міжнародних економічних відносинах шляхом обміну інформацією через СОТ. Підписанти декларації залучені до обміну найкращими практиками щодо проведення гендерного аналізу торговельної політики та моніторингу їх наслідків. Крім того, вони співпрацюють у СОТ з метою усунення бар'єрів для розширення прав і можливостей жінок в економічній сфері та розширення їх участі в торгівлі. Джерело: <https://www.epravda.com.ua/news/2017/12/13/632150/>

- Поміркуйте, про що говорить наведений факт. Які питання він піднімає? Чи є цей факт важливим для України й чому?

На абсолютно рівних умовах і правах з іншими членами організації, наша держава бере безпосередню участь у формуванні новітніх правил торгівлі на світовому ринку в рамках поточного раунду багатосторонніх торговельних переговорів з метою максимального врахування національних інтересів України в торговельно-економічній сфері.

Уряд України здійснює активну зовнішньоторговельну політику шляхом участі нашої країни в багатосторонніх торговельних переговорах та проводить ефективну роботу, спрямовану на реалізацію переваг членства України в СОТ з метою розширення експортних можливостей вітчизняних товаровиробників і захисту економічних інтересів держави на зовнішніх ринках. З моменту вступу до СОТ Україна здобула розширені можливості для використання інструментів торговельного захисту, захисних заходів у зв'язку з платіжним балансом, певних нетарифних заходів, механізму врегулювання суперечок тощо. Завдяки приєднанню України до Угоди СОТ про державні закупівлі для українських підприємців стало реально отримати доступ до державних тендерів за кордоном.

Рефлексія до засвоєного

§ 52 ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ

Починаючи з вступу України до Ради Європи у 1965 р.,

Головними напрямками співробітництва є:

- конституційна реформа та функціонування демократичних інституцій;
- зміцнення демократичного управління та реформа місцевого самоврядування, у тому числі децентралізація;
- реформа судової системи;
- реформа системи кримінальної юстиції та реформування правоохоронних органів;
- завершення процесу створення суспільного телебачення;
- боротьба з корупцією;
- забезпечення виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини;
- реформування виборчого законодавства;
- імплементація законодавства у відповідності до стандартів Ради Європи на основі принципів верховенства права та прав людини;
- увесь спектр захисту прав людини.

Питання для обміркування

На вашу думку, які з визначених пунктів співпраці мають стати найбільш пріоритетними? Чому? Відповідь аргументуйте.

Відповідно до Статуту Ради Європи наша країна представлена в усіх трьох головних органах Організації: Комітеті міністрів, Парламентській асамблеї та Конгресі місцевих і регіональних влад.

У Комітеті міністрів Ради Європи нашу державу представляє Міністр закордонних справ України. Участь України в повсякденній роботі Комітету, його комітетів та експертних груп забезпечується Постійним представництвом України при Раді Європи.

У Парламентській асамблеї (ПАРЕ) наша країна представлена Постійною делегацією Верховної Ради України у складі 24 народних депутатів (12 основних членів та 12 їх заступників).

До складу делегації України в Конгресі місцевих і регіональних влад Ради входять 24 представники України — обрані представники органів місцевого самоврядування.

Співробітництво України з Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеціанська комісія) є сталою й ефективною формою використання науково-експертного потенціалу Ради Європи з метою удосконалення національного законодавства у відповідності до європейських стандартів. За роки свого існування Венеціанська комісія підготувала близько 160 висновків та експертних оцінок щодо законопроектів і законів України.

Україна приєдналась до ОБСЄ в січні 1992 р., а в листопаді 2010 р. Рада Міністрів ОБСЄ одноставно ухвалила рішення про головування України в ОБСЄ у 2013 р., що стало визнанням ролі нашої держави у зміцненні безпеки і стабільності як у європейському регіоні, так і за його межами.

Ідеї для дослідження

Ознайомтеся з інформацією.

З березня 2014 р. в Україні працює Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ (СММ ОБСЄ), збирає інформацію та повідомляє держави-учасниці про безпекову ситуацію в зоні відповідальності, встановлює та інформує про факти інцидентів, включно щодо порушення базових принципів та зобов'язань у рамках ОБСЄ, здійснює моніторинг ситуації з дотримання прав людини та основних свобод, сприяє діалогу з метою зменшення напруженості та нормалізації ситуації. Її мандат поширюється на всю територію України, включаючи Автономну республіку Крим і м. Севастополь.

- Проаналізуйте наведені дані. Які висновки можна навести щодо діяльності місії ОБСЄ в країні? Які її функції можна виокремити?

Після успішного завершення роботи Місії ОБСЄ, яка існувала в Україні з 1994 по 1999 рр., була створена нова форма співпраці — Координатор проектів ОБСЄ в Україні. Його діяльність полягає в адмініструванні проектів, які розробляються відповідно до пріоритетів, визначених українською стороною, і здійснюються спільно із зацікавленими державними установами та громадянським суспільством.

Основні напрями проектної діяльності Координатора:

- демократизація та належне управління;
- верховенство права та права людини;
- економіко-довкільна та військово-політична сфера.

Про свій намір брати участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах Україна заявила ще у своїй Декларації про державний суверенітет. У 1994 р. між Україною та Європейським Союзом було підписано Угоду про партнерство та співробітництво, яка поклала початок співпраці з різноманітних політичних, економічних, торгових, військових, культурних, освітніх та інших питань. Вона вступила в силу в 1998 році й діяла впродовж наступних десяти років.

Питання для обміркування

Часто в розмові, газетах чи на телебаченні звучить твердження, що вибір Україною європейського вектору — це цивілізаційний вибір. Як ви розумієте це твердження? Яка ваша думка з приводу європейського вибору України?

У 2002 р. Україні було надано спеціальний статус сусіда, який передбачав певне полегшення візового режиму. У 2003 р. Президент України Леонід Кучма проголосив про прагнення України підписати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, розпочавши таким чином процес євроінтеграції. Наступного року Європейська Комісія прийняла План дій Україна-ЄС, спрямований на поглиблення співпраці в таких сферах, як енергетика, транспорт, навколишнє середовище, полегшення візового режиму тощо. Процес євроінтеграції був визначений пріоритетом для зовнішньої політики України Президентом України Віктором Ющенком, й у 2007 р. розпочались переговори між Україною і Єврокомісією про підписання нової Угоди про асоціацію між Україною і ЄС, а у 2008 — про Поглиблену та всебічну зону вільної торгівлі як частини Угоди про асоціацію.

У 2009 р., після завершення дії Угоди про партнерство та співробітництво, Україна розпочала діяльність у рамках ініціативи «Східне партнерство», про яку ми розповідали вище.

Вступивши на пост Президента України у 2010 р., Віктор Янукович спочатку продовжив рух у напрямі євроінтеграції. Того ж року представники України отримали статус спостерігачів у програмах ЄС та змогли входити до керівних органів комітетів тих програм, яким Україна надаватиме фінансову підтримку, а наступного року Україна приєдналася до Європейського енергетичного співтовариства.

Нарешті, у 2012 р. було погоджено текст Угод про асоціацію й про поглиблену та всебічну зону вільної торгівлі. У грудні цього ж року Рада закордонних справ Євросоюзу схвалила висновок щодо України, у якому висловив готовність

підписати Угоду про асоціацію між Україною та ЄС на саміті Східного партнерства у Вільнюсі в листопаді 2013 р. за умови, що Київ продемонструє прогрес у демократичному реформуванні.

Питання для обміркування

В. Янукович у Вільнюсі повідомив про припинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію. Таке рішення викликало масові протести в Києві та інших містах України, відомі як Революція гідності. Спроба силового розгону демонстрантів і розстріл Небесної сотні завершилися втечею з України до Росії в лютому 2014 р. тодішнього керівництва держави на чолі з В. Януковичем. Як ви вважаєте, чому не було підписано Угоди про асоціацію? Які зовнішні причини цього факту?

Угода про асоціацію була підписана Президентом України Петром Порошенко у 2014 р., але процес її ратифікації завершився лише в 2017 р. Це великий документ, який налічує понад тисячу сторінок і складається з преамбули, семи частин, 43 додатків та 3 протоколів.

Угода про асоціацію за своїм обсягом і тематичним охопленням є найбільшим міжнародно-правовим документом за всю історію України та найбільшим міжнародним договором з третьою країною, коли-небудь укладеним Європейським Союзом. Вона визначає якісно новий формат відносин між Україною та ЄС на принципах «політичної асоціації та економічної інтеграції» і слугує стратегічним орієнтиром системних соціально-економічних реформ в Україні. Передбачена Угодою поглиблена й всеохоплююча зона вільної торгівлі між Україною та ЄС визначатиме правову базу для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, частково робочої сили між Україною та ЄС, а також регуляторного наближення, спрямованого на поступове входження економіки України до спільного ринку ЄС.

На створення Поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі відведено десять років з дати набрання чинності Угоди про асоціацію. Це вимагає від України проведення низки реформ:

- реформи державної служби для забезпечення успішного проведення інших реформ й уникнення саботажу з боку чиновників;
- реформи антикорупційного законодавства;
- дерегуляційної реформи, що має на меті покращити бізнес-клімат та заохотити інвестиції;
- податкової реформи, спрямованої на спрощення адміністрування податків і зниження податкового тиску на підприємців.

Бюро корисної інформації

За даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі, ЄС є найбільшим торговим партнером України з питомою вагою торгівлі товарами та послугами за 6 місяців 2017 р. в 40 %. За результатами 6 місяців 2017 р., обсяги торгівлі товарами з ЄС зросли на 24,9 %, обсяги експорту — на 26,1 %, імпорту — на 24,0 %.

Зона вільної торгівлі дала поштовх інтеграції з Європейським законодавством і стала додатковою можливістю для експорту для багатьох виробників. Однак, попри очевидні успіхи, серйозною залишається проблема захисту українських виробників. У той самий час, у ЄС використовують доступні інструменти захисту внутрішнього ринку. З-поміж найяскравіших прикладів: тарифне регулювання імпорту. Так, рівень митного обкладання імпоротної готової продукції в ЄС більший за рівень ставок мита на сировину в 7,7 раза. Це говорить про те, що Україна й надалі залишається як постачальник сировини, але аж ніяк не продуктів з додавою вартістю.

Джерело: <https://agropolit.com/spetsproekty/368-v-zoni-vilnoyi-torgivli-yak-zminilisya-torgi-mij-ukrayinoyu-ta-yes-za-tri-roki>

- Визначте, які є проблемні місця у співпраці України з ЄС. На вашу думку, чому ці проблеми залишаються відкритими?

Можна назвати такі основні вигоди, які несе процес євроінтеграції для України:

- *політичні* — залучення до Спільної європейської політики безпеки та оборони, що гарантуватиме суверенітет і територіальну недоторканість України;
- *економічні* — скасування мита для українських товарів, відкриття ринку для товарів, що задовольняють європейським стандартам якості;
- *підвищення соціальних стандартів і якості освіти* — визнання українських дипломів, вдосконалення системи первинної медичної допомоги тощо;
- *посилення науково-технічного співробітництва*, залучення українців до Європейського дослідницького простору;
- боротьба з корупцією;
- співпраця щодо охорони довкілля, запровадження нових стандартів якості води та повітря.

Важко переоцінити значення Угоди про асоціацію для України. Вона відкриває нові перспективи для співробітництва України з іншими державами світу, економічного розвитку, підвищення соціальних стандартів, зміцнення безпеки нашої держави, а Поглиблена та всебічна зона вільної торгівлі означає лібералізацію руху товарів і послуг, капіталу та робочої сили.

ЗНАЄМО. РОЗЦІМІЄМО. ДІЄМО

Перевірте себе

1. Назвіть основні напрями співпраці України з ООН.
2. Схарактеризуйте основні виміри глобалізації.
3. Визначте особливості міжнародного права.
4. Перелічіть принципи системи міжнародної безпеки.
5. Розкрийте, яка роль місії ОБСЄ в Україні.

Поміркуйте

1. Як розвиток інформаційно-комунікаційних технологій впливає на глобалізацію?
2. Яким чином сучасні міграційні процеси впливають на економічний і соціальний стан держави?
3. Як гуманітарне право впливає на дотримання прав людини?
4. Чому держави й зокрема Україна приєднуються до міжнародних організацій?
5. Які вигоди для України дає процес євроінтеграції?

Творчо застосуйте

1. Проаналізуйте статтю 18 Конституції України та Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», визначте принципи здійснення зовнішньої політики. Оцініть, наскільки вони є дієвими, наведіть аргументи.
2. Згідно з єдиним державним реєстром міжнародних організацій, Україна станом на 01.01.2017 є членом 79 міжнародних організацій (<http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/io-register>). Ознайомтеся на сайті, до яких саме організацій входить Україна. Проаналізуйте, про що свідчить така статистика. Про яку роль України у світовій спільноті може йти мова?
3. Складіть таблицю етапів створення ЄС.

Роки й договори	Країни, які приєдналися	Які зміни відбулися

4. Намалюйте карту основних хвиль міграцій з України (позначте регіони, напрями, причини, кількість відтоку людей з України).
5. Уявіть, що Ви генеральний секретар НАТО, сплануйте партнерство вашої організації з Україною на один рік.
6. Ознайомтеся з північником по Лісабонському договору 2007 р.
Д ж е р е л о : http://lib.pu.if.ua/files/europa/lisbontreaty_uk.pdf
Проаналізуйте його основні положення і складіть схему інституцій та органів ЄС.
7. Підготуйте пам'ятку про правила безвізу для України «Усе, що потрібно знати українцям для подорожей Європою».